

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

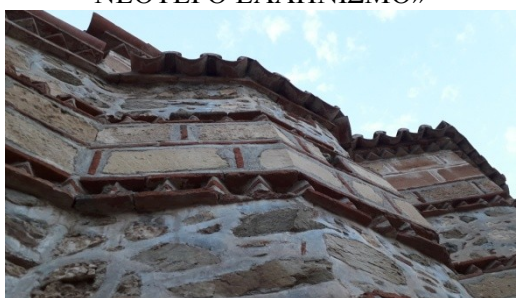
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

«Ο αινιγματικός ναός των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά.
Προτάσεις για την ανάδειξη και διαχείριση των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών
του μνημείου»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Κωνσταντίνας Πετ. Ντουβή

A.M: 1013201805007

Διπλωματούχου του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου
(1994)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Συνεπιβλέποντες: Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Δρ. Σταύρος Αρβανιτόπουλος

Μυστράς, Νοέμβριος 2020

Στην Αιμιλία Μπακούρου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΜΕΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ	6
Ο ΟΧΥΡΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΟΥ	14
Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ	
Ιστορία της έρευνας	17
Η αρχιτεκτονική του ναού	19
Η σημασία του αρχιτεκτονικού τύπου	26
Ο ζωγραφικός διάκοσμος	31
Ιστορία του μνημείου (ανέγερση, εγκατάλειψη, αναστήλωση).	40
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΑΞΙΩΝ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	
Θεσμικό πλαίσιο προστασίας του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά	44
Η διαχείριση του μνημειακού συνόλου από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι τις ημέρες μας	47
Προτάσεις διαχείρισης του ναού των Αγίων Θεοδώρων	58
Προτάσεις ανάδειξης των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών του μνημείου	67
Μικρές ιστορίες για τους Αγίους Θεοδώρους: προτάσεις για τη διαχείριση του μνημείου	70
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	79
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	83
ΕΙΚΟΝΕΣ	95
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	96

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Πριν από δύο χρόνια ξεκίνησα μία μαγευτική περιήγηση στον χώρο του βυζαντινού πολιτισμού μέσα από την παρακολούθηση του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Βυζάντιο: *Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό* του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Παρά τις προφανείς δυσκολίες που ενείχε το εγχείρημα αυτό λόγω του διαφορετικού προσανατολισμού των προπτυχιακών μου σπουδών, η αποτίμηση των γνώσεων που αποκόμισα και κυρίως ο εμπλουτισμός της σκέψης και της θέασής μου σε ένα ευρύ επιστημονικό πεδίο, δικαίωσαν την επιλογή μου. Αισθάνομαι τη υποχρέωση να ευχαριστήσω από τα βάθη της καρδιάς μου τους καθηγητές που με οδήγησαν στα μονοπάτια της σύνθετης γνώσης και κυρίως τις κκ. Μ. Εμμανουήλ, Ι. Σπηλιοπούλου και τον κ. Στ. Αρβανιτόπουλο, μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής. Ιδιαίτερες επίσης ευχαριστίες οφείλω: στους Γ. Γιαζόγλου, τοπογράφο, για τη συμβολή του στη μερική αποτύπωση του μνημείου, στους Σπ. Τζινιέρη, αρχιτέκτονα και Στ. Χαντζάκο πολιτικό μηχανικό, για τις νέες τεχνικές δυνατότητες (3D Laser Scanner) που εφάρμοσαν για την πληρέστερη αποτύπωση του ναού των Αγίων Θεοδώρων, στον Χρ. Περδίκη, αρχιτέκτονα για την αρχιτεκτονική επεξεργασία των σχεδίων του μνημείου, στον Μ. Κάππα, συνάδελφο και εκλεκτό βυζαντινολόγο για τις επιστημονικές του παρατηρήσεις και το βιβλιογραφικό υλικό που μου παραχώρησε αφειδώς, στον Π. Παπαδολιά, καλλιτεχνικό επιμελητή, για το εικαστικό υλικό που έθεσε υπόψη μου, στην αδελφή Αγνή της μονής της Παντάνασσας Μυστρά, για την εξαιρετικά πρωτότυπη καλλιτεχνική δουλειά της που επέτρεψε να σχολιάσω και στις επιστήθιες φίλες μου, Στ. Ραυτοπούλου, Δ. Χαραλάμπους και Ε. Πάντου, αρχαιολόγους, και Ντ. Βελίκα, πολιτικό μηχανικό, με τις οποίες μοιράστηκα όλους μου τους προβληματισμούς και το επίπονο ταξίδι μου προς τη γνώση και την αυτογνωσία, τον συνάδελφο αρχιτεχνίτη Πέτρο Γιαννόπουλο που με συνόδραμε στις επιτόπιες αυτοψίες μου στο μνημείο, στους έγκριτους συναδέλφους Αγγελική Μέξια και Παναγιώτη Περδικούλια αρχαιολόγους, οι οποίοι συνέβαλαν με την παραχώρηση βιβλιογραφικού υλικού και τις εύστοχες παρατηρήσεις τους, καθώς και στον άμεσο συνεργάτη μου Ευθύμιο Γεωργακάκο αρχιτέκτονα που με ενθάρρυνε διαρκώς για να προχωρήσω. Θα ήμουν άδικη, αν ξεχνούσα την υποστήριξη της γραμματέως του Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών στον Μυστρά κ. Στ. Ορφανάκου, καθώς επίσης και την εμπνευστική στάση της μητέρας μου και της οικογένειάς μου, για την ολοκλήρωση αυτού του εγχειρήματος.

Εισαγωγή

Οι Άγιοι Θεόδωροι και ο ναός της Οδηγήτριας συναποτελούν τη Μονή του Βροντοχίου¹ στον Μυστρά (Εικ. 1, 2). Οι Άγιοι Θεόδωροι μολονότι περιγράφονται σε οδηγούς και βιβλία περί αρχιτεκτονικής κατά περίεργο τρόπο δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης και έρευνας. Οι πενιχρές πηγές και τα τεκμήρια για την ιστορία του μνημείου δημιουργούν δυσχέρειες αναφορικά με την ανασύνθεση της φυσιογνωμίας του ως δείγματος ναοδομίας και πολιτισμού των Βυζαντινών.

Η μελέτη του σπάνιου αρχιτεκτονικού τύπου των Αγίων Θεοδώρων, της θέσης του στην οχυρή πολιτεία πλησίον των τειχών του μεσαιωνικού οικισμού και της εξάρτησής του από την Οδηγήτρια εκτιμούμε ότι θα φωτίσουν τις συνθήκες ίδρυσής του και τη σχέση του με τον οικισμένο χώρο. Ακόμη, η ανάλυση των μορφολογικών, τυπολογικών και αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών του μνημείου θα επιτρέψουν μια γοητευτική περιήγηση στους αρχιτεκτονικούς τρόπους και στις υψηλές δυνατότητες της υστεροβυζαντινής περιόδου στον Μυστρά.

Όπως φάνηκε κατά την πορεία της έρευνας, οι Άγιοι Θεόδωροι βρέθηκαν στο περιθώριο λόγω της επιβλητικής αρχιτεκτονικής της Οδηγήτριας, των σπουδαίων πληροφοριών που το μνημείο αυτό διασώζει από άποψη Ιστορίας (αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα), καθώς και τις εντυπωσιακές τοιχογραφίες από άποψη τέχνης. Είναι καιρός να ανασύρουμε τους Αγίους Θεοδώρους από τη λήθη προβάλλοντας επιστημονικά και διαχειριστικά τις αξίες του.

¹Χατζηδάκης 1997, 46-51.- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2003, 32-33.- Ετζέογλου 2013, 30, 32, 35.

Σύντομο ιστορικό διάγραμμα της οχυρωμένης πολιτείας του Μυστρά

Δυτικά της Σπάρτης, σε απόσταση 6,50 χλμ και σε υψόμετρο 630μ περίπου, πάνω από την πεδιάδα υψώνεται ο κωνικός λόφος του Μυστρά, ξεκομμένος από την κύρια οροσειρά του Ταΰγέτου. Οι απόκρημνοι γκρεμοί που τον χωρίζουν νότια και δυτικά από την κύρια οροσειρά, οι απότομες πλευρές στα βόρεια και ανατολικά που μπορούσαν πολύ εύκολα να προστατευθούν και η ανεμπόδιστη θέα, από την κορυφή του λόφου, προς την πεδιάδα του Ευρώτα οδήγησαν τον Πρίγκιπα της Αχαΐας, Γουλιέλμο Β΄ Βιλλαρδουίνο να οικοδομήσει το κάστρο, για να προστατεύσει το φέουδό του, από την απειθάρχητη φυλή των Σλάβων Μηλιγγών². Η ίδρυση του κάστρου το 1249, 45 χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους και έναν χρόνο μετά την κατάληψη της τελευταίας βυζαντινής βάσης στην Πελοπόννησο, τη Μονεμβασία³ καθόρισαν την τύχη του Μυστρά που έμελλε να διαδραματίσει τα τελευταία διακόσια χρόνια τον πιο σημαντικό ρόλο στην περιφρούρηση του ύστατου λαμπρού ελληνισμού του μεσαίωνα⁴. Μετά την ίδρυση του φρουρίου στην κορυφή του λόφου του Μυστρά, ο Γουλιέλμος συνεχίζει την ανέγερση αρκετών φρουρίων στην Πελοπόννησο, προσπαθώντας να ολοκληρώσει το πρόγραμμα του πατέρα του Γοδεφρείδου, ώστε να ισχυροποιήσει την κυριαρχία των Φράγκων στην Πελοπόννησο⁵. Όμως, λίγα χρόνια αργότερα, το 1259 ο Γουλιέλμος συλλαμβάνεται αιχμάλωτος στη μάχη της Πελαγονίας στη Μακεδονία και μετά από τρία χρόνια αιχμαλωσίας, στην αυλή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στη Νίκαια, αναγκάζεται το 1262 ως αντάλλαγμα να παραδώσει στον βυζαντινό αυτοκράτορα⁶, τα κάστρα του Μυστρά, της Μονεμβασίας, της Μαΐνης και του Γερακίου⁷. Έτσι, οι βυζαντινοί αποκτούν πάλι βάσεις στην Πελοπόννησο, που κρίνονται σημαντικές από τον Μιχαήλ στην προσπάθεια ανακατάληψης της ελληνικής χερσονήσου.

² Runciman 1986, 32-56.

³ Σίνος 2009α, 11.

⁴ Kalopissi-Verti 2013, 224-239.

⁵ Ο Γουλιέλμος με την ίδρυση του κάστρου δεν φαίνεται να είχε σκοπό να ιδρύσει οικισμό στον λόφο, αλλά με αυτόν τον τρόπο ήθελε να παρακολουθεί τις κινήσεις των Μηλιγγών και να διαμένει στην αγαπημένη του Λακεδαίμονα. Ωστόσο, για την ύπαρξη ανακτόρου στη Λακεδαίμονα υπάρχουν πολλές επιφυλάξεις, διότι δεν μαρτυρείται από καμία πηγή. Η διαμονή του πρίγκιπα εκεί δεν σημαίνει απαραίτητως ύπαρξη επιβλητικού κτηρίου.

⁶ Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στο μεταξύ (1261) είχε ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη, ιδρύοντας την τελευταία δυναστεία της αυτοκρατορίας.

⁷ Βλ. Σίνος 2009α, 12.- Περδικούλιας 2018, 77.

Ωστόσο, ο Μυστράς αποτελούσε ένα απόμερο φρούριο, μέσα στα όρια της εδαφικής κυριότητας των Φράγκων, οι οποίοι δεν είχαν την πρόθεση να εγκαταλείψουν την πόλη της Λακεδαιμονίας, όπου, σε μία προεξοχή του βράχου δημιουργήθηκε από τους Φράγκους οικιστικός πυρήνας. Ο σημαντικός λιμένας της Μονεμβασίας παρέμεινε δεκατρία χρόνια στα χέρια των Φράγκων, με αποτέλεσμα να σταλεί στη Μονεμβασία εκεί η Κεφαλή, δηλαδή ο διοικητής της νέας επαρχίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή δεν δόθηκε η δέουσα προσοχή στον Μυστρά και είχε δευτερεύοντα ρόλο. Μοιραία όμως, τα προνόμια που εκχωρήθηκαν στη Μονεμβασία είχαν ως επακόλουθο τη σύγκρουση των τοπικών αρχόντων με την κεντρική εξουσία.

Παρ' όλα αυτά, ο Μυστράς άρχισε να αναπτύσσεται γρήγορα. Οι κάτοικοι της Λακεδαιμονίας αισθανόμενοι ανασφάλεια από τις συνεχείς αψιμαχίες μεταξύ των δύο δυνάμεων, εγκατέλειψαν την πεδιάδα και την πανάρχαια πρωτεύουσα για να εγκατασταθούν στην προστατευμένη πλευρά του λόφου, κάτω από το κάστρο. Επιπλέον, η μεταφορά της έδρας του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, που οι Φράγκοι δεν άφησαν να εγκατασταθεί στην έδρα του στη Μονεμβασία, βοήθησε στον εντατικοποιημένο εποικισμό της νέας πόλης. Έτσι, ο Μυστράς προβλήθηκε και ως νέα έδρα της ορθόδοξης μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Την ίδια περίοδο, συγχρόνως με την εκλογή του πρώτου προκαθήμενου⁸, οικοδομείται και η νέα μητρόπολη του Μυστρά, αφιερωμένη στον στρατιωτικό άγιο Δημήτριο. Η ανέγερση του νέου μητροπολιτικού μεγάρου, από πολεοδομική άποψη, οριοθετεί το κάτω όριο της πόλης, που περιβάλλεται με τείχος, το οποίο χρησιμεύει και ως αναλημματικός τοίχος, λόγω του έντονου φυσικού αναγλύφου⁹. Πριν το τέλος του 13ου αιώνα η πόλη έχει αρχίσει να οικίζεται και να χτίζονται σπίτια και ναοί. Η νέα πόλη οργανώνεται κατά τα πρότυπα των υστεροβυζαντινών επαρχιακών κέντρων¹⁰. Πόλεις που παρέχουν ασφάλεια στους κατοίκους, όπως η Μονεμβασία συνεχίζουν να ζουν, ενώ άλλες όπως η Λακεδαιμονία εγκαταλείπονται. Γενικότερα στην Ελλάδα δημιουργούνται πόλεις και οικισμοί σε οχυρές θέσεις, πλησίον ενός κάστρου (Γεράκι, Μουχλί, Βελιγοστή, κ.ά.)¹¹. Ο Μυστράς είναι μια πόλη με χαρακτήρα διοικητικό και στρατιωτικό, διοικούμενη από την

⁸ Σχετικά με την ιστορία του μνημείου, όπως αυτή αναθεωρήθηκε από τον Μ. Χατζηδάκη και σύμφωνα με όσα αναφέρει η Μαρίνου, βλ. Μαρίνου 2002, 33, ο ναός κτίστηκε τους πρώτους χρόνους, μετά το 1263, πιθανώς από τον Ευγένιο (προ του 1272).

⁹ Μαρίνου 2002, 27.

¹⁰ Αρβανιτόπουλος 2004, 38.

¹¹ Μπούρας 1994, 402.

Κεφαλή, στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή, με έδρα αρχικά τη Μονεμβασία, με ετήσια θητεία. Το 1279 η Κεφαλή μεταφέρεται στον Μυστρά, με επέκταση του χρόνου θητείας και απονομή ταυτόχρονα του ανώτερου τίτλου του Επιτρόπου. Ενδεχομένως, γύρω από τον αρχικό οικιστικό πυρήνα των Φράγκων δημιουργείται η Άνω Πόλη με δική της τείχιση¹². Η τελευταία δεκαετία του 13ου και οι πρώτες του 14ου αιώνα στον Μυστρά σηματοδοτούνται από την παρουσία δύο εξαιρετικών εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων: του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου¹³ και του ιδρυτή της Μονής Βροντοχίου, Παχωμίου¹⁴. Οι δύο αυτές μεγάλες προσωπικότητες βοήθησαν με το έργο τους να αναδειχθεί ο Μυστράς σε ένα μεγάλο πολιτιστικό κέντρο.

Στα μέσα του 14ου αιώνα, στα χρόνια της αυτοκρατορίας του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού, ο Μυστράς αναδεικνύεται σε πρωτεύουσα βυζαντινής επαρχίας με μόνιμο άρχοντα προερχόμενο από την αυτοκρατορική οικογένεια, με τον τίτλο Δεσπότης και ισόβια θητεία. Έτσι, ως δεσποτάτο, η βυζαντινή περιφέρεια αποκτά αυτοδυναμία. Ως πρώτος Δεσπότης του Μυστρά ορίστηκε το 1349, ο Μανουήλ, γιος του αυτοκράτορα. Ο Μανουήλ και η σύζυγός του Ισαβέλλα Λουζινιάν, πιθανώς και λόγω της φράγκικης καταγωγής της, διατήρησαν άριστες σχέσεις με τη φράγκικη αριστοκρατία της Πελοποννήσου, σε μία προσπάθεια να επικρατήσει ειρηνική συνύπαρξη του ορθόδοξου και καθολικού πληθυσμού της. Έως το τέλος της δεσποτείας του Μανουήλ, το 1380, η πόλη είχε καταστεί μία από τις σημαντικότερες της αυτοκρατορίας και το πνευματικό κέντρο του Μορέα, που βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τον πνευματικό κόσμο της πρωτεύουσας. Στον Μυστρά αυτήν την περίοδο ιδρύονται τρεις νέες Μονές, της Αγίας Σοφίας, της Περιβλέπτου και της σημερινής Παντάνασσας¹⁵, επεκτείνονται τα παλάτια και εισάγονται νέες μορφές, βασισμένες σε

¹² Σίνος 2009α, 12.

¹³ Για τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο εκτενής αναφορά, βλ. Μαρίνου 2002, 22-34. Ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος υπήρξε άνδρας με επιφανή καταγωγή και έχαιρε της εκτίμησης των λογίων της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, παράλληλα με τις εκκλησιαστικές του δραστηριότητες, αλλά και αυτής του ποιμένα της Λακεδαιμονίας, λόγω της εξαιρετικής του παιδείας, του ευστροφου πνεύματός του, και συνάμα του ήθους και της μετριοφροσύνης που τον διακατείχε, είχε σημαντικό ρόλο στην έκβαση εσωτερικών υποθέσεων της αυλής και στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου. Κατά τη διάρκεια της θητείας του στον Μυστρά αναμορφώθηκε η μητρόπολη και εξελίχθηκε σε μεγάλο πνευματικό κέντρο. Ο ναός ανακαινίσθηκε και συμπληρώθηκε και δημιουργήθηκε ένα μεγάλο μητροπολιτικό συγκρότημα με δική του περιουσία, βιβλιοθήκη και εργαστήριο αντιγραφής κωδίκων και με μεγάλη κοινωνική δράση.

¹⁴ Για τον ηγούμενο Παχώμιο θα ακολουθήσει εκτενέστερη αναφορά. Ωστόσο, όπως μαρτυρείται από τις πηγές, η συνύπαρξη των δύο επιφανών ανδρών, μόνο θαυμαστά πολιτιστικά αποτελέσματα είχε δώσει, σχεδόν σαράντα χρόνια μετά την ίδρυση της βυζαντινής πολιτείας.

¹⁵ Λούβη 2019, 215-246, 282-284. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η σημερινή Παντάνασσα είχε αρχικά ιδρυθεί ως Μονή Ζωοδότου Χριστού.

δυτικά πρότυπα, στην μορφολογία των οικιών¹⁶, κ.ά. Με τον θάνατο του Μανουήλ και λίγο αργότερα του πατέρα του Ιωάννη ΣΤ΄, αλλά τον θάνατο των αδελφών του Ματθαίου και Δημητρίου, η οικογένεια των Καντακουζηνών απομακρύνεται από τη διοίκηση της Πελοποννήσου και το 1382 αναλαμβάνουν οι Παλαιολόγοι με πρώτο Θεόδωρο Α΄.

Μια νέα περίοδος ξεκινά για το δεσποτάτο από τότε έως το 1460, υπό τη διακυβέρνηση των Παλαιολόγων, οι οποίοι επιτυγχάνουν την επέκτασή του σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο. Μαρτυρείται ότι το 1432 εκτός της κυριαρχίας τους μένουν μόνο οι πόλεις Άργος, Ναύπλιο, Μεθώνη και Κορώνη. Στα 1443 ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος ανακηρύσσεται σε Δεσπότη του Μυστρά, ανταλλάσσοντας εδάφη με τον αδελφό του Θεόδωρο, ο οποίος ήθελε να βρίσκεται κοντά στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να διεκδικήσει τον θρόνο από τον αδελφό τους Ιωάννη Η΄. Τελικά, ύστερα από τον θάνατο και των δύο αδελφών του, ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ στέφεται ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου.

Στην Πελοπόννησο τον 15ο αιώνα, δεν υπάρχει ισχυρό μεσαίο αστικό στρώμα. Ο Μυστράς έχει τα χαρακτηριστικά ενός διοικητικού αστικού κέντρου, έδρα των κρατικών υπηρεσιών, ο τόπος του ηγεμόνα και των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών. Η πολιτιστική του ζωή είναι στα πρότυπα της πρωτεύουσας με την παρουσία στην αυλή του ηγεμόνα, λογίων που προέρχονται από αυτήν. Η αυλή του Μυστρά παρέχει το ανάλογο περιβάλλον δράσης που ευνοεί φιλοσοφικές συζητήσεις, ενθαρρύνει την μελέτη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, αναζητεί νέους κώδικες πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς εμπνεόμενους από την κλασική αρχαιότητα. Εκείνη την περίοδο έζησε στον Μυστρά ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων (1355 - 1452) που ήταν διδάσκαλος, θεολόγος, πολιτικός και φιλόσοφος. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και προσέλαβε θεολογική και θύραθεν μόρφωση. Το 1380 εγκαταστάθηκε στην Αδριανούπολη και δίπλα στον Ελισσαίο (ελληνιστής Εβραίος, πολυθεϊστής, ή οπαδός του ζωροαστρισμού) μελέτησε τον Πλάτωνα. Οι ιδέες του όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ενόχλησαν τους θεοκράτες με αποτέλεσμα να εγκατασταθεί με την οικογένεια του στον Μυστρά μεταξύ 1393 και 1414, με την ανοχή του λόγιου αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, ο οποίος πιθανά και τον έστειλε στην Πελοπόννησο στην υπηρεσία του υιού του Θεοδώρου Β΄. Στον χώρο του Μυστρά, ενθουμούμενος την αρχαία Σπάρτη και την Πελοπόννησο και βλέποντας την επικείμενη

¹⁶ Σίνος 2009α, 14.- Αρβανιτόπουλος 2004, 39.

κατάρρευση της αυτοκρατορίας, συνειδητοποίησε το πρόβλημα του ελληνισμού και υπέβαλε επιστολή στον Μανουήλ Β΄ και υπόμνημα στον δεσπότη της Πελοποννήσου, Θεόδωρο Β΄, όπου πρότεινε την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων, η οποία και δεν πραγματοποιήθηκε. Ο Γεμιστός παρέμεινε κοντά στον δεσπότη ενώ του είχαν παραχωρηθεί γαίες σε Αργολίδα και Λακωνία με εσαεί κληρονομικά δικαιώματα και πλήρη κυριότητα σε αυτά με αντάλλαγμα πίστη στον ηγεμόνα και υπηρεσία στην κεντρική εξουσία. Κατά τη ζωή του στην Πελοπόννησο, προ της Αλώσεως, διατύπωσε κοινωνικό και πολιτικό σύστημα ως και θρησκευτική λατρεία που αθετούσε τον χριστιανισμό. Στον Μυστρά ο Γεμιστός απέκτησε τους πλέον περιώνυμους μαθητές του. Παράλληλα με τα δικαστικά και πιθανά συμβουλευτικά του καθήκοντα στον δεσπότη του Μυστρά, συγκέντρωσε γύρω του κύκλο κλασικίζόντων μαθητών με τους οποίους συζητούσε φιλοσοφικά και πολιτικά προβλήματα. Έλαβε μέρος στη Σύνοδο Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439) ως εμπειρογνώμων με την πλευρά των ανθενωτικών. Η λατινομάθειά του ήταν ο πρόσθετος λόγος που έμεινε περισσότερο χρόνο στην Ιταλία, όπου ήλθε σε σχέση με τους εκεί λόγιους σε συζητήσεις και αντιπαραθέσεις για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Η μορφή, η διδασκαλία και οι συζητήσεις του Πλήθωνα στη Φλωρεντία συνετέλεσαν στη διαμόρφωση της εκεί Πλατωνικής Ακαδημίας. Μετά το ταξίδι στην Ιταλία γύρισε στην Πελοπόννησο και την τελευταία δεκαετία της ζωής του στράφηκε προς τον αρχαίο ελληνισμό και την αρχαία θρησκεία. Ίδρυσε την «φρατρία των Ελλήνων», τον κύκλο των μαθητών του που ενστεριζόνταν ένα είδος θρησκείας πολύ κοντά στην θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων με στοιχεία μεταφυσικά από τον Πλάτωνα και ανατολικές επιδράσεις. Στον Μυστρά έγραψε και τους «Νόμους» του. Υπηρέτησε πιστά και τους επόμενους δεσπότες του Μυστρά όπως τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον Δημήτριο. Ο Πλήθων ενστερνιζόταν τον μύθο της ίδρυσης της Ρώμης από Έλληνες. Ο Αινείας με τους Τρώες και οι Σαβίνοι που ήταν Λακεδαιμόνιοι, ήταν πρόγονοι των Ρωμαίων, άρα η Ρώμη κατά τη γνώμη του, εντασσόταν στον κύκλο των αρχαίων Ελληνικών πόλεων. Έτσι, θεωρούσε ότι δημιουργείται μία ενότητα της κλασικής αρχαιότητας με δύο πόλους ταυτιζόμενους τον ελληνικό και τον ρωμαϊκό. Το σύγχρονο Βυζαντινό κράτος κατά τον Πλήθωνα αναφέρεται άλλοτε ως ελληνικό και άλλοτε ως ρωμαϊκό, οι δύο όροι γίνονται συνώνυμοι και ταυτίζονται μέσα από το μύθο για τη βιολογική συνέχεια ανάμεσα στους αρχαίους Έλληνες, Ρωμαίους και Βυζαντινούς. Ο Πλήθων προβάλλει τον αρχαίο κόσμο ως πρότυπο πολιτικών αξιών και συμπεριφορών, ενώ το

μεσαιωνικό, χριστιανικό παρελθόν μένει στο περιθώριο. Οι αναγνώσεις του για την αρχαία ιστορία λειτουργούν παραδειγματικά και τεκμηριώνουν την αναγκαιότητα για σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Προτείνει τη μοναρχία ως ιδανικό πολίτευμα, ενώ θεωρεί την Πελοπόννησο την πιο κατάλληλη χώρα, ως κοιτίδα της ελληνικής φυλής, να γίνει η βάση για την ανάκτηση των ευρωπαϊκών αλλά και ασιατικών επαρχιών¹⁷. Με τον Γεώργιο Σχολάριο, μεταγενέστερα τον πρώτο πατριάρχη Γεννάδιο μετά την Άλωση, θα έρθει από νωρίτερα σε αντιπαράθεση με οξύτητα. Ο Σχολάριος έζησε και μετά το θάνατο του Πλήθωνα και έγραψε έργα στα οποία επιτίθετο στις πληθωνικές ιδέες και κυρίως στη «φρατρία των Ελλήνων». Ο Πλήθων μέσα από το βλέμμα του Σχολάριου γίνεται τελικά το αρχέτυπο του αποστάτη που εγκατέλειψε τον «πάτριον χριστιανισμό» για τις «αλλότριες ελληνικές δόξεις». Κατά τον Σχολάριο οι «Έλληνες» είναι πάλι οι εθνικοί, οι πολυθεϊστές που αναβιώνουν τον αρχαίο παγανισμό. Η αντιπαράθεση του Σχολάριου συνεχίστηκε με τον Βησσαρίωνα, τον μαθητή του Πλήθωνα

Τα επόμενα χρόνια στην Πελοπόννησο και μετά από εμφύλιες διαμάχες των δύο των αδελφών Δημητρίου και Θωμά, αλλά και από τις συνεχείς αψιμαχίες με τις επαναστατικές φυλές που δρουν στις περιοχές της, οι Τούρκοι δράττονται της ευκαιρίας και έτσι εισβάλλουν στην Πελοπόννησο το 1452. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ο ίδιος ο Μωάμεθ Β΄ εκστρατεύει στην Πελοπόννησο και καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα της, ορίζοντας και Τούρκο διοικητή στην περιοχή αυτή. Ύστερα από λίγα χρόνια, το 1460, ο Μωάμεθ εκστρατεύει εναντίον του Μυστρά και ο Μυστράς παραδίδεται στους Τούρκους, από τον τελευταίο δεσπότη του, τον Δημήτριο Παλαιολόγο. Κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Τούρκων ο Μυστράς

¹⁷ Η πνευματική προσωπικότητα του Πλήθωνα έχει αφήσει τα στίγματά της και στους νεότερους επιστήμονες – φιλοσόφους. Δεν είναι τυχαίο ότι στην περιοχή μας, στο χωριό Μαγούλα, ο πολύ διακεκριμένος Έλληνας φιλόσοφος, καθηγητής Πανεπιστημίου και ακαδημαϊκός Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, 1900 -1981, που θεωρείται από τους μεγαλύτερους μελετητές του Πλάτωνα και του Πλωτίνου) ίδρυσε το 1975 την ελεύθερη σχολή φιλοσοφίας με το όνομα «Ο Πλήθων» και οργάνωσε οκτώ περιόδους μαθημάτων και πολλά εξειδικευμένα συνέδρια, αποσκοπώντας στη συνέχιση της παράδοσης του Μυστρά και στη διαπίστωση της πνευματικής και ηθικής ταυτότητας του σύγχρονου ελληνισμού, με μια προσπάθεια επιστροφής στις πολιτιστικές και φιλοσοφικές ρίζες. <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82%CE%98%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CF%89%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%82>. Ακόμη, δεν θα μπορούσαμε να αγνοήσουμε τον Δρ. Σάββα Σπέντζα Ομότιμο Καθηγητή των Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών (ΠΟΕ) της Σχολής Ευελπίδων, που μέσα από τη διδακτορική του διατριβή «Αί οικονομικά και δημοσιονομικά άποψεις του Πλήθωνος» μάς προσφέρει πολύτιμες γνώσεις για την οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Και, η ενασχόληση σύγχρονων μελετητών με τη φυσιογνωμία του Πλήθωνα δεν σταματά. Ενδεικτικά αναφέρονται εκπονηθείσες διδακτορικές διατριβές, όπως Σμαρνάκης, 2005.- Κετσερίδου, 2013.- κ.ά.

εξακολουθεί να παραμένει μία ακμαία από οικονομικής άποψης πολιτεία και γίνεται η έδρα του Τούρκου διοικητή του σαντζακίου του Μοριά¹⁸.

Η πολιορκία και η κατάληψη της πόλης στη συνέχεια από τον Ενετό Σιγισμούνδο Μαλατέστα, το 1464, είχε ως αποτέλεσμα την πρώτη πυρπόλησή της. Στη συνέχεια ο Μαλατέστα, αφού δεν μπορεί να καταλάβει το κάστρο, γρήγορα υποχωρεί συναποκομίζοντας τα λείψανα του Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνα του νεοπλατωνικού φιλόσοφου που είχε εγκατασταθεί στον Μυστρά και τα ενταφιάζει στο Ρίμινι, καταδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο την επιρροή που είχε ο Πλήθων στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας στην Ιταλία¹⁹.

Οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο τον 16ο αιώνα, δεν επηρέασαν τον Μυστρά, γιατί αφορούσαν σε παραθαλάσσιες περιοχές. Ο Μυστράς παραμένει διοικητικό κέντρο με περιορισμένη όμως εδαφική έκταση, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε τον πληθυσμό του, δεδομένου ότι τα διαθέσιμα στοιχεία είναι πολύ λίγα.

Τον 17ο αιώνα οι πληροφορίες που σώζονται για τον Μυστρά, είναι επίσης λιγοστές. Ωστόσο, λόγω της άφιξης πολλών ξένων περιηγητών στην Πελοπόννησο αυτήν την περίοδο συλλέγονται πληροφορίες που μας βοηθούν να ανασυνθέσουμε την εικόνα εκείνης της εποχής. Σε τούρκικη απογραφή του 1668/69 αναφέρεται ότι ο Μυστράς αποτελούσε την πρωτεύουσα ενός καζά,²⁰. Στην περιγραφή του A.G. Guillet το 1676 (**Εικ. 3**), αναφέρεται η μετατροπή σε τζαμί της Αγίας Σοφίας, η ύπαρξη του ναού του Αγίου Νικολάου και η χρήση της αυλής των Παλατιών για τη διοργάνωση πανηγυρης στην Άνω Πόλη²¹. Ακόμη, περιγράφεται η μετατροπή της Οδηγήτριας στο κεντρικό τζαμί της πόλης, το οποίο ιδρύθηκε την εποχή του Μουράτ Β', αμέσως μετά την κατάληψη του Μυστρά²². Το 1687 (**Εικ. 4**) ο Μυστράς, καθώς και όλη η Πελοπόννησος, καταλαμβάνονται από τον Ενετό Φραντζέσκο Μοροζίνη, εκτός από τη Μονεμβασία, που πέφτει στα χέρια τους το 1690.

¹⁸ Σίνος 2009α, 18.

¹⁹ Στην Ιταλία ο Πλήθων κλήθηκε και έλαβε μέρος στη διαμάχη μεταξύ των πλατωνικών και αριστοτελικών, επειδή είχε πολύ καλή γνώση της πλατωνικής φιλοσοφίας. Ο Πλήθων δεν αποδεχόταν τον Αριστοτέλη τον οποίο θεωρούσε κατώτερο και ελλιπή. Τα αριστοτελικά κείμενα ήταν για αυτόν ένα δείγμα παρακμής, καθώς αποκλίνουν από τα ορθά πλατωνικά δόγματα. Η Δύση, όπως και ο Γεώργιος Σχολάριος επηρεασμένοι από τον Θωμά Ακινάτη, υπερασπίζονται τον Αριστοτέλη. Ο Σχολάριος υποστηρίζει με επιλεκτικές πηγές ότι ο Αριστοτέλης είναι συμβατός με το χριστιανισμό και τη βυζαντινή θεολογική παράδοση.

²⁰ Διοικητική διαίρεση που χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και έπειτα από τα διάδοχα κράτη της αυτοκρατορίας.

²¹ Σταυριανοπούλου 2009, 45.

²² Μαρίνου 2009α, 74-75.- Σίνος 2009α, 19.

Η πόλη του Μυστρά στην απογραφή του Grimani το 1700 αριθμεί 1.048 κατοίκους και συγκαταλέγεται στις 15 μεγαλύτερες πόλεις της Πελοποννήσου, **(Εικ. 5)**. Ύστερα από τη δεκαπενταετή κυριαρχία των Ενετών, ο Μυστράς ανακαταλαμβάνεται από τους Τούρκους, το 1715. Μετά την αποχώρηση των Ενετών ο Μυστράς παύει να είναι μεγάλο διοικητικό κέντρο της Πελοποννήσου. Νέα πρωτεύουσα των Τούρκων γίνεται το Ναύπλιο και στη συνέχεια η Τρίπολη.

Το 1770 ο Μυστράς θα γνωρίσει τη μεγαλύτερη καταστροφή στην ιστορία του από τους Αλβανούς, οι οποίοι αποδεκατίζουν τον ελληνικό πληθυσμό και καταστρέφουν μεγάλο αριθμό κτηρίων ως αντίποινα στην σφαγή που υπέστη ο τούρκικος πληθυσμός του οικισμού, ύστερα από την πολιορκία Ρώσων και Μανιατών για την ανακατάληψή του.

Στις αρχές του 19ου αιώνα η οικονομία του Μυστρά φαίνεται να έχει ανακάμψει και να έχει αυξηθεί και ο πληθυσμός του. Ωστόσο, την ευημερία αυτή ακολουθεί η ολοκληρωτική καταστροφή και λεηλασία του Μυστρά ύστερα από την επιδρομή των Αιγυπτίων του Ιμπραήμ. Το 1827 μετά από την ήττα από τον στόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, ο Ιμπραήμ αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Πελοπόννησο. Στην Πελοπόννησο από το 1828 - 1830 παραμένει το εκστρατευτικό σώμα του Γάλλου στρατηγού Maison για την απομάκρυνση των Τούρκων και Αιγυπτίων και την προστασία του πληθυσμού.

Στη συνέχεια η ίδρυση της νέας πόλης της Σπάρτης από τον Όθωνα, το 1834, σηματοδοτεί το τέλος του σημαντικού οικονομικού, διοικητικού και πνευματικού κέντρου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας **(Εικ. 6)**. Ο Μυστράς περνάει στη λήθη έως τα τέλη σχεδόν του 19ου αιώνα, οπότε αρχίζει να εκδηλώνεται το ενδιαφέρον ξένων επιστημόνων, αλλά και μελών της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και του κράτους με στόχο την προστασία και διάσωση του σημαντικού αυτού μνημειακού συνόλου **(Εικ. 7)**.

Μετά την απαλλοτρίωση των κατοικιών που χρησιμοποιούνταν μέσα στην πόλη αποχώρησαν και οι τελευταίοι κάτοικοι το 1955, και ο Μυστράς μετατράπηκε πλέον σε οργανωμένο Αρχαιολογικό Χώρο²³.

²³ Για τη μετεγκατάσταση των τελευταίων κατοίκων, βλ. παρακάτω, σ. 46 και σημ. 110.

Ο οχυρός μεσαιωνικός οικισμός και τα μοναστήρια του

Μετά την κατάκτηση του φράγκικου κάστρου του Μυστρά από τους βυζαντινούς, ο οικισμός του λόφου συντελέστηκε με ταχείς ρυθμούς (Εικ. 8). Έτσι, σε σύντομο διάστημα σε άμεση σχέση με το ισχυρό κάστρο²⁴ οικοδομούνται οικίες, η Μητρόπολη, Μονές, Ναοί, παρεκκλήσια, και τα πρώτα κτήρια κατοικίας του διοικητή, πιθανότατα πλησίον της κοσμικής κατοικίας του Φράγκου άρχοντα, που στη συνέχεια, με την προσθήκη τμημάτων σε διαδοχικές χρονικές περιόδους θα προσδώσουν στο ανακτορικό συγκρότημα τη σημερινή του έκταση. Σήμερα, με τα πολλά λείψανα που διατηρεί ο Μυστράς, μας δίνει πλήρη εικόνα μιας μεσαιωνικής πραγματικής πόλης, που κατασκευάστηκε με τα οικιστικά δεδομένα της εποχής²⁵. Τα τείχη που την προστατεύουν, ξεκινούν σε επαφή με το φράγκικο κάστρο, ακολουθούν την κλίση του εδάφους δυτικά, στρέφονται βόρεια και ανατολικά και στη συνέχεια νότια, έως τον βράχο της Περιβλέπτου. Παράλληλα τοποθετημένο στις κλίσεις του εδάφους ένα δεύτερο τείχος χωρίζει την πλαγιά, με αποτέλεσμα να διακρίνονται δύο πολεοδομικές ενότητες, ζώνες κατοίκησης η Άνω και Κάτω Χώρα, με αυτόνομη, ιδιαίτερη προστασία η καθεμίας. Οι πολεοδομικές ενότητες δημιουργούνται παράλληλα με την ανέγερση των περιμετρικών τειχών. Ο Χαράλαμπος Μπούρας αναφέρει ότι και στις δύο ενότητες της πόλης δεν πρέπει να είχε προβλεφθεί πολεοδομικό σχέδιο, δεδομένου ότι το έντονο φυσικό ανάγλυφο επέβαλε τη χωροθέτηση των κτηρίων και την χάραξη των δρόμων²⁶.

Στην οχυρωμένη πολιτεία από την αρχή σχεδόν της ίδρυσής της κτίζονται Μονές. Ο στρατιωτικός χαρακτήρας του βυζαντινού κράτους, η προσήλωση σε θέματα ασφαλείας, αλλά και η ανάγκη για προστασία διακρίνονται κατ' αρχήν στην αφιέρωση ναών της πόλης στους (πολεμιστές) στρατιωτικούς αγίους: στον Άγιο Δημήτριο για την Μητρόπολη και στους Αγίους Θεοδώρους για το καθολικό της Μονής Βροντοχίου.

Τριάντα περίπου χρόνια μετά την ίδρυση του Μητροπολιτικού Μεγάρου και πλησιόχωρα σε αυτό, κτίζεται στο βορειοδυτικό άκρο της Κάτω Χώρας το πρώτο

²⁴ Το κάστρο που έχει επιμηκυσμένη κάτοψη, αποτελείται από δύο ξεχωριστές οχυρωμένες ζώνες με υψηλά περιτειχίσματα, βλ. Μαρίνου 2009β, 80.

²⁵ Ο Ν. Καραπιδάκης αναφέρει ότι: ο ιστορικός του Δεσποτάτου του Μορέως, Δ. Ζακυθηνός «..διακρίνει όμως, μεταξύ άλλων και πολύ σωστά, τις νέες πόλεις που ιδρύουν οι Φράγκοι, όπως τη Γλαρέντζα, και βέβαια τον Μυστρά οι οποίες αρχικά δεν ήταν παρά απλά κάστρα που κατέληξαν στη συνέχεια να είναι πραγματικές πόλεις για τα δεδομένα της εποχής...»: βλ. Καραπιδάκης 2012, 207 -224.

²⁶ Μπούρας 1994, 402.

καθολικό των Αγίων Θεοδώρων. Λίγο αργότερα στις αρχές του 14ου αιώνα ανεγείρεται το δεύτερο καθολικό της Μονής αφιερωμένο στην Παναγία Οδηγήτρια²⁷. Τα βοηθητικά κτήρια και τα κελιά του μοναστικού συγκροτήματος κατασκευάζονται πάνω στα τείχη, ενώ στην καμπή του τείχους προς τα ανατολικά, ορθώνεται τετραώροφος αμυντικός πύργος. Ωστόσο, ακόμη και μετά την αποχώρηση των Φράγκων οι μονές εξακολουθούν να οχυρώνονται. Έτσι, η μονή της Περιβλέπτου κατασκευάζεται στο νοτιοανατολικό άκρο της Κάτω Πόλης, έξω από τα τείχη της πόλης σε πρόσθετο περιτείχισμα, με τον ναό κολλημένο στον βράχο, περιτριγυρισμένο από τα παρεκκλήσια και η μονή της Αγίας Σοφίας, σε ύψωμα επάνω από το Παλάτι στην άνω Χώρα. Και οι δύο Μονές, με τα Καθολικά τους να ανήκουν στον τύπο των δικονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, είναι κτισμένες περίπου την ίδια χρονική περίοδο, στο β' μισό του 14ου αιώνα και δημιουργούνται επάνω στις οχυρώσεις²⁸. Για την περαιτέρω προστασία τους πλαισιώνονται από επιβλητικούς αμυντικούς πύργους. Πύλες για την επικοινωνία τους ανοίγονται προς το εσωτερικό της πόλης.

Η Μονή της Παντάνασσας, ιδρύθηκε από τον κτήτορα Ιωάννη Φραγκόπουλο το 1428²⁹ και σε αντίθεση με τις άλλες μονές που διαμορφώθηκαν σε πλατώματα, κατασκευάστηκε στο απότομο πρανές του λόφου, σε άμεση σχέση με τα τείχη της Άνω Χώρας και δικό της εσωτερικό περίβολο. Η μνημειώδης εσωτερική δυτική είσοδος, οδηγεί σε επιμήκη στενή αυλή, με το καθολικό να ανεγείρεται σε τεχνητό πλάτωμα, σε υψομετρικά ανώτερο επίπεδο απ' αυτήν³⁰. Η Μονή της Παντάνασσας είναι η μόνη που παραμένει έως σήμερα ενεργή και φιλοξενεί πέντε μοναχές.

Σημαντικό όμως είναι να αναφερθεί ότι η ανέγερση υψηλών περιβόλων, πέραν του αμυντικού τους ρόλου που είχαν για την ασφάλεια και προστασία των μονών, πολλές φορές επιβαλλόταν και από την ανάγκη διαχωρισμού και την οργάνωση των

²⁷ Εδώ πρωτοεμφανίζεται ο αρχιτεκτονικός τύπος του Μυστρά, ή μεικτός τύπος (Mistratypus), μία συνδυασμένη μορφή βασιλικής και σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με πέντε τρούλους που αποτέλεσε πρότυπο για άλλους δύο ναούς της πόλης (Παντάνασσα, Άγιος Δημήτριος).

²⁸ Μαρίνου 2007, 413-421.

²⁹ Ο Μ. Χατζηδάκης αναφέρει ότι τα εγκαίνια της μονής σύμφωνα με στοιχεία που αντλούνται από την επιγραφή που είχε αντιγράψει ο Γάλλος περιηγητής Fourmont και η οποία δεν σώζεται πλέον έγιναν τον Σεπτέμβριο του 1428, βλ. Χατζηδάκης 1997, σελ 95-96. Οι Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη και Μελίτα Εμμανουήλ διατυπώνουν επιφυλάξεις ως προς την επιγραφή, καθώς υπάρχουν ορισμένες χρονολογικές ανακρίβειες ως προς τα αναφερόμενα σε αυτήν πρόσωπα του μητροπολίτη Νείλου, του Πατριάρχη Διονύσιου και του Θεόδωρο Β', βλ. Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ 2005, 35-36. Ο Σ. Σίνος δηλώνει ότι «με τα αναφερθέντα έως σήμερα ιστορικά δεδομένα» τη μονή ιδρύει ο πρωτοστράτωρ Ιωάννης Φραγκόπουλος το 1428, βλ. Σίνος 2012, 21. Τέλος η Α. Λούβη, στην πρόσφατη μονογραφία της θεωρεί εσφαλμένο το συμπέρασμα, ότι ο ναός οικοδομήθηκε το 1428, βλ. Λούβη 2019, 244.

³⁰ Σίνος 2009, 196.- Σίνος 2012, 16.- Λούβη 2019, 153.

λειτουργιών των εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων, όπως συμβαίνει και με τον μικρό ναό της Ευαγγελίστριας, που αποτελούσε τον κατεξοχήν κοιμητηριακό ναό της πόλης.

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων

Ιστορία της έρευνας

Η πρώτη επιστημονική αναφορά για τους Αγίους Θεοδώρους γίνεται από τον γάλλο αρχιτέκτονα André Couchaud (1813-1849)³¹ στο βιβλίο του «*Choix d'églises byzantines en Grèce*» (Paris 1842). Εκεί συμπεριλαμβάνονται σχέδια της ανατολικής όψης και κάτοψης του ναού, ο οποίος όμως εσφαλμένα αναφέρεται ως «Άγιος Νικόλαος». Η έκδοση αυτή είναι σημαντική διότι ο ναός απεικονίζεται με τον τρούλο του, ο οποίος σωζόταν ακόμη κατά την επίσκεψή του Couchaud (**Εικ. 9**).

Ακολουθεί η αδημοσίευτη εν πολλοίς φωτογραφική αποτύπωση και του Μυστρά των R.W. Schultz και S. H. Barsley κατά τα έτη 1888- 1890 που φυλάσσονται στο Αρχείο της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (Byzantine Research Fund- Archive Collection), (**Εικ. 10-14**).

Επίσης, εκτενής αναφορά για τις εργασίες αποκατάστασης του μνημείου από τον Άδαμάντιο Άδαμαντίου γίνεται στα Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, το έτος 1907 (**Εικ. 15, 16**). Ο Άδαμαντίου αναφέρει ότι «*Η προσοχή τοῦ διευθύνοντος τὰς ἐργασίας ἐστράφη εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸν παλαιότερον ναὸν τοῦ Μυστρά τὸν Ἅγιον Θεόδωρον*»³².

Η επόμενη επιστημονική έκδοση είναι το γνωστό λεύκωμα του Γάλλου βυζαντινολόγου Gabriel Millet, «*Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*», που εκδόθηκε το έτος 1910 (**Εικ. 17-20**) και στο οποίο δημοσιεύονται φωτογραφίες του μνημείου με τον ημισφαιρικό θόλο του τρούλου κατεστραμμένο. Δυστυχώς ο Millet δεν δημοσίευσε ποτέ τον δεύτερο τόμο, όπου θα περιέγραφε αναλυτικά τα μνημεία, αλλά από τις απεικονίσεις του αποκομίζουμε πολλά δεδομένα.

³¹ Η ορθογράφηση του τίτλου δείχνει ότι δεν είχε ακόμη σταθεροποιηθεί η μεταγραφεί του όρου «βυζαντινός» Ο André Couchaud θεωρείται ο αρχιτέκτονας του «Καστέλλου της Ροδοδάφνης» στην Πεντέλη, μεγάρου της πλούσιας και εκκεντρικής Δούκισσας της Πλακεντίας, κτηρίου παρομοίου με τα «Ιλίσσια», το σημερινό Βυζαντινό Μουσείο, όπου όμως έχουν υιοθετηθεί δυτικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, κυρίως στα οξυκόρυφα τόξα των ανοιγμάτων και της τοξοστοιχίας, βλ. Φουντουλάκη 2009.

³² Άδαμαντίου 1907, 129-139.

Αναφορά γίνεται και από τον Adolf Struck, στο βιβλίο του «*Mistra: Eine mittelalterliche Ruinenstadt. Streifblicke zur Geschichte und zu den Denkmälern des fränkisch-byzantinischen Zeitalters in Morea*» (Εικ. 21, 22), κατά το έτος 1910³³.

Στη συνέχεια η καταγραφή που συναντάμε είναι οι φωτογραφίες του Φωτομετρικού Ινστιτούτου του Βερολίνου, οι οποίες παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στη Διεθνή Έκθεση της Ρώμης το 1911 (Εικ. 23-25) και σήμερα βρίσκονται στις συλλογές του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου³⁴.

Το μνημείο αναφέρεται συχνά σε επιστημονικές εκδόσεις και οδηγούς, αλλά οι αναφορές αυτές είναι σύντομες και επαναλαμβανόμενες³⁵.

³³ Ο Adolf Struck σε αυτό το βιβλίο κάνει παρατηρήσεις και παραθέτει σχεδιάγραμμα για τον προσανατολισμό των μνημείων του Μυστρά, των οποίων το ιερό δεν είναι στραμμένο προς την πραγματική ανατολή, λόγω της κλίσης του εδάφους, βλ. Struck 1910, 145.

³⁴ Καζανάκη-Λάππα – Μαλλούχου-Tufano 2009, 234-235, 244-247.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά: Όρλάνδος 1935, 197-209.- Όρλάνδος 1936, 443-448.- Χατζηδάκης 1997, 46-51.- Γεωργιάδης 2002, 36-39.- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2003, 33-37.- Χλέπα 2011, 136-141, 220-221 (σημ. 156-194).- Τάντσης 2012, 271, εικ. 167.

Η αρχιτεκτονική του ναού

Αρχιτεκτονικά ο ναός των Αγίων Θεοδώρων ανήκει στον τύπο του ηπειρωτικού ή σύνθετου οκταγωνικού, ο οποίος αποτελεί καινοτόμο αρχιτεκτονικό τύπο που διαφοροποιείται από τα παλαιοχριστιανικά οκτάγωνα, ως προς τον τρόπο στήριξης και τον καλυπτόμενο χώρο³⁶. Στον νέο αυτό τύπο, ο τρούλος στηρίζεται σε οκτώ τόξα με τον καλυπτόμενο χώρο να παραμένει τετράγωνος. Η διαμόρφωση αυτή επιτρέπει μεγαλύτερη διάμετρο στον τρούλο, και κατά συνέπεια μεγαλύτερο ενιαίο εσωτερικό χώρο. Κύριο χαρακτηριστικό του τύπου θεωρείται ο τεράστιος συγκριτικά τρούλος με εξίσου μεγάλο αναλογικά τύμπανο, ο οποίος κυριαρχεί σε όλη τη σύνθεση και προσδίδει έμφαση στον κεντρικό χώρο. Ο στηριζόμενος σε οκτώ τόξα τρούλος, μέσω μικρών σφαιρικών τριγώνων καλύπτει μεγάλο μέρος του συνόλου του οικοδομήματος, με αποτέλεσμα να είναι ορατός από όλα τα σημεία του ναού και να ενισχύει την αίσθηση ενότητας στο κτήριο, ενώ τα παράθυρα του τυμπάνου (οκτώ) επιτρέπουν να διαχέεται περισσότερο φως στο χώρο. Η επικράτηση του κάθετου άξονα στον μεγάλο κεντρικό χώρο του ναού ενισχύεται από την τοποθέτηση δύο κίωνων ως δυτικών κεντρικών στηριγμάτων, από το μικρό μέγεθος των πλευρικών καμαρών, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα είναι αποκομμένα. Έτσι, ο πιστός εισερχόμενος στο ναό αποσπάται αμέσως από το ύψος του ναού και το φως που μπαίνει από τα παράθυρά του. Ο Μανόλης Χατζηδάκης χαρακτηριστικά αναφέρεται σε «συναίσθημα κατανυκτικής οικειότητας» και σε αναζήτηση του «επιβλητικού και του μνημειώδους», ενώ η Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου σε «δύναμη εσωτερικής συγκέντρωσης».

Ο κυρίως ναός έχει κάτοψη σχήματος τετραγώνου με τρεις αβαθείς τρίπλευρες αφίδες ιερού (**Εικ. 26-30**). Το κυρίως μνημείο έχει εξωτερικές διαστάσεις 11.00x11.00μ (B: 10.77, A: 11.12, N: 10.71, Δ: 11.07) περίπου και αναλογία κάτοψης σχεδόν 1:1. Το εσωτερικό του ύψος συμπεριλαμβανόμενου και του ύψους του ημισφαιρικού θόλου είναι σχεδόν 10.50μ. Το τύμπανό του έχει ύψος 2.20μ³⁷. Οι αναλογίες του μνημείου αγγίζουν τις αναλογίες σχήματος κύβου. Ο τρούλος του ναού των Αγίων Θεοδώρων δια μέσου του κυλινδρικού τυμπάνου στηρίζεται σε οκτώ τόξα, από τα οποία τα τέσσερα διαμορφώνονται σε ημικυλινδρικές καμάρες εναλλασσόμενες με ισάριθμα ημιχώνια που εδράζονται σε ογκώδεις πεσσούς στα

³⁶ Γκιολές, 2014, 159.

³⁷ Οι διαστάσεις που αναγράφονται αποτελούν προϊόν πρόσφατων μετρήσεων.

ανατολικά και σε πεσσούς και ζεύγος κίωνων στα δυτικά³⁸. Ημικυλινδρικοί θόλοι καλύπτουν όλους τους επιμέρους χώρους του ναού. Το κεντρικό τετράγωνο που καλύπτεται από τον ογκώδη τρούλο με εσωτερική διάμετρο 5.40μ στη βάση του, περιβάλλεται από τέσσερα ανεξάρτητα παρεκκλήσια διαμορφωμένα στα γωνιακά διαμερίσματα του ναού. Η πρόσβαση στα δύο ανατολικά διαμερίσματα γίνεται από το εσωτερικό του ναού, από το εγκάρσιο κλίτος, ενώ στα δύο δυτικά από την εξωτερική πλευρά. Στο εσωτερικό του οι κατακόρυφες επιφάνειες των τοιχοποιιών που συνεχίζουν αδιάρθρες έως τη στάθμη της γένεσης των θόλων, ήταν κατάγραφες από ζωγραφικό διάκοσμο, από τον οποίο σήμερα σώζονται λιγιστές επιφάνειες. Τα τέσσερα περιφερειακά παρεκκλήσια χρησίμευαν ως ταφικά, λειτουργία συνήθης στους μεσαιωνικούς οχυρωμένους οικισμούς, ενώ στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου έχουν ανασκαφεί τάφοι και οστεοφυλάκια³⁹. Η στέγαση του μνημείου επιτυγχάνεται με μονόριχτες και δίριχτες στέγες, με εξαίρεση αυτές του βόρειου και νότιου σκέλους που έχουν καμπυλόσχημη επιφάνεια. Οι στέγες καλύπτονται με κοίλα κεραμίδια βυζαντινού τύπου, νεωτερικής προέλευσης, τα οποία τοποθετούνται στο οδοντωτό γείσο που περιθέει τις απολήξεις των τοιχοποιιών.

Το τύμπανο του τρούλου (**Εικ. 31, 32**) στην εξωτερική του πλευρά σχηματίζεται με δεκαέξι πλευρές οι οποίες συνδέονται με κιονίσκους που συντίθενται από πωρόλιθο εναλλασσόμενο με πλίνθους. Οκτώ τοξωτά παράθυρα ανοίγονται στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και στις διαγώνιες του τετραγώνου, τα οποία εναλλάσσονται με τυφλά αψιδώματα. Τα παράθυρα, και τα τυφλά αψιδώματα είναι κατασκευασμένα από διπλό βαθμιδωτό πλαίσιο από ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους και περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία. Σε θέση γείσου, επάνω από την οδοντωτή ταινία αναπτύσσεται μονή πλίνθος σε τρεις εκφορικές ζώνες, οι οποίες συγκλίνουν στους κιονίσκους, σχηματίζοντας υφαρίδια. Το τύμπανο του τρούλου είναι κατασκευασμένο από αργολιθοδομή και εξωτερικά έχει επενδυθεί από πωρόλιθο και πλίνθους σε συνδυασμό με επιχρισμένες επιφάνειες. Στα τυφλά αψιδώματα εντοπίζονται εμφανείς δοκοθήκες. Στην απόληξή του ο τρούλος φέρει οριζόντιο γείσο που αποτελείται από εξέχουσα οδοντωτή ταινία και το οποίο, όπως προαναφέρθηκε αποτελεί προϊόν μετασκευής, μετά την κατάρρευση του ημισφαιρικού θόλου του. Η

³⁸ Οι κίονες δεν βρίσκονται σήμερα στη θέση τους. Πάντως το βέβαιο είναι ότι υπήρχαν κατά την περίοδο επίσκεψης του Couchaud, γιατί έχουν αποτυπωθεί και τεκμηριωθεί σχεδιαστικά στην κάτοψη και τομή του μνημείου.

³⁹ Αδαμαντίου 1907, 134.- Όρλάνδος 1936, 443-448.- Αρβανιτόπουλος, 2008, 82-84.

βάση του τρούλου είναι ογκώδης, και εγγράφεται σε τετράγωνο εξωτερικά. Η εξωτερική βάση διαιρείται καθ' ύψος σε δύο ζώνες με την παρεμβολή μονής σειράς οριζόντιων πλίνθων. Οι υποχωρήσεις του τοίχου και η αμελής κατασκευή στις γωνίες της τετράγωνης βάσης του τρούλου υποδηλώνουν την αδιαμφισβήτητη ύπαρξη επενδυτικών πλακιδίων, τα οποία δεν σώζονται σήμερα⁴⁰.

Η προβολή των αψίδων σε πρώτο επίπεδο και η τριμερής κλιμακωτή και με συμμετρία διαμόρφωση των στεγών στην ανατολική όψη του μνημείου, αμβλύνουν την ογκώδη κατασκευή του τρούλου και προσδίδουν μια αίσθηση αρμονίας. Η ίδια τριμερής διάταξη των στεγών ακολουθείται και στη δυτική όψη. Η επιμηκυσμένη όψη στεφανώνεται από το αέτωμα της δυτικής κεραίας, στο οποίο ανοίγεται δίλοβο παράθυρο. Η επιφάνεια του αετώματος στη χαμηλότερη ζώνη του αποτελείται από πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης που οριοθετείται από οδοντωτές ταινίες. Η ανώτερη ζώνη του αετώματος φέρει πατητά επιχρίσματα, που υποδηλώνουν την ύπαρξη διακόσμησης από πλακίδια. Τη δυτική τοιχοποιία σε χαμηλότερη ζώνη διατρύπουν πέντε θύρες με ανώφλια που σχηματίζονται από πεταλόμορφα τόξα. Η κεντρική θύρα υπερυψώνεται έναντι των άλλων, με αποτέλεσμα να τονίζεται ο κατακόρυφος άξονας της όψης, χωρίς να τηρείται απόλυτα η συμμετρία, λόγω της ανισοσταθμίας των ανωφλίων τους. Η βόρεια και νότια όψη ακολουθούν και αυτές λιτή διαμόρφωση με τις αετωματικές επιφάνειες των σταυρικών σκελών να απολήγουν σε χαμηλωμένα τόξα (**Εικ. 33, 34**). Την αετωματική επιφάνεια της καθεμίας πλευράς διατρύπεί ένα δίλοβο παράθυρο (**Εικ. 35**), που εγγράφεται σε ένα μεγαλύτερο τόξο, τη βάση του οποίου διατρέχει κοσμήτης⁴¹. Το τόξο αυτό περιβάλλεται από οδοντωτή ταινία, η οποία γυρίζει και καταλήγει οριζόντια πάνω από τον κοσμήτη. Το άνοιγμα πλαισιώνεται από τεταρτοκυκλικά τυφλά πτερύγια, που αποτελούνται από διπλό βαθμιδωτό πλαίσιο με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους και περιβάλλουν κυκλικές βαθύνσεις για έκθεση σκυφίων (πινακίων). Κάτω από τα πτερύγια σχηματίζονται από ένα τετράγωνο διάχωρο που περικλείεται από οδοντωτή ταινία και ποικίλλεται με πλίθινα τεμάχια τεθλασμένης γραμμής και ένα ακόμη ορθογώνιο που πληρώνεται με ρομβοειδές πλέγμα. Στο μέσο της κάθε πλευράς στο κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας διαμορφώνεται από μία θύρα αντίστοιχα με τοξωτό ανώφλι, (φραγμένη αυτή της νότιας πλευράς).

⁴⁰ Βελένης 1984, 196.

⁴¹ Ο αμφικιονίσκος στήριξης των λοβών του ανοίγματος αποτελεί και αυτός προϊόν της αναστήλωσης του μνημείου.

Η ανατολική όψη (**Εικ. 36**) είναι πλούσια διακοσμημένη. Τρεις πλατιές ζώνες πλινθοπερίκλειστης λιθοδομής εναλλάσσονται με άλλες δύο μη σωζόμενης επενδυτικής διακόσμησης με αβακωτές ζωφόρους, από τη βάση των παραθύρων και άνω⁴². Οι αβακωτές ζωφόροι συνδυάζονται με πλινθοπερίκλειστο σύστημα και οδοντωτές ταινίες. Κάτω από την κατώτερη σε στάθμη οδοντωτή ταινία κοσμήτης διατρέχει την τοιχοποιία των αψίδων του ιερού⁴³. Στη μεσαία πλευρά της κεντρικής τρίπλευρης αψίδας ανοίγεται δίλοβο παράθυρο, το οποίο εγγράφεται σε ευρύτερο τόξο, που περιβάλλεται από οδοντωτή ταινία, ενώ στις άλλες πλευρές της διαμορφώνεται από μία αβαθής κόγχη σε χαμηλότερο ύψος από αυτό του ανοίγματος. Στο κέντρο του τυμπάνου, πάνω από το δίλοβο παράθυρο σώζεται το ίχνος από μεμονωμένο διακοσμητικό πιάτο. Τα τοξωτά ανοίγματα που διατρυπούν το μέσο της τρίπλευρης αψίδας της πρόθεσης και του διακονικού, είναι απλά μονόλοβα κατασκευασμένα από πλίνθους που εναλλάσσονται με τμήματα από παχύ επίχρισμα και περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία (**Εικ. 37**). Τα τόξα οριοθετούνται από πλίνθους σε οριζόντια διάταξη που γυρίζουν και κατέρχονται στις παρειές, έως τη γένεση του τόξου σχηματίζοντας διάχωρα από λείο επίχρισμα. Ειδικότερα, σε αυτό της πρόθεσης σχηματίζεται άλλο ένα ορθογώνιο διάχωρο μέχρι την επόμενη οριζόντια οδοντωτή ταινία. Τα ανοίγματα των παρεκκλησίων είναι κι αυτά μονόλοβα. Οι σταθμοί τους ανοίγονται απευθείας στην πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία και το ανώφλι τους σχηματίζεται από ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους. Περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία, η οποία συνεχίζει με οριζόντια κατεύθυνση εκατέρωθεν των ανοιγμάτων και σταματά στις γωνιακούς κατακόρυφους πωρόλιθους σε κάθε πλευρά.. Στις παράπλευρες αψίδες και στον κεντρικό άξονα, στο πρώτο επίπεδο και κάτω από την απόληξη της στέγασής τους, αλλά και στο δεύτερο επίπεδο στα τύμπανα των στεγών σώζονται τετράγωνα υποδοχές από μεμονωμένη διακόσμηση (πινάκια) η οποία δεν διατηρείται πλέον. Στο πρώτο επίπεδο της κεντρικής αψίδας, στη ζώνη της αργολιθοδομής και στο τύμπανο του αετώματος της ανατολικής κεραίας σχηματίζεται από ένα τετράγωνο διάχωρο (**Εικ. 38**) οριοθετούμενο το καθένα από οδοντωτές ταινίες και απογυμνωμένα σήμερα και τα δύο από το υλικό διακόσμησή τους⁴⁴.

⁴² Ο Μανόλης Χατζηδάκης αναφέρει ότι η επενδυτική διακόσμηση αποτελούνταν από σμαλτωμένα πλακίδια, βλ. Χατζηδάκης 1997, 50.

⁴³ Ο κοσμήτης είναι ανακατασκευασμένος κατά την πρώτη περίοδο αποκατάστασης του μνημείου. Η θέση του και οι διαστάσεις του υπαγορεύτηκαν από το μικρό σωζόμενο αποτετημημένο μαρμάρινο μέλος που βρίσκεται σε αυτή τη θέση.

⁴⁴ Βλ. παρακάτω και Μέξια 2006, 115-124.

Συγκεφαλαιώνοντας οι σταθμοί και τα τόξα των παραθύρων του ιερού είναι κατασκευασμένα από μονή σειρά πλίνθων, ενώ αυτά των τυμπάνων των αετωμάτων από διπλή σειρά πλίνθων. Τα περιθυρώματα των θυρών είναι κατασκευασμένα από κατεργασμένους, απλής μορφής λίθους, ενώ τα πεταλόμορφα ανώφλια είναι κατασκευασμένα από πωρόλιθους. Όλα τα ανοίγματα πλαισιώνονται από οδοντωτή κεραμική ταινία σε όλο τους το ύψος, με εξαίρεση αυτά των θυρών και των παραθύρων των παρεκκλησίων που η οδοντωτή ταινία σταματάει στην αρχή γένεσης του τόξου και στη συνέχεια στρέφεται οριζόντια και διαχωρίζει τις όψεις σε ζώνες (ανατολική και δυτική πλευρά). Η ίδια λογική ακολουθείται και στα ανοίγματα του μεταγενέστερου νάρθηκα, που έχει προστεθεί στη δυτική πλευρά.

Σημαντικό ρόλο στη λιτή διαμόρφωση των όψεων κατέχουν οι επιμελημένες δοκοθήκες οι οποίες είχαν χρησιμοποιηθεί για την στήριξη των ικριωμάτων.

Ο συγκερασμός αρχιτεκτονικών στοιχείων της σχολής της πρωτεύουσας και της «ελλαδικής» σε μία πρωτότυπη αισθητικά σύνθεση βρήκε γόνιμο έδαφος στη διαμόρφωση της ανατολικής όψης του μνημείου. Ο συνδυασμός πλίνθινων ζωφόρων και πινακίων, η κεραμοπλαστική διακόσμηση με άφθονη χρήση πλίνθων συμπληρώνουν τη λιτή και καλαίσθητη διακοσμητική αντίληψη του οικοδομήματος, δημιουργούν ποικιλία και γραφικότητα στις επιφάνειες των όψεων του μνημείου και του προσδίδουν πλαστικότητα⁴⁵. Το μνημείο είναι σαν να πάλλεται, παρά τον όγκο του.

Το εσωτερικό του μνημείου παρουσιάζεται λιτό στην κατασκευή του και οι εσωτερικές επιφάνειες των τοιχοποιιών συνεχίζουν, χωρίς να διακόπτονται από γείσο, έως τη γένεση των θόλων (**Εικ. 39-41**). Τέσσερα τυφλά αψιδώματα σχηματίζονται στις τοιχοποιίες των παρεκκλησίων στο τετράγωνο του τρούλου, καθώς και αβαθείς κόγχες στις τοιχοποιίες του ιερού. Στις τοιχοποιίες του ιερού διατηρούνται αποδιοργανωμένες οι οπές για την στήριξη του μαρμάρινου τέμπλου του ναού, το οποίο σήμερα δεν σώζεται, εκτός από το τμήμα επιστυλίου του, για το οποίο γίνεται αναφορά παρακάτω. Κυκλική στεφάνη από λίθινο γείσο ημικυκλικής διατομής τονίζει τη βάση του τυμπάνου του τρούλου. Ο ναός έφερε πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο, ο οποίος σώζεται σήμερα αποσπασματικά.

Τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που συνθέτουν τον γλυπτό διάκοσμο των Αγίων Θεοδώρων φαίνεται να αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο που έχει εκτελεστεί

⁴⁵ Βελένης 1984, 186.

πιθανότατα κατά την περίοδο ανέγερσης του ναού. Κεντρική θέση ανάμεσά τους κατέχει το ενεπίγραφο τμήμα επιστυλίου τέμπλου, που αναφέρει τους ιδρυτές του ναού Δανιήλ και Παχώμιο και χρονολογείται λίγο πριν από το 1296, σύμφωνα με την επιγραφή του και γραπτές πηγές⁴⁶. Στον εξωτερικό διάκοσμο της ανατολικής όψης του ναού, στα τετράγωνα διάχωρα αποδόθηκαν τελευταία και δύο πανομοιότυπες πλάκες με ανάγλυφο διάκοσμο⁴⁷. Εκτός από τα ανωτέρω, ολιγάριθμα είναι τα *κατά χώραν* σωζόμενα δείγματα γλυπτών του μνημείου, τεμάχια κοσμήτη στη στεφάνη του τρούλου, μικρός πρόβολος σε ανίδωμα του νότιου τοίχου και τμήμα γείσου στο παράθυρο της νότιας όψης. Επιπλέον, πιθανό και άλλα μέλη που φυλάσσονται σήμερα στην αποθήκη γλυπτών του Αρχαιολογικού Χώρου θα μπορούσαν, βάσει τεχνοτροπικών και εικονογραφικών κριτηρίων, να αποδοθούν στον γλυπτό διάκοσμο του ναού. Κοινά γνωρίσματα των γλυπτών αυτών είναι η προτίμηση στα πολύπλοκα γεωμετρικά και φυτικά θέματα. Η εκτέλεση του διακόσμου συνδυάζει το χαμηλό και αβαθές, σχεδόν εγχάρακτο ανάγλυφο, με λίγα έξεργα στοιχεία.

Στον ναό δεν υπάρχει γυναικωνίτης. Ο μεταγενέστερος νάρθηκας με τα διώροφα πυργόσχημα κτίσματα στις άκρες του και οι ταφικές κατασκευές στη βόρεια πλευρά, ολοκληρώνουν την αρχιτεκτονική συγκρότηση μνημείου.

Ο νάρθηκας είναι κατασκευασμένος σε επαφή με τη δυτική πλευρά του μνημείου (**Εικ. 42-44**). Έχει σχήμα ορθογώνιο και η κάλυψή του επιτυγχανόταν με θόλο, όπως μαρτυρείται από τα υφιστάμενα ίχνη γένεσης τόξου. Για τη στήριξη του θόλου προς την πλευρά του ναού έχει κατασκευαστεί τοίχος, λεπτού πάχους, με ανοίγματα που αντιστοιχούν σε αυτά του μνημείου και η έδρασή του ήταν αυτόνομη τουλάχιστον στη χαμηλότερη στάθμη. Από τον τοίχο αυτό διατηρούνται κατάλοιπα σε χαμηλό ύψος, με εξαίρεση το τμήμα της τοιχοποιίας μπροστά από το βορειότερο άνοιγμα προς τον κυρίως ναό που σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος. Η πρόσβαση στον νάρθηκα επιτυγχάνεται μέσω μεγάλου τοξωτού ανοίγματος στη δυτική όψη, το οποίο πλαισιώνεται από ένα τοξωτό παράθυρο εκατέρωθεν. Τα τοξωτά ανοίγματα, όπως έχει προηγουμένως αναφερθεί, φέρουν ανώφλι από πωρόλιθο που περιβάλλεται από οδοντωτή ταινία. Στη βόρεια και νότια πλευρά του νάρθηκα, εκτός του περιγράμματος του ναού, ορθώνονται, από ένα σε καθεμία πλευρά, τετράγωνης κάτοψης διώροφα

⁴⁶ Ορλάνδος 1936, 443-448.

⁴⁷ Μέξια 2006, 115-124.

κτίσματα, που εφάπτονται στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του ναού αντίστοιχα. Από αυτά, το νότιο διατηρεί σχεδόν όλο του το ύψος και είναι ασκεπές. Η πρώτη του στάθμη είναι υπερυψωμένη σε σχέση με το φυσικό έδαφος. Η πρόσβαση σε αυτή γίνεται μέσω τοξωτού ανοίγματος στην εσωτερική, προς τον νάρθηκα, βόρεια πλευρά του, ενώ σήμερα δεν διακρίνονται ίχνη κλίμακας για την άνοδο στην πρώτη στάθμη. Η επικοινωνία με τον όροφο γίνεται μέσω τοξωτού ανοίγματος στην εξωτερική δυτική πλευρά του, το οποίο προσέγγιζε κανείς μέσω κλίμακας, η οποία δεν σώζεται σήμερα. Το βόρειο κτίσμα διαχωρίζεται με το νάρθηκα στην πρώτη στάθμη του, η οποία είναι στο ίδιο επίπεδο με αυτή του νάρθηκα, με τοιχοποιία στην οποία διαμορφώνεται τυφλό ανίδωμα. Η πρόσβαση σε αυτή τη στάθμη γίνεται από τη δυτική εξωτερική πλευρά, μέσω τοξωτού ανοίγματος. Ο χώρος αυτός διασώζει σπαράγματα τοιχογραφιών από τα οποία δεν είναι ευδιάκριτο αν πρόκειται για βυζαντινό ή μεταβυζαντινό στρώμα.

Κατά επίδραση των προτύπων της Οδηγήτριας έχει υποστηριχτεί ότι ο ναός των Αγίων Θεοδώρων είχε διώροφο νάρθηκα και ο όροφος του μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως υπερώο (**Εικ. 45, 46**), από το οποίο ήταν επιτρεπτή η οπτική σύνδεση με τον κυρίως ναό, μέσω του δίλοβου ανοίγματος της δυτικής κεραίας⁴⁸. Ακόμη, έχει επισημανθεί ότι δεν είναι βέβαιο το σχήμα του ανοίγματος της δυτικής κεραίας, το οποίο επέτρεπε την οπτική επικοινωνία⁴⁹. Το θέμα του σχήματος του ανοίγματος θα μας απασχολήσει και μελλοντικά.

⁴⁸ Σίνος 2009γ1, 137.

⁴⁹ Τάντσης 2008, 260-261.

Η σημασία του αρχιτεκτονικού τύπου

Οι σωζόμενοι βυζαντινοί ναοί που εντάσσονται στην παραλλαγή των σύνθετων οκταγωνικών είναι ευάριθμοι και προσδιορίζονται σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή (Πελοπόννησος και Στερεά Ελλάδα) και ανάγονται σε σχετικώς περιορισμένο χρονικό εύρος στις αρχές του 11ου – αρχές 14ου αιώνα (Εικ. 47, 48). Φαίνεται ότι, είτε η επάρκεια των τεχνιτών και η τόλμη για την πραγματοποίηση του εγχειρήματος, είτε η διαθεσιμότητα των χορηγών δεν γνώρισαν διάρκεια. Οι οκταγωνικοί τύπου ναοί παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με τα παλιά οκτάγωνης κάτοψης κτήρια του 4ου, 5ου και 6ου αιώνα, γιατί στα μεσο-υστερο-βυζαντινά παραδείγματα μόνο η στήριξη παραμένει οκταγωνική, ενώ ο υποκείμενος χώρος διατηρείται τετράγωνος. Ο Γεώργιος Βελένης χαρακτηριστικά αναφέρει ότι μετά την Εικονομαχία είχαν αλλάξει ριζικά τα κοινωνικά και εκκλησιαστικά δεδομένα με κύριο φαινόμενο αυτό του Μοναχισμού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ανεγείρονται πολλές μονές τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο χώρα. Κατά συνέπεια τα καθολικά των Μονών λειτουργούσαν και ως ενοριακοί ναοί. Γι αυτό τον λόγο λοιπόν κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο δημιουργήθηκε η ανάγκη για αύξηση της χωρητικότητας στο εσωτερικό με συνακόλουθη την επιλογή αρχιτεκτονικού τύπου ναών με διευρημένες κατόψεις, όπως οι ναοί οκταγωνικού τύπου και οι σύνθετοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι. Η αύξηση της επιφάνειας του λειτουργικού χώρου επετεύχθη στη συνέχεια με την προσθήκη νάρθηκα ευρύχωρης κάτοψης⁵⁰.

Ο σύνθετος οκταγωνικός τύπος αντιπροσωπεύεται από ευάριθμα παραδείγματα και μόνο στον Ελλαδικό Χώρο. Το παλαιότερο σωζόμενο και αρτιότερο κατασκευαστικά μνημείο, που δεσπάζει αρμονικά, παρά την πολυπλοκότητά του, είναι το καθολικό της Μονής Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, το οποίο ο κύριος μελετητής του Ευ. Στίκας χρονολογεί στα 1042- 1055. Ο Χατζηδάκης υποστηρίζει ότι αυτός ο ναός πρέπει να αναχθεί σε λανθάνοντα πρότυπα στην Κωνσταντινούπολη, και θεωρεί ότι ολοκληρώθηκε το 1011, άποψη που έχει πλέον επικρατήσει.⁵¹ Ο τύπος του ναού χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για την κατασκευή των υπολοίπων που ακολουθούν. Το αμέσως επόμενο παράδειγμα σύμφωνα με τον Ν. Γκιολέ⁵² είναι πιθανώς η Σώτεια Λυκοδήμου στην Αθήνα που αποδίδεται στη τρίτη δεκαετία του 11ου αι., σύμφωνα με

⁵⁰ Βελένης 2018, 78-79.

⁵¹ Chatzidakis 1969, 127-150.- Χατζηδάκης 1972, 298-313.

⁵² Γκιολές 2014, 167.

επιγραφικές μαρτυρίες (χαράγματα) στην τοιχοποιία του ναού. Στη χρονολόγησή του αυτή συνηγορεί και ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος με τα πολλά κουφικά⁵³. Κατά τον Χαράλαμπο Μπούρα ο ναός αποτελεί το πρωτότυπο και επιτυχέστερο δημιούργημα ενός ανώνυμου μεγάλου συνθέτη. Το 1045 με δαπάνες του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου κατασκευάστηκε το καθολικό της Νέας Μονής Χίου, το οποίο αποτελεί απλούστερη παραλλαγή του οκταγωνικού τύπου που κατά σύμβαση ονομάζεται νησιώτικος οκταγωνικός⁵⁴. Το καθολικό παρουσιάζει πρωτοτυπία, καθώς ο τετράγωνος κάτοψης ναός, καλύπτεται από ογκώδη τρούλο που γίνεται στην υψηλότερη στάθμη οκτάκογχος. Ακολουθεί το επιβλητικό καθολικό της Μονής Δαφνίου έξω από την Αθήνα, το οποίο χρονολογείται γύρω στα 1080 με βάση τον λιτό κεραμοπλαστικό του διάκοσμο⁵⁵. Ένα άλλο μνημείο αυτού του τύπου είναι ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά Βοιωτίας που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 12ου αιώνα. Έχει απλή τοιχοποιία που αποτελείται από λαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους. Εδώ, όπως και στην Μονή Οσίου Λουκά συναντάμε τα μεγάλα σύνθετα παράθυρα της Σχολής της Πρωτεύουσας, αλλά και τα σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις. Η σχεδόν πλήρης απουσία ιστορικών στοιχείων δεν ακυρώνει την αρχιτεκτονική σημασία του ναού. Θεωρείται μάλιστα, ότι στο μνημείο εφαρμόζεται η πιο εξελιγμένη λιθοξοϊκή σε όλη την «Ελλαδική Σχολή»⁵⁶. Η Μεταμόρφωση του Σωτήρα στους Χριστιάνους Τριφυλίας είναι ένα άλλο από τα μνημεία αυτού του τύπου και σύμφωνα με τα νεότερα επιστημονικά δεδομένα η τελική μορφή του κυρίως ναού ολοκληρώνεται πιθανώς στις αρχές του 12ου αιώνα⁵⁷, ενώ ακολουθούν και κατασκευές και άλλων κτισμάτων στον 12ο και αρχές 13ου αιώνα. Η Αγία Σοφία Μονεμβασίας ανάγεται στα 1150, με βάση τη χρονολόγηση των εξαιρετικής τέχνης αρχιτεκτονικών γλυπτών⁵⁸. Ο κυρίως ναός έχει κάτοψη τετραγώνου, διαστάσεων 14,00x14,00μ και διαθέτει υπερώο, το οποίο αναπτύσσεται πάνω από τον νάρθηκα και καλύπτεται με σταυροθόλια. Είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή με σύστημα πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας εξωτερικά. Πάνω από τα μαρμάρινα ανώφλια των

⁵³ Γκιολές 2014, 167. Την αρχιτεκτονική του καθολικού της Νέας Μονής Χίου μελετά και διαπραγματεύεται ο Χαράλαμπος Μπούρας στη μονογραφία του: *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*.

⁵⁴ Ο τύπος του ναού βασίστηκε σε περίκεντρο τρούλαιο κτήριο (μαυσωλείο), του Κωνσταντίνου Μέγα, που ήταν προσαρτημένο στη μεγάλη σταυρόσχημη βασιλική των Αγίων Αποστόλων.

⁵⁵ Ο Μανόλης Χατζηδάκης τον τοποθετεί στον 12ο αιώνα.

⁵⁶ Μπούρας – Μπούρα 2002, 171-174.

⁵⁷ Βογιατζής – Δεληνικόλα 2002, 57.

⁵⁸ Μπούρας – Μπούρα 2002, 352.

ανοιγμάτων σχηματίζονται πεταλόμορφα τόξα, που ενισχύουν τη χρονολόγησή του στο β' μισό του 12ου αιώνα. Ο τρούλος συντίθεται εξωτερικά από παρόλιθους οι οποίοι εναλλάσσονται με κεραμικές πλίνθους, σχηματίζοντας ημικιονίσκους μεταξύ των παραθύρων. Το μνημείο δέχτηκε προσθήκες στη νότια πλευρά του κατά τη διάρκεια λειτουργίας του (στοά με διπλά σταυροθόλια, κ.ά.). Ο ναός μετασκευάστηκε σε μουσουλμανικό τέμενος, και με τη διάφορη ογκώδη προσθήκη που δέχτηκε στη δυτική πλευρά του λειτούργησε ως καθολικό δυτικού δόγματος κατά τη διάρκεια της Β' Ενετοκρατίας. Στη συνέχεια ξαναλειτούργησε ως τζαμί, έως την απελευθέρωση της Μονεμβασίας από τους Τούρκους στις 23 Ιουλίου 1821⁵⁹.

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά., αποτελεί την υστερότερη εφαρμογή του οκταγωνικού τύπου, επιβλητικού μεγέθους που διαθέτει τα χαρακτηριστικά της «Ελλαδικής» αρχιτεκτονικής (απουσία γυναικωνίτη και νάρθηκα, κατασκευή καμαρών, αντί σταυροθολίων, κ.ά.) και εντυπωσιάζει με την λιτή διακόσμηση και το απέριττο εσωτερικό του (**Εικ. 49, 50**).

Ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος βρίσκει εφαρμογή σε λιγιστά παραδείγματα με απλουστευμένα χαρακτηριστικά. Έχουν εντοπιστεί δύο μικροί ναοί οκταγωνικού τύπου: το ναύδριο του Αγίου Ιωάννη Κέρους στη ο διάφορο ναΐσκος που σήμερα είναι ενσωματωμένος στο κωδωνοστάσιο στη Μονή του Οσίου Λουκά⁶⁰. Επίσης υπάρχει ένα ερειπωμένο ναύδριο που ανήκει σε κοντά στην Αντίκυρα Βοιωτίας διαθέτει και αυτό στοιχεία του οκταγωνικού τύπου. Τα δύο τελευταία αποδίδονται στον δημιουργό της Μονής του Οσίου Λουκά, ο οποίος βασίστηκε στην κεντρική ιδέα της οκταγωνικής στήριξης του τρούλου, που λόγω της μικρής κλίμακας των ναών απέδωσε αυτές τις πρωτότυπες συνθέσεις⁶¹.

Ακόμη, το καθολικό της Νέας Μονής Χίου αποτέλεσε υψηλό πρότυπο και δημιούργησε μία σειρά αντιγράφων στο νησί. Απαντούν λοιπόν εκεί, ναοί του 11ου αιώνα (Παναγία Στρατηγούσαινα Δαφνώνα, Άγιος Γεώργιος Συκούση), η Παναγία Κρήνα του 12ου αιώνα, οι Άγιοι Απόστολοι στο Πυργί του 14ου αιώνα, ο ναός του

⁵⁹ Καλλιγά 2010, 226-234. Η Χάρης Καλλιγά εκπόνησε μελέτη αποτύπωσης-αποκατάστασης του ναού, βάσει της οποίας το μνημείο αποκαταστάθηκε στο σύνολο του από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟΑ, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013. Η Εφορεία από την πλευρά της στο πλαίσιο του ίδιου έργου πραγματοποίησε ανασκαφικές διερευνήσεις και διαμορφώσεις στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του μνημείου. Σε εξέλιξη βρίσκεται από την Υπηρεσία η συντήρηση του ενδιαφέροντος ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου με κυρίαρχη την παράσταση του Χριστού ως «Παλαιός των Ημερών» στο ιερό Βήμα.

⁶⁰ Μπούρας 1962-1963, 127-173.

⁶¹ Μπούρας 2001, 92.

Αγίου Ιωάννη Κέρους, όπως προαναφέρθηκε και το καθολικό της Μονής του Αγίου Μηνά στον 16ο αιώνα, που υιοθετούν και αντιγράφουν τον οκταγωνικό τύπο⁶². Δύο ακόμη ναοί εντοπίζονται, εκτός των ναών της Χίου στον Χορτιάτη Θεσσαλονίκης και στη Σηλυμβρία της Ανατολικής Θράκης⁶³.

Η πρωτοτυπία του σχεδιασμού τέτοιων έργων είναι αδιαμφισβήτητη ακόμη και αν αυτή χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό στοιχείων επηρεασμένων από διάφορα πρότυπα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν μικρότερης κλίμακας ναοί που επηρεάζονται από τα πρότυπα, δεδομένου ότι τα στοιχεία που αντιγράφουν διέπονται από βασικές αρχές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής⁶⁴.

Ο Peter Grossmann σε πρόσφατη δημοσίευσή του⁶⁵ αναφέρει ότι ναοί οκταγωνικού τύπου έχουν αναγνωριστεί σε αριθμό καθολικών σε μονές στην Αίγυπτο, που όμως δεν σώζονται σήμερα, γιατί ήταν αμελώς κατασκευασμένοι. Σύμφωνα με πρόσφατα τεκμηριωμένα Κοπτικά χαράγματα θεωρεί ότι το διπλό τρουλαίο καθολικό της μονής Anba Hadra στο Aswān χρονολογείται στο 962 μ. Χ., και συνεπώς πριν το καθολικό της Νέας Μονής Χίου. Ωστόσο, θεωρεί ότι είναι προβληματικό να υποθέσει κανείς ότι τα παραδείγματα του ελλαδικού χώρου εξαρτώνται από αυτά της Αιγύπτου.

Όπως, φάνηκε από την παραπάνω ανάλυση όλα τα μνημεία οκταγωνικού τύπου είναι μεγάλοι κυρίως εντυπωσιακοί ναοί, οι περισσότεροι καθολικά Μονών. Ο Σωτήρης Βογιατζής αναφέρει ότι τις πιο ευκρινείς μορφές με δεκαεξάπλευρο τύμπανο τρούλου, διαθέτουν οι ναοί οκταγωνικού τύπου με χαρακτηριστικά το χαμηλό ύψος και τη μεγάλη ακτίνα που ασφαλώς επηρεάστηκαν από την αρχιτεκτονική του Οσίου Λουκά⁶⁶. Η κατασκευή οκταγωνικού τύπου ναών απαιτούσε μεγάλη ικανότητα στην αρχιτεκτονική σύλληψη, σημαντικές στατικές γνώσεις για την στήριξη του επιβλητικού τρούλου τους, τεχνικές γνώσεις, αλλά και κατασκευαστικές δεξιότητες⁶⁷. Ενδεχομένως, συνδεόταν με θέμα γοήτρου, ή αποτελούσε αφιέρωμα σπουδαίας προσωπικότητας. Επίσης, η δημιουργία τους ήταν εξαιρετικά πολυδάπανη και πολύ χρονοβόρα και λόγω των συνθηκών παρακμής που ακολούθησαν ο αρχιτεκτονικός τύπος εγκαταλείφθηκε, για να ανεγερθούν απλούστεροι σε σύνθεση μορφή και κατασκευή ναοί.

⁶² Βάσση 2012, 324.

⁶³ Μπούρας 2001, 94.

⁶⁴ Μαμαλούκος 2018, 87-88.

⁶⁵ Grossmann 2018, 255-263.

⁶⁶ Βογιατζής 2018, 147.

⁶⁷ Μαμαλούκος 2003, 119-130.

Για το καθολικό της Νέας Μονής Χίου είναι γνωστό ότι έχει κατασκευαστεί με αυτοκρατορική χορηγία.

Λόγω των χαρακτηριστικών τους αυτών, οι ναοί τράβηξαν το ενδιαφέρον των πρώτων μελετητών, και σχεδόν όλοι δέχθηκαν από νωρίς κάθε είδους μέριμνα. Τα εξίσου σημαντικά ψηφιδωτά του Δαφνίου, του Οσίου Λουκά και της Νέας Μονής Χίου έγιναν αντικείμενο μελέτης και συντήρησης. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η συνδυασμένη ένταξη στους καταλόγους της Unesco, των τριών μεγάλων αυτών Μονών το 1990 και ένα χρόνο πριν της ένταξης του μνημειακού συνόλου του Μυστρά⁶⁸.

Ας σημειωθεί εδώ ότι πολλοί τρούλοι λόγω του μεγέθους τους και της πλημμελούς συντήρησής τους δεν άντεξαν και κατέπεσαν τον 19 αιώνα.

Την περίοδο κατασκευής του Ναού των Αγίων Θεοδώρων, στη Λακωνία υπερτερούσαν αριθμητικά οι απλούστατοι στον σχεδιασμό και την κατασκευή μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί: πολυάριθμα παραδείγματα στη Μάνη (Άγιοι Ανάργυροι Κηπούλας (1265), Αρχάγγελος Μιχαήλ Πολεμίτα (1278) και την Επίδαυρο Λιμηρά.

Τέλος, για τα οικοδομήματα φιλόδοξων προθέσεων επιλέχθηκε ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού: Άγιος Ιωάννης Κέριας (β' μισό 13ου αι.) και Σωτήρας Γαρδενίτσας (περ. 1300) στη Μέσα Μάνη και Άγιος Νικόλαος στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας. Από τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους της υπόλοιπης Πελοποννήσου, χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το καθολικό του Ανδρομονάστηρου (α' τέταρτο 13ου αι.), στη Μεσσηνία, η Κοίμηση της Θεοτόκου στον Μέρμπακα (τελευταίο τέταρτο 13ου αι.) στην Αργολίδα, η Παναγία Καθολική στη Γαστούνη (1278/79) στην Ηλεία, κ.ά.

Σταδιακά, στους χρόνους μετά την Άλωση εντοπίζονται σποραδικά παραδείγματα του τύπου. Ο πολυδάπανος και απαιτητικός αρχιτεκτονικός τύπος, παρόλο που δημιουργεί ένα ευρύ εσωτερικό χώρο εκφυλίζεται και απλοποιείται.

⁶⁸ Στο πλαίσιο εορτασμού της 25ης επετείου της UNESCO οργανώθηκε η έκθεση «Η Βυζαντινή Κληρονομιά Παγκόσμια Κληρονομιά» στη Θεσσαλονίκη και τη Ρόδο και εκδόθηκε κατάλογος με όλα τα κηρυγμένα βυζαντινά μνημεία με ιστορικές αναφορές. «Η Βυζαντινή Κληρονομιά Παγκόσμια Κληρονομιά», 1997.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος

Ο γραπτός διάκοσμος του ναού, που ήταν αφιερωμένος σε δύο πολύ αγαπητούς αγίους για το Βυζάντιο, τους αγίους Θεοδώρους, σώζεται σήμερα αποσπασματικά. Από τον άλλοτε κατάγραφο ναό έχει απομείνει μόνο το 10 – 12% της αρχικής γραπτής διακόσμησης. Εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών έχουν πραγματοποιηθεί από συνεργεία συντηρητών έργων τέχνης της τέως 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης, στο πλαίσιο του έργου «Μουσειακές παρεμβάσεις στον Αρχαιολογικό χώρο Μυστρά» κατά τα έτη 2003-2005⁶⁹.

Από την αρχική εικονογράφηση του μνημείου έχουν διασωθεί οι ακόλουθες παραστάσεις⁷⁰:

Στο Ιερό Βήμα, στο νότιο τοίχο εικονίζεται τμήμα μορφής συλλειτουργούντα ιεράρχη, παραπλεύρως κάθετη διακοσμητική ταινία και στην καμάρα μορφές αποστόλων από την παράσταση της Ανάληψης. Στην καμάρα της Πρόθεσης σώζεται αποσπασματικά παράσταση από την οποία μπορούμε να διακρίνουμε κτήριο και τμήμα μορφής, που πιθανότατα ανήκει στον Ιησού. Στη δυτική όψη του βόρειου πεσσού παριστάνεται να ευλογεί ο αρχάγγελος Γαβριήλ, κινούμενος προφανώς προς τη Θεοτόκο η οποία θα εικονίζονταν στην αντίστοιχη όψη του νότιου πεσσού, συνθέτοντας την παράσταση του Ευαγγελισμού (**Εικ. 51**).

Στον κυρίως ναό εντοπίζονται τα λείψανα τοιχογραφιών σε τέσσερις ζώνες διακόσμησης. Ο τρούλος του ναού είχε καταπέσει και ως εκ τούτου δεν έχουν σωθεί τοιχογραφίες. Σε ένα από τα τέσσερα ημιχώνια που διαμορφώνονται κάτω από τον τρούλο σώζεται αποσπασματικά η παράσταση της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος.

Στην πρώτη ζώνη παριστάνονται σκηνές από τον Χριστολογικό κύκλο: Τα Πάθη: η άρνηση του Πέτρου (**Εικ. 52**), ο Επιτάφιος Θρήνος, οι Μυροφόρες στον τάφο), τα μετά την Ανάσταση: η Πεντηκοστή (**Εικ. 53**) και τον Βίο του Προδρόμου: η Βρεφοκτονία (**Εικ. 54**) και η Φυγή της Ελισάβετ (**Εικ. 55**). Στα δύο από τα μέτωπα των πεσσών που φέρουν τον τρούλο σώζονται μοναχοί άγιοι, από τους οποίους μπορεί σύμφωνα με επιγραφή να ταυτισθεί ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός. Χαμηλότερα εικονίζονται σκηνές από τον Θεομητορικό κύκλο: η Γέννηση της Θεοτόκου (**Εικ. 56**), τα Εισόδια (**Εικ. 57**), η Αποστροφή των δώρων και ακολούθως αποδίδονται κατενώπιον ολόσωμοι στρατιωτικοί άγιοι (**Εικ. 58-60**), ιεράρχης στο βόρειο τυφλό

⁶⁹ Μπακούρου – Χαραλάμπους 2001–2004, 339.

⁷⁰ Dufrenne 1970, 3-5, εικ. 1-7.- Χατζηδάκης 1997, 51.- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2003, 35, εικ. 28-29.

τόξο και ο αρχάγγελος Μιχαήλ στο νότιο τυφλό τόξο, καθώς και ολόσωμοι μετωπικοί άγιοι. Στην κατώτερη ζώνη υπήρχε ποδέα, που μιμούνταν ορθομαρμάρωση, ύψους ενός μέτρου περίπου. Τις παραστάσεις περιβάλλουν ή οριοθετούν συχνά πλατιές διακοσμητικές ζώνες με περίτεχνα ανθοφυτικά και γεωμετρικά πολύχρωμα κοσμήματα.

Τοιχογραφίες διασώζουν και τα δύο ανατολικά παρεκκλήσια του ναού, καθώς και ασκεπές παρεκκλήσι που διαμορφώνεται στα βορειοδυτικά του νάρθηκα.

Το νοτιοανατολικό παρεκκλήσι ήταν αφιερωμένο στη Θεοτόκο και πιθανότατα στη Ζωοδόχο Πηγή (**Εικ. 61**), σύμφωνα με το εικονογραφικό του πρόγραμμα⁷¹. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σώζεται η παράσταση της Θεοτόκου στον τύπο της Ζωοδόχου Πηγής. Στο νότιο τοίχο εικονίζονται οι άγιοι Θεόδωροι σε στάση δέησης στραμμένοι προς την ένθρονη Θεοτόκο, την οποία παραστέκουν άγγελος και ιεράρχης, ενώ μεταξύ αυτών αποδίδεται ικέτης με πλατύγυρο κωνικό κάλυμμα κεφαλής. Στο βόρειο τοίχο, ανάμεσα σε έναν αρχάγγελο και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, απεικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα, ανδρική μορφή με πολυτελή χειριδωτό ένδυμα και κωνικό κάλυμμα κεφαλής (**Εικ. 62**). Στην καμάρα παριστάνονται σκηνές από το βίο της Θεοτόκου (η Γέννηση της Θεοτόκου, τα Εισόδια) και η Γέννηση του Χριστού. Στο δυτικό τύμπανο σώζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου με το χαρακτηριστικό επεισόδιο του Εβραίου Ιεφωνία και τους αγγέλους να κρατούν τη μεγάλη δόξα του Χριστού και χαμηλότερα, πάνω από τη θύρα εισόδου, τρεις ημίσωμοι άγιοι (**Εικ. 63**).

Στο βορειοανατολικό παρεκκλήσι, στο οποίο υπάρχει κτιστός τάφος στη βόρεια πλευρά του, σώζεται μεμονωμένη παράσταση απέναντι από τον τάφο, στον τοίχο που φράζει την επικοινωνία με τον χώρο της πρόθεσης του Ιερού του ναού. Εικονίζεται γονατιστή ανδρική μορφή να δέεται προς την ολόσωμη μορφή της Θεοτόκου, που βρίσκεται στα δεξιά, στον τύπο της Βρεφοκρατούσας και αποδίδεται σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα. Η Θεοτόκος στρέφει το δεξί της χέρι προς τη μεριά του ικέτη, ενώ ο Χριστός προσβλέπει προς αυτόν υψώνοντας το χέρι σε ένδειξη ευλογίας (**Εικ. 64**). Η μεγαλογράμματη επιγραφή που αναπτύσσεται πάνω από το κεφάλι του ικέτη αναφέρεται στο Μανουήλ Παλαιολόγο, ο οποίος ζητά από τη Θεοτόκο να μεσιτεύσει υπέρ αυτού, ενώ μία δεύτερη μικρογράμματη αναφέρεται στην ημερομηνία θανάτου του (1423). Συνήθως ο ικέτης ταυτίζεται λανθασμένα με τον αυτοκράτορα

⁷¹ Millet 1910, 90.1-2, 4-5.

Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, που πέθανε όμως το 1425 και δεν ενταφιάστηκε στο Μυστρά⁷².

Το ασκεπές παρεκκλήσι βορειοδυτικά του νάρθηκα διασώζει αποσπασματικά διάκοσμο, από τον οποίο μπορούμε να διακρίνουμε πολυπρόσωπη παράσταση στο νότιο τοίχο του καθώς και κάποιες μορφές ιεραρχών στις υπόλοιπες επιφάνειες. Οι τοιχογραφίες στη σημερινή τους κατάσταση είναι δυστυχώς εξίτηλες, εντούτοις σύμφωνα με τα σχέδια που έχουν δημοσιευθεί από το Millet αυτές θα πρέπει να ανήκουν στον κύκλο των αρχαγγέλων⁷³ (Εικ. 65).

Ως προς τη συγκρότησή του το εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού, σύμφωνα με τις παραστάσεις που διασώζει, φαίνεται ότι ακολουθεί το πρόγραμμα των ναών, όπως αυτό διαμορφώθηκε στους χρόνους μετά την εικονομαχία⁷⁴. Ιδιαίτερη αγάπη παρατηρείται στην απόδοση των αγίων σε μεγάλες διαστάσεις, με λεπτομερή στρατιωτική εξάρτηση, γεγονός που συνδέεται με τις αντιλήψεις των βυζαντινών για τις ιδιότητες των στρατιωτικών αγίων ως υπερασπιστών ενάντια στους εχθρούς. Επιπλέον, στα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της Παλαιολόγειας αναγέννησης προσγράφεται και η παρουσία αφηγηματικών σκηνών από τα Πάθη του Χριστού (για παράδειγμα η παράσταση της τριπλής άρνησης του Πέτρου), η αύξηση σκηνών από το Θεομητορικό κύκλο, καθώς και η συχνότερη πλέον απόδοση προσωπογραφιών δωρητών και κτητόρων⁷⁵.

Οι μελετητές διακρίνουν στον παραπάνω γραπτό διάκοσμο τρεις φάσεις τοιχογράφησης⁷⁶:

Στην πρώτη φάση, που ταυτίζεται και με την ανέγερση του ναού, τοποθετούνται οι τοιχογραφίες που κοσμούσαν το Ιερό και τον κυρίως ναό (εκτός των παρεκκλησίων) και έχουν χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα.

Εδώ οι μορφές των ολόσωμων αγίων αποδίδονται σε μέγεθος μεγαλύτερο του φυσικού. Οι μορφές είναι ραδινές και ελεύθερες, με αμεσότητα παρουσίας, αλλά ταυτόχρονα και βαθιά πνευματικότητα. Η εκτέλεση είναι κάπως συνοπτική και

⁷² Σύμφωνα με τον Χατζηδάκη ξενίζει η απλή αστική φορεσιά του εικονιζόμενου, καθώς και η σόλουικη και ανορθόγραφη επιγραφή και η απουσία κάθε μνείας αυτοκρατορικής ιδιότητας, βλ. Χατζηδάκης 1997, 51.- Για την παράσταση βλ. και Etzeoglou 1982, 514-515, εικ. 6.- Παπαμαστοράκης 1997, 288, εικ. 1.

⁷³ Ο Millet δημοσιεύει επίσης σε σχέδιο και παράσταση δωρητή με μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία δυστυχώς δεν σώζεται. Millet 1910, 91.1,2,4.- Dufrenne 1970, 5, εικ. 1.- Χατζηδάκης 1997, 51.- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2003, 35.

⁷⁴ Demus 1953, 14-29.- Wessel 1966, 668-690.

⁷⁵ Αντουράκης 2003, 308-310.

⁷⁶ Χατζηδάκης 1997, 51.- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2003, 35.

βιαστική χωρίς λεπτομέρειες. Τα χρώματα των στολών τείνουν προς το θερμό καστανό και το κόκκινο με λεπτά φώτα που δηλώνουν τις πτυχές. Στα πρόσωπα διακρίνονται πράσινες ή πρασινωπές σκιές. Οι μορφές επίσης στο Ιερό Βήμα διακρίνονται για την ελευθερία στην εκτέλεση και τη ρεαλιστική διάθεση. Η τεχνοτροπική σύγκριση με την τέχνη της α΄ και β΄ φάσης ιστόρησης της Μητρόπολης του Μυστρά, του 1270-1285 και 1291/2-1315 και ο συσχετισμός των αγίων με τους προγενέστερους και αρτιότερης ζωγραφικής στρατιωτικούς αγίους του ναού αυτού, τοποθετεί τις παραστάσεις στους Αγίους Θεοδώρους στα τέλη του 13ου αιώνα.

Σε μια δεύτερη ζωγραφική φάση, γύρω στο 1400 αποδίδονται αυτές του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου. Οι μορφές εδώ είναι χαριτωμένες, ψηλές και λυγρές και τα αρχιτεκτονήματα ιδεαλιστικά και κομψά. Τα χρώματα είναι σε τόνους βαθείς, με σκιές και φώτα σε διαφορετικούς τόνους του ίδιου χρώματος⁷⁷.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα από τη φάση αυτή της τοιχογράφησης είναι για τις ενδυματολογικές πληροφορίες που μεταφέρει η μορφή αξιωματούχου που εικονίζεται ανάμεσα στον αρχάγγελο και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Το ένδυμα που φορά ονομάζεται *λαπάτσα*. Χαρακτηρίζεται από μακριά στενά μανίκια, τα οποία δε φοριούνται, αλλά πέφτουν ελεύθερα πίσω από τα χέρια, δένονται στην πλάτη ή στερεώνονται στη ζώνη και γνώρισε ευρεία διάδοση κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο στο Βυζάντιο και στη βαλκανική. Ακόμη, σημειώνεται ότι για τις ανδρικές μορφές η ενδυμασία ήταν μέσο δήλωσης του αξιώματος⁷⁸.

Η τρίτη σωζόμενη ζωγραφική φάση του ναού αφορά στην τοιχογραφία του νότιου τοίχου του βορειοανατολικού παρεκκλησίου, η οποία χρονολογείται σύμφωνα με μία από τις δύο επιγραφές που φέρει, στο έτος 1423. Η παράσταση παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τη χριστιανική πίστη στη μέλλουσα κρίση, αλλά και για την προσήλωση των βυζαντινών αριστοκρατών στην επίγεια ζωή και στις αξίες της⁷⁹. Οι απεικονίσεις τους στα ταφικά μνημεία, που είχαν γίνει από τους ίδιους, όσο αυτοί ήταν εν ζωή, ή από την οικογένεια τους μετά το θάνατο τους, είχαν σκοπό να διατηρήσουν στο διηνεκές την εικόνα της φυσικής τους υπόστασης, του φύλου και της

⁷⁷ Χατζηδάκης 1997, 51.

⁷⁸ Για την παράσταση, βλ. Etzeoglou 1982, 515-516, εικ. 9-10.- Καλαμαρά 2001, 144, εικ. 166.

⁷⁹ Με την τοποθέτησή τους σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους μέσα στα εκκλησιαστικά ιδρύματα οι τάφοι των αριστοκρατών, διαφεύγουν την ισοπεδωτική ένταξη σε ένα νεκροταφείο, και εγγράφονται σε ομάδες διακεκριμένων μνημείων, βλ. Παπαμαστοράκης 1997, 288.

ηλικίας τους, καθώς και των συμβόλων της κοινωνικής τους θέσης και της οικονομικής τους κατάστασης⁸⁰.

Ταυτόχρονα, μέσα από την απεικόνιση του ικέτη της παράστασης προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την ανδρική ενδυμασία, που προσγράφεται στη βυζαντινή παράδοση⁸¹.

Οι τοιχογραφίες, τέλος, του ασκεπούς παρεκκλησίου βορειοδυτικά του νάρθηκα είναι δύσκολο να χρονολογηθούν λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους.

Ο γραπτός διάκοσμος του ναού των Αγίων Θεοδώρων, παρά την αποσπασματική του διατήρηση, εντάσσεται στη χορεία των τοιχογραφικών συνόλων του Μυστρά, τα οποία με την υψηλή ποιότητά τους αποδεικνύουν τη στενή πολιτισμική σχέση της πρωτεύουσας του Δεσποτάτου με τη Βασιλεύουσα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι επί της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) η θρησκευτική ζωγραφική γνωρίζει τη μεγάλη της άνθηση. Μετά την έκρυθμη κατάσταση (1274-1282) που δημιούργησε η στάση του προκατόχου του Μιχαήλ Η΄ για την ένωση των δύο εκκλησιών, το πνεύμα θριάμβου της Ορθοδοξίας οδηγεί σε έξαρση τα έργα των ναών. Τα εικονογραφικά προγράμματα διευρύνονται όσο ποτέ, καθώς οι συνθέσεις μικραίνουν και εμπλουτίζονται με μορφές, παραστάσεις και κύκλους που εμπνέονται από τη λειτουργική και υμνογραφική παράδοση. Κυριαρχούν η λατρεία της Θεοτόκου, οι κύκλοι από τα Πάθη, την Ανάσταση την Πεντηκοστή, οι μορφές ιεραρχών, προπατόρων, μοναχών και αναχωρητών αγίων. Τα θέματα αυτά που εντάσσονται, λόγω του θεολογικού περιεχομένου τους στο θρησκευτικό κλίμα της εποχής, κατέχουν ευρύτατη θέση στη διακόσμηση των ναών. Πλούσιο δυναμικό ζωγράφων παρακολουθεί και ερμηνεύει τα σύγχρονα ρεύματα που επικρατούν στη ζωγραφική αυτήν την περίοδο. Πολλοί και εκλεκτοί καλλιτέχνες θα πρέπει να έρχονταν στον Μυστρά από την Κωνσταντινούπολη, που στέλνει στρατηγούς, κυβερνήτες και κατόπιν δεσπότες από την αυτοκρατορική οικογένεια, και τα πρότυπα που αυτή χορηγεί, γεγονός που εξηγεί το υψηλό αυτό επίπεδο τέχνης που απαιτούν στα φιλόδοξα έργα των ναών οι κτήτορες, εκκλησιαστικοί και κοσμικοί αξιωματούχοι⁸².

⁸⁰ Παπαμαστοράκης 1997, 288.

⁸¹ Η κοινωνία του Μυστρά συνεχίζει στον τομέα της μόδας τη βυζαντινή παράδοση και ακολουθεί τις ενδυματολογικές εξελίξεις που παρατηρούνται την ίδια περίοδο στην αυτοκρατορική αυλή των Παλαιολόγων, βλ. Καλαμαρά 2001, 144, εικ. 165.

⁸² Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1994, 25, 28.

Μεταξύ των ισχυρών εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων που λειτουργούν ως χορηγοί ευαγών κτισμάτων, πριν ακόμη την εγκαθίδρυση του διοικητικού θεσμού του δεσπότη, είναι και ο ιδρυτής του ναού Παχώμιος. Η ισχυρή προσωπικότητα και η λογιосύνη του Παχωμίου είναι αισθητές στις αρχοντικές μορφές τις πλασμένες με ήρεμη χάρη και ευγένεια, στις εύρυθμες συνθέσεις, στην έντονη αντίληψη της πλαστικής λειτουργίας του χρώματος, στις απαλές και αρμονικές διακυμάνσεις αλλά ακόμη και στις δυναμικές αντιθέσεις στις πυκνές συνθέσεις. Ταυτόχρονα, η ενάργεια και η τάξη στη διάρθρωση του εικονογραφικού προγράμματος, όπως είναι φανερό μέσα από τον εναπομείναντα γραπτό διάκοσμο, είναι δηλωτικές των προτιμήσεων του επιφανούς κτήτορα⁸³.

Ακολούθως θα αναφερθούμε στα κυριότερα εικονογραφικά θέματα του διακόσμου.

Στη σκηνή της **Βρεφοκτονίας**⁸⁴ (Εικ. 54) εικονίζεται ο Ηρώδης στα αριστερά ένθρονος να δίνει την εντολή για τη σφαγή των νηπίων, ενώ στα δεξιά της σκηνής εκτυλίσσεται το γεγονός με τους στρατιώτες να εκτελούν την εντολή του.

Η σκηνή που αποδίδει τη **φύγη της Ελισάβετ** (Εικ. 55) εκτυλίσσεται μοιρασμένη σε δύο μέρη, εκατέρωθεν του ανοίγματος στο τύμπανο της νότιας κεραίας. Αριστερά του ανοίγματος παριστάνονται δύο στρατιώτες κινούμενοι απειλητικά, σε αναζήτηση της Ελισάβετ που εικονίζεται με το μικρό Πρόδρομο στην αγκαλιά της κρυμμένη πίσω από λόφο στη δεξιά πλευρά της σύνθεσης⁸⁵. Η παράσταση βρίσκεται σε συνέχεια της σκηνής της Βρεφοκτονίας που παριστάνεται στο ανατολικό τμήμα της καμάρας, με την οποία μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις αποτελούν ενιαία παράσταση.

Η σκηνή της **Γέννησης της Θεοτόκου** (Εικ. 56) σώζεται αποσπασματικά. Στο αριστερό άκρο της σύνθεσης η Αγία Άννα παριστάνεται σε κλίνη, ενώ στο δεξί άκρο της σύνθεσης αποδίδεται το στιγμιότυπο με το λουτρό του βρέφους⁸⁶.

Στον Θεομητορικό κύκλο εντάσσεται επίσης και η σκηνή των **Εισοδίων της Θεοτόκου** (Εικ. 57), η οποία σώζεται αποσπασματικά. Σώζονται στα αριστερά της σκηνής εμπρός από κτήρια η Άννα με τον Ιωακείμ και στα δεξιά οι νεανίδες, που συνόδευαν τη Θεοτόκο. Στο άνω τμήμα της σκηνής παριστάνεται η Θεοτόκος στην

⁸³ Για το ρόλο του χορηγού στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών ναών, βλ. Παναγιωτίδη 2000, 77-105.

⁸⁴ Για την εικονογραφική εξέλιξη του θέματος της Βρεφοκτονίας βλ. Millet 1960², 158-163.- Lafontaine-Dosogne 1975α, 229-233.

⁸⁵ Σύμφωνα με το Πρωτοεσαγγέλιο του Ιακώβου η Ελισάβετ υπό την απειλή του Ηρώδη πήρε το μικρό Πρόδρομο και κατέφυγε στην έρημο. Για τις πηγές και την εικονογραφία του θέματος, βλ. Keiko 1995, 5-7, 136-140.- Κατσιώτη 1998, 65-72.

⁸⁶ Για την εικονογραφία της σκηνής Lafontaine-Dosogne 1975α, 89 κ.εξ.- Lafontaine-Dosogne 1975β, 174.- Χατζηδάκη, 1982-1983, 127-178 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία για το θέμα).

κορυφή κλίμακας να συνομιλεί με τροφοδότη φτερωτό άγγελο. Απουσιάζει από την παράσταση το κέντρο της σκηνής το οποίο θα εικόνιζε τη μικρή Θεοτόκο μπροστά στα Άγια των Αγίων και το Ζαχαρία που θα την υποδέχονταν.

Στην παράσταση του **Ευαγγελισμού**⁸⁷ (**Εικ. 51**) ο αρχάγγελος Γαβριήλ στα αριστερά κινείται με γοργό βηματισμό προς τα δεξιά, προς τη μορφή της Θεοτόκου⁸⁸, η οποία θα εικονιζόταν στη δυτική όψη του νότιου πεσσού και σήμερα δεν σώζεται. Ο αρχάγγελος με το αριστερό του χέρι κρατά σκήπτρο και υψώνει το δεξί σε ένδειξη ομιλίας. Η παράσταση ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο που έχει καθιερωθεί από το 12ο αιώνα, εντούτοις δεν είναι δυνατό να γίνουν περαιτέρω εικονογραφικές παρατηρήσεις λόγω της απουσίας της μορφής της Θεοτόκου.

Από τη σκηνή με την **Άρνηση του Πέτρου** (**Εικ. 52**) είναι ευδιάκριτη μόνο η μορφή του Πέτρου που εικονίζεται να κλαίει, ενώ δίπλα του παριστάνεται πετεινός πάνω σε κίονα. Το υπόλοιπο τμήμα της σκηνής είναι εξίτηλο. Στην παράσταση ο Πέτρος, μαθητής του Κυρίου, παριστάνεται να κλαίει, ενθυμούμενος τα λόγια του δασκάλου του, ότι δηλαδή πριν λαλήσει ο πετεινός θα τον απαρνηθεί τρεις φορές⁸⁹, όπως πράγματι συνέβη μετά τη σύλληψη του Ιησού.

Η παράσταση του **Επιτάφιου Θρήνου** είναι σχεδόν εξίτηλη, εντούτοις διακρίνονται οι κεντρικές μορφές της σύνθεσης⁹⁰. Τον Κύριο ξαπλωμένο στη σαρκοφάγο θρηνούν η Θεοτόκος, που αγκαλιάζει στοργικά το σώμα Του στο κέντρο της σκηνής και δύο γυναίκες στα δεξιά. Δύο ακόμη μορφές διακρίνονται στα πόδια του Χριστού. Πιθανότατα να πρόκειται για το μαθητή του Ιωάννη και τον Ιωσήφ τον από Αριμαθαίας ή τον Νικόδημο που εικονίζονται στις παραστάσεις του θέματος.

Από την αρχική σκηνή της **Πεντηκοστής** (**Εικ. 53**) που είχε και πεταλόμορφη διάταξη, στη βόρεια καμάρα του ναού, έχουν σωθεί μορφές στις απολήξεις της καμάρας. Πρόκειται για καθημένους αποστόλους μεταξύ των οποίων εικονίζονται μορφές οι οποίες συμβολίζουν τις φυλές και τις γλώσσες του κόσμου. Οι μορφές αυτές δεν αποδίδονται πάντα στην απεικόνιση της σκηνής, γεγονός που εξαρτάται από το διαθέσιμο χώρο. Στον ναό των Αγίων Θεοδώρων υπάρχει ο χώρος για την ένταξη και πλήρη ανάπτυξη της παράστασης αυτής⁹¹.

⁸⁷ Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Millet 1960², 67 κ. εξ.- Βαραλής 1996–1997, 201, σημ. 2.

⁸⁸ Ο αρχάγγελος σχεδόν πάντοτε εικονίζεται σε θέση βηματισμού, ζωνρού ή όχι, εκτός από κάποιες σπάνιες πρώιμες παραστάσεις όπου αποδίδεται μετωπικός. G. Millet 1960², σ. 70.

⁸⁹ Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Millet 1960², 345-361.

⁹⁰ Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Millet 1960², 489 κ.εξ. Schiller 1968, 187 κ.εξ.

⁹¹ Για την εικονογραφία βλ. Hadermann-Misguich 1975, 175.- Μουρίκη 1985, 207.

Στην κατώτερη ζώνη στον κυρίως ναό παριστάνονται **ολόσωμοι άγιοι**, από τους οποίους οι τέσσερις φέρουν στρατιωτική περιβολή, ένας φορά χιτώνα και μανδύα και ακόμη ένας αυλική ενδυμασία. Εικονίζεται επίσης ο Αρχάγγελος Μιχαήλ με στρατιωτική ενδυμασία ως φύλακας, καθώς και δύο μοναχοί άγιοι. Οι στρατιωτικοί άγιοι απαντούν σε φυσικό μέγεθος και από τη μέτρηση του ξίφους συνάγεται ότι αυτό προσεγγίζει το πραγματικό του μέγεθος, δηλαδή αυτό έχει μήκος 80-100 εκ, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις γραπτές πηγές⁹² (**Εικ. 58-60**).

Μεγαλοπρεπής η παράσταση της **Κοίμησης της Θεοτόκου (Εικ. 63)** κοσμεί όλο το τύμπανο του δυτικού τοίχου του Νοτιοανατολικού παρεκκλησίου⁹³. Το σκηνώμα της Θεοτόκου εικονίζεται σε νεκρική κλίνη στο πρώτο επίπεδο της σκηνής. Ο Χριστός κατά μέτωπο κρατώντας στα χέρια την ψυχή της Θεοτόκου παριστάνεται στο κέντρο, μέσα σε διπλή δόξα, περιβαλλόμενος από ομάδα αρχαγγέλων. Στο προσκέφαλο της Θεοτόκου ο Πέτρος θυμιατίζει με το αριστερό του χέρι, ενώ στα δεξιά της ο Παύλος σκύβει με θλίψη στη νεκρική κλίνη. Τους αγγέλους περιβάλει όμιλος προσώπων με προεξάρχοντες δύο επισκόπους. Εμπρός από την κλίνη παριστάνεται φτερωτός άγγελος σε μικρότερη κλίμακα, ο οποίος υψώνει το σπαθί του για να κόψει τα χέρια του Εβραίου Ιεφωνία, που ήθελε να κλέψει το σκηνώμα της Θεοτόκου. Η Κοίμηση ιστορείται με εξαιρετική συμμετρία, προβάλλοντας τη λύπη και τη συγκίνηση των συμμετεχόντων προσώπων.

Η Θεοτόκος στον τύπο της Ζωοδόχου Πηγής (Εικ. 61) εικονίζεται στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Νοτιοανατολικού παρεκκλησίου του ναού. Το θέμα συνδέεται με λατρεία που αναπτύχθηκε σε ομώνυμη πηγή στην Κωνσταντινούπολη⁹⁴. Η Θεοτόκος παριστάνεται κατενώπιον μέχρι την οσφύ να αναδύεται δεόμενη μέσα από πολυγωνική φιάλη. Εμπρός στο στήθος της εικονίζεται ο Χριστός να ευλογεί και με τα δύο χέρια. Τις δύο μορφές περιβάλλουν άγγελοι σε στάση τριών τετάρτων δεόμενοι. Η παράσταση δε διασώζει επιγραφή. Ο εικονογραφικός τύπος του θέματος εμφανίζεται στο ναό της Οδηγήτριας στο Μυστρά (1315-1320)⁹⁵, όπου μάλιστα η σκηνή φέρει και την επιγραφή, απουσιάζει εντούτοις η φιάλη. Ακολουθεί η παράσταση του μνημείου που μελετούμε, χρονολογημένη γύρω στο 1400⁹⁶. Συνθετότερος εικονογραφικός τύπος απαντά στο ναό του Αγίου Ιωάννη στο Μυστρά (15ος αι.), με την προσθήκη και του

⁹² Καραλής 2013, 36.

⁹³ Millet 1960², 23-24.

⁹⁴ Βλ. σχ. Πάλλας 1971, 201-224.

⁹⁵ Ετζέογλου 2013, 160-174.

⁹⁶ Χατζηδάκης 1997, 51.

αφηγηματικού στοιχείου των ασθενών που προσέρχονται στην πηγή να θεραπευθούν⁹⁷. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος εμπλουτισμένος θα εξακολουθήσει και στους μεταβυζαντινούς χρόνους, με μικροδιαφορές ως προς το σχήμα της φιάλης που φέρει τη Θεοτόκο και τον Ιησού και το είδος των ιάσεων που παριστάνονται περιμετρικά.⁹⁸

⁹⁷ Για την εικονογραφική εξέλιξη του θέματος, βλ. Velmans 1968, 119-122.- Καλοκύρης 1972, 202-204.- Etzeoglou 2005, 239-249.- Ετζέογλου 2013, 47-55, 162-174.

⁹⁸ Χαραλάμπους 2014, 296-298.

Ιστορία του μνημείου (ανέγερση, εγκατάλειψη, αναστήλωση).

Ανέγερση

Κατά τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από τον Αναστάσιο Όρλάνδο το 1935, στην προσπάθειά του να απομακρύνει τις επιχώσεις από τη βόρεια και ανατολική πλευρά του μνημείου, οι οποίες μεταξύ των άλλων αλλοίωσαν τις αναλογίες του ναού αποκαλύφθηκαν ταφικά διαμερίσματα, χωνευτήρια και οστεοφυλάκια. Έξω από τη δυτική πλευρά του ταφικού συγκροτήματος βρέθηκε εγχάρακτη έμμετρη επιγραφή σε τμήμα επιστυλίου τέμπλου σε ιαμβικό τρίμετρο, στην οποία αναγράφεται: «ὁ θεῖος οὗτος ἀνεγήγερται δόμος/ τῶν Θεοδώρων, Δανιήλ Παχώμιω/ ἔχειν μονα [...]» (Εικ. 66), στοιχεία που δηλώνουν ότι: το μαρμάρινο ανάγλυφο αποτελεί τμήμα προερχόμενο από το τέμπλο του ναού αφενός και αφετέρου ότι οι κτήτορες του ναού ήταν δύο: ο Δανιήλ και ο Παχώμιος⁹⁹. Ο Παχώμιος ήταν καθηγούμενος «τῆς Πανσέπτου μονῆς τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου» σύμφωνα με σημείωμα του γραφέα και νομικού Βασιλάκη στον κώδικα Par. Gr. 708, του έτους 1296¹⁰⁰.

Ο σπάνιος αρχιτεκτονικός τύπος των Αγίων Θεοδώρων, οκταγωνικός με δεσπόζοντα τρούλο, εφαρμοσμένος στην Πελοπόννησο από τον 12ο αιώνα (Μεταμόρφωση του Σωτήρα στους Χριστιάνους και Αγία Σοφία Μονεμβασίας) δημιουργεί έναν αρμοσμένο ευρύ, κεντρικό χώρο με τέσσερα μικρά γωνιακά διαμερίσματα που στέκουν παραπληρωματικά. Μεταγενέστερος, νάρθηκας με διώροφα πυργόσχημα παρεκκλήσια στις άκρες του και ταφικές κατασκευές στη βόρεια πλευρά, ολοκληρώνουν την αρχιτεκτονική συγκρότηση μνημείου.

Εγκατάλειψη

Η χρήση του ναού κατά την Τουρκοκρατία δεν αναφέρεται με σαφήνεια. Εκ του γεγονότος ότι ο Couchaud, επισκέφθηκε και αποτύπωσε το μνημείο σε καλή κατάσταση με τον τρούλο στη θέση του εικάζεται ότι γινόταν κάποια συντήρηση. Ο Ναός της Οδηγήτριας ήταν το Μεγάλο Τζαμί, όπως αναφέρει και ο A.G.Guillet και μάλιστα διατηρούσε τοιχογραφίες και θόλους¹⁰¹. Λόγω του μεγέθους και της

⁹⁹ Όρλάνδος 1935, 197-209.

¹⁰⁰ Ετζέογλου 2005, 181-192.

¹⁰¹ Μαρίνου 2009α, 74-75.- Σίνος 2009α, 19.

εγγύτητάς του με το μεγάλο τζαμί, η Μονή των Αγίων Θεοδώρων πρέπει να είχε ενσωματωθεί στη μουσουλμανική κοινότητα, πιθανώς ως ιμαρέτ (πτωχοκομείο) και γι' αυτό δεν καταστράφηκε. Επειδή τα στοιχεία που διαθέτουμε από τις γραπτές πηγές είναι περιορισμένα, και μολονότι είναι γενικότερα γνωστό ότι ορθόδοξοι ναοί μετατράπηκαν σε τζαμιά, και μερικά από αυτά αποδόθηκαν ενδιάμεσα στο καθολικό δόγμα, η διαδικασία αυτή, ιδιαίτερα κατά τη Β΄ Τουρκοκρατία δεν μάς είναι επακριβώς γνωστή¹⁰².

Αναστήλωση

Το μνημείο προς τα τέλη του 19ου αιώνα βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση. Από το μνημείο είχαν απομακρυνθεί οι δύο κίονες, είχαν καταρρεύσει τμήματα των τοιχοποιιών, των τυμπάνων των αετωματικών απολήξεων και είχε καταπέσει ο επιβλητικός τρούλος του. Έτσι, το 1895 ξεκίνησαν οι πρώτες επισκευαστικές εργασίες για τη διάσωσή του από την Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία. Όπως χαρακτηριστικά δημοσιεύεται στα Πρακτικά: *«Επιτροπή εκ μελῶν αὐτοῦ ἐπεσκέφθη τὸν Μιστρᾶν, τὴν ἡρειπωμένην μὲν σήμερον, μεγαλοπρεπὴ ὄμως ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς χρόνοις καὶ ἐπιφανῆ πόλιν τῆς Πελοποννήσου, καὶ συνεσκέφθη μετὰ τοῦ ἐκεῖ τότε ἐργαζομένου Γάλλου βυζαντιολόγου κ. Gabriel Millet περὶ τῶν πρὸς ὑποστήριξιν τῶν βυζαντινῶν ναῶν ἀναγκαίων ἔργων»*. Η εκτέλεση των έργων είχε ανατεθεί από το Συμβούλιο στο μέλος της Εταιρείας και αρχιτέκτονα Ἰωάννη Μούση, ο οποίος και μετέβη στην περιοχή¹⁰³. Οι πρώτες επεμβάσεις (κατασκευή πεσσών στη θέση των κίωνων, συμπληρώσεις τοιχοποιιών) που πραγματοποιήθηκαν ήταν σωστικής κυρίως φύσης, με στόχο την αποφυγή περαιτέρω φθοράς. Οι εργασίες προχώρησαν από τον Ἀδαμάντιο Ἀδαμαντίου και το έτος 1907 συμπληρώθηκαν οι στέγες στο σύνολό τους, αποκαταστάθηκε ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, με επισκευή μεγάλων τμημάτων του με βάση τα αρχικά ίχνη, αλλά και με την υιοθέτηση στοιχείων από άλλα μνημεία¹⁰⁴. Οι εργασίες κορυφώθηκαν το 1933 με την ανακατασκευή του ημισφαιρικού θόλου από

¹⁰² Αρβανιτόπουλος 2007, 168-169.- Βαχαβιώλος 2013, 29.

¹⁰³ Καββαδίας 1895, 17.

¹⁰⁴ Ἀδαμαντίου 1907, 133: *«... Κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην τῆς ἀναστηλώσεως ὁδηγὸν μοι εἶχον πᾶν ἴχνος παλαιῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἢ διακοσμητικῶν, κατὰ τὸ ὅποιον συνετελεῖτο ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἐλλείποντος μέρους. Ὅπου δὲ τὸ ἴχνος τοῦτο ἦτο ἀβέβαιο, τότε ὕλικὸν πρὸς ἀναπαράστασιν μοι παρεῖχον αὐτὰ ταῦτα τὰ μνημεία τοῦ Μιστρᾶ, Μουσεῖου πλουσίου καὶ πρωτοτύπου τῆς βυζαντινῆς οἰκοδομίας καὶ τέχνης. Μετ' ἐλάβεάς δε συνετήρουν, εἰς ἣν θέσιν εὑρίσκον πᾶν ἴχνος τοιοῦτον, ὡς τεκμήριον (documentum) ἀρχαιολογικὸν καὶ ἱστορικὸν. Ἡ ἀναπαράστασις ἐπροσπάθησα νὰ εἶναι πιστὴ, δὲν ὑπερέβαλλον ὅμως μέχρι τοσοῦτου, ὥστε νὰ ὑποκατασταθῇ ἡ νεωτέρα ἐργασία πρὸς τὰ περισωθέντα τῆς παλαιᾶς οἰκοδομίας λείψανα...»*.

μπετόν και την πλήρη επισκευή του μνημείου (**Εικ. 67, 68**). Στην πορεία πραγματοποιήθηκαν μικρής κλίμακας εργασίες επισκευής και συντήρησης στο μνημείο. Το 1951 «Έστρώθη διά πήλινων πλακῶν τὸ έναπομένον ἀκάλυπτον τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ τῶν ἁγ. Θεοδώρων»¹⁰⁵. Ακολούθησαν στη συνέχεια ήπιες διαμορφώσεις προσβάσεων. Τα τελευταία 30 χρόνια δεν έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές οικοδομικές εργασίες στο μνημείο. Εξαιρέση αποτελούν: οι εργασίες αναχωμάτωσης του εξωτερικού περιβάλλοντα χώρου στα δυτικά, προκειμένου να κατέλθει χαμηλότερα από τη στάθμη δαπέδου του νάρθηκα, η τοποθέτηση υαλοστασίων στα παράθυρα και υάλινων θυρών στη δυτική όψη του μνημείου για την προστασία του από τα όμβρια και την άγρια πανίδα, και η μετατροπή του βορειοανατολικού παρεκκλησίου για τη χρήση του ως φυλακείο. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά από το 1997 έως το 2005¹⁰⁶.

Σήμερα διαπιστώνονται στατικά προβλήματα που οφείλονται στην ιδιαιτερότητα του αρχιτεκτονικού τύπου του ναού των Αγίων Θεοδώρων, στη μονολιθικότητα και το μεγάλο βάρος της κατασκευής του σύγχρονου ημισφαιρικού θόλου του τρούλου από μπετόν. Η έδραση αυτού σε τέσσερα στηρίγματα, το μεγάλο ύψος εσωτερικά των ανωτέρω φερόντων στοιχείων, το διάτρητο από ανοίγματα και κόγχες τύμπανο του τρούλου προκαλούν ιδιαίτερη καταπόνηση στο μνημείο. Αυτή εμφανίζεται με διαμπερείς ρωγμές πάνω από τα ανώφλια της βόρειας θύρας του ναού και του φραγμένου νότιου ανοίγματος, καθώς και σε ρηγματώσεις στο εσωρράχιο των θόλων.

Εκτός των στατικών προβλημάτων, το μνημείο εμφανίζει δομικά, αισθητικά και τεχνικά προβλήματα, που οφείλονται κυρίως στην έλλειψη εργασιών συντήρησης. Κυριότερο είναι το πρόβλημα της υγρασίας στο ναό, η οποία εντοπίζεται σε ανερχόμενη από τα θεμέλια (τριχοειδή υγρασία), κυρίως στη δυτική και νότια πλευρά του, που επιτείνεται λόγω της κατασκευής του ναού σε επικλινές έδαφος με τη νότια πλευρά του προς την ανωφέρεια του λόφου. Επίσης, εντοπίζεται κατερχόμενη υγρασία από τις στέγες, λόγω της θραύσης και απουσίας αρκετών κεράμων επικάλυψης, και της γήρανσης των κονιαμάτων στερέωσης. Έντονο είναι και το φαινόμενο της

¹⁰⁵ Δρανδάκης 1951, 213.

¹⁰⁶ Σίνος 2009γ, 139. Αναφέρεται ότι τοποθετήθηκαν οι υάλινες θύρες, προκειμένου να μην αλλοιωθούν τα ίχνη των αυθεντικών πλαίσίων, γιατί δεν υπήρχαν ενδείξεις για τα μαρμάρινα πλαίσια των αρχικών θυρών.

υγρασίας του περιβάλλοντος, καθώς συνδυάζεται η απουσία στέγασης του νάρθηκα, και το είδος των υαλοστασίων στις παρειές των ανοιγμάτων των θυρών που οδηγούν από τον νάρθηκα στο καθολικό. Αυτά επιτρέπουν την πρόσβαση των ομβρίων υδάτων, στερεών σωματιδίων (σκόνη) αλλά και την ελεύθερη είσοδο του ανέμου εντός του μνημείου. Στις περιόδους έντονων βροχοπτώσεων έχει παρατηρηθεί εισροή ύδατος στο εσωτερικό του μνημείου από τις θύρες του ασκεπούς νάρθηκα, η οποία επιβαρύνει και την κατάσταση θεμελίωσης. Η εισροή υγρασίας στο εσωτερικό του μνημείου, σε συνδυασμό με τη χρήση τσιμέντου στον τρούλο και στους θόλους¹⁰⁷, δημιουργεί εξανθήσεις αλάτων που επηρεάζουν την κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών, κυρίως στη νότια εσωτερική τοιχοποιία. Τέλος, η απουσία υδρορροών από το μνημείο και η μικρού μήκους προεξοχή των κεράμων από τις τοιχοποιίες, έχουν ως συνέπεια τα όμβρια να κατέρχονται με ορμή στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων. Αυτό προκαλεί την απορρόφηση υγρασίας στο εσωτερικό του ναού και τη χρωματική αλλοίωση της επιφάνειας της τοιχοποιίας με επικαθήσεις αλάτων και ανάπτυξη μυκήτων (επιφάνειες μαύρου χρώματος εξωτερικά και πράσινου βλεννώδους αφρού στο εσωτερικό). Σε άσχημη κατάσταση διατήρησης βρίσκονται και τα κονιάματα, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό του μνημείου, λόγω των προβλημάτων που αναφέρθηκαν ανωτέρω. Φθαρμένα, από τη συχνή χρήση, είναι και τα νεωτερικά κεραμικά πλακίδια του δαπέδου του ναού. Η μορφολογία και το επικλινές του εδάφους έδρασης του ναού σε συνδυασμό με τις εμφανείς ανεσκαμμένες ταφές στα βόρεια και σε επαφή με την αρχική τοιχοποιία του μνημείου, αλλά και το διαμορφωμένο λιθόστρωτο σε χαμηλότερα, υψομετρικά επίπεδο, ενδέχεται να έχουν διαταράξει την αρχική ισορροπία του. Δεν αποκλείεται τμήμα του μνημείου να είναι θεμελιωμένο σε ασταθές υπόβαθρο που με τις σύγχρονες παρεμβάσεις αποδιοργανώθηκε περαιτέρω.

¹⁰⁷ Το τσιμέντο είναι υδραυλική κονία, σε λεπτόκοκκο διαμερισμό, η οποία είναι ικανή να πήζει και να σκληραίνει, μετά από ανάμειξη με το νερό, δίνοντας ένα στερεό προϊόν. Το τσιμέντο είναι υγροσκοπικό δηλαδή, έχει την ιδιότητα να απορροφά εύκολα την υγρασία ή το νερό από το περιβάλλον του και να αποβάλλει τα επί πλέον θειικά άλατα που τυχόν έχει στη δομή του και μπορεί να προέρχονται από την άμμο, τα αδρανή κ.λπ. Η παρουσία επιπλέον θεικών αλάτων επιφέρει δυσμενείς επιπτώσεις, όπως σχηματισμό γύψου, λευκές εναποθέσεις υδροξειδίου του μαγνησίου $[Mg(OH)_2]$, βλ. Δομικά Υλικά Ι, Ενότητα 4: Τεχνολογία Τσιμέντου, Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα Α.Π.Θ, σελ. 60.

Προτάσεις για την ανάδειξη και διαχείριση των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών του μνημείου

Θεσμικό πλαίσιο προστασίας του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά

Το ενδιαφέρον και η αγωνία για την προστασία του μνημειακού συνόλου του Μυστρά απασχόλησε εκτός από τους αρχαιολόγους και άλλους ευαισθητοποιημένους επιστήμονες και λειτουργούς. Έτσι σε μία επιστολή του επιθεωρητή των Γυμνασίων Σπάρτης και Γυθείου, Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, προς τον «Εξοχώτατον Υπουργόν της εκκλησιαστικής και της δημοσίας εκπαιδεύσεως, κύριον Α. Παναγιωτόπουλον» στις 25 Οκτωβρίου του 1897 αναφερόταν μεταξύ άλλων: «...οί ναοί οὔτοι ἔπρεπε νά χρησιμεύουσιν ὡς αὐτούσια μουσεῖα τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς τέχνης...». Η θεσμοθέτηση διαταγμάτων και νόμων για την κήρυξη και προστασία του Μυστρά αποτέλεσε μέλημα της Ελληνικής Πολιτείας, εδώ και έναν περίπου αιώνα. Έτσι με συνεχείς κηρύξεις επιτελέστηκε σε μεγάλο βαθμό η προστασία του ίδιου του μνημειακού συνόλου, ως εξής:

α) Με το Β.Δ. 19.4.21 (ΦΕΚ 68/Α/26.4.21) προστατεύεται «η Βυζαντινή Νεκρόπολις μετά οκτώ ναών και εννέα παρεκκλησίων,

β) Με το Β.Δ. 25.2.22 (ΦΕΚ 28/Α/26.2.22) έγινε η κήρυξη του Κάστρου του Μυστρά ως προέχοντος βυζαντινού μνημείου,

γ) Με την Υ.Α. 9309/18.4.69 (ΦΕΚ 282/Β/26.4.69) πραγματοποιήθηκε η κήρυξη του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου και χώρου με ελεγχόμενη έκταση που περικλείεται μεταξύ των εξωτερικών τειχών της καστροπολιτείας και της νοητής γραμμής σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου από τα τείχη, με κατά προορισμό χρήση την αγροτική καλλιέργεια.

Στη συνέχεια κρίθηκε επιβεβλημένη η ανάγκη πρόσθετης προστασίας του άμεσου ευαίσθητου περιβάλλοντα χώρου του μνημειακού συνόλου και γι' αυτό τον λόγο εκδόθηκαν οι ακόλουθες Υπουργικές Αποφάσεις που αφορούσαν σε πρόσθετες κηρύξεις και συγκεκριμένα:

δ) Με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/33096/888/20.10.86 (ΦΕΚ 802/Β/21.11.86) Υ.Α έγινε «Επέκταση της ζώνης προστασίας του Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά», έτσι ώστε να περιλαμβάνει και τους οικισμούς Πικουλιανικών και Νέου Μυστρά, όπως αυτοί διαμορφώνονται από τα εκάστοτε εγκεκριμένα όριά τους.

ε) Με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/19536/561/12.10.88 Υ.Α., (ΦΕΚ 775/Β/26.10.88) πραγματοποιήθηκε καθορισμός ζωνών προστασίας του Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά. Σύμφωνα με αυτό το ΦΕΚ ελέγχονταν οι μονάδες πάνω από 250,00μ², και απαγορευόταν η εγκατάσταση βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στα όρια της εν λόγω περιοχής.

στ) Για να αποφευχθεί η οικοδόμηση πλησίον της οχυρωμένης πόλης του Μυστρά θεσμοθετήθηκε με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/46604/881/17.10.91 Υ.Α (ΦΕΚ 1060/Β/-31.12.91) αδόμητη ζώνη Α' με όρια την εθνική οδό που οδηγεί στις αρχαιότητες, με αποκλειστική χρήση της γης για δενδροκαλλιέργειες. Εντός ορίων αυτής της ζώνης ήταν επιτρεπτή η κατασκευή εγκαταστάσεων για την εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών του Χώρου (χώροι υγιεινής, χώροι στάθμευσης, κ.ά.)¹⁰⁸.

ζ) Υπό αυτό το νομικό καθεστώς η ανάγκη για την αποτελεσματική προστασία του Χώρου δεν καλυπτόταν πλήρως, δεδομένου ότι τα όρια των ζωνών δεν ήταν θεσμοθετημένα με συντεταγμένες και δημιουργούνταν πολλά προβλήματα στην ερμηνεία τους. Για τον λόγο αυτό η Υπηρεσία προχώρησε το 1997 στην υποβολή πρότασης για διεύρυνση των ορίων της ζώνης Α'(αδόμητη) και θεσμοθέτησης Β' (οικοδόμηση με όρους) προστασίας του Χώρου, η οποία δεν έχει εγκριθεί αρμοδίως.

η) Με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/24700/744/9.5.2001 Υ.Α. (ΦΕΚ 626/Β/25.5.2001) καθορίστηκαν με σύστημα καρτεσιανών συντεταγμένων τα όρια του Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά» και με την

θ) ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/562/49/20.12.2006 Υ.Α. (ΦΕΚ 13/τεύχος ΑΑΠ/22.01.2007) έγινε διόρθωση των συντεταγμένων του αναοριοθετημένου Αρχαιολογικού χώρου.

ι) Τέλος, με την ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/84681/2653/25.8.2011 Υ.Α. (Ανακοινοποίηση στο ορθό 3.1.2012), τροποποιήθηκε η Υπουργική Απόφαση του 2006 ως προς την αρίθμηση των σημείων του Χώρου (ΦΕΚ 12/ΑΑΠ/30.1.2012). Σήμερα, για την προστασία του μνημειακού συνόλου, καθώς και του περιβάλλοντα χώρου της καστροπολιτείας, ισχύουν οι διατάξεις του Νόμου 3028/2002 «Για την

¹⁰⁸ Με τη βοήθεια αυτού του νόμου και στο πλαίσιο αναβάθμισης των παροχών προς τους επισκέπτες, δημιουργήθηκαν οι χώροι στάθμευσης πλησίον της κεντρικής πύλης της Κάτω Πόλης και στη θέση «Διάσελο» πλησίον της πύλης της Άνω Πόλης. Επίσης, το 1994 κατασκευάστηκαν χώροι υγιεινής σε γήπεδο εκτός των τειχών και πλησίον της κεντρικής πύλης που απαλοτριώθηκε γι' αυτό τον σκοπό. Την αρχιτεκτονική μελέτη εκπόνησε η Υπηρεσία και την χρηματοδότηση του έργου το ΤΑΠΑ. Το κτήριο κατασκευάστηκε υπόσκαφο, με ορατή την όψη προς την κοιλάδα, ώστε να μην προκαλείται αισθητική αλλοίωση στα βυζαντινά ερείπια και σήμερα έχει ενσωματωθεί πλήρως στο τοπίο.

Προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», νόμος που αντικατέστησε τον κωδικοποιημένο νόμο 5351/1932, «Περί Αρχαιοτήτων», ο οποίος ίσχυε έως τότε.

Η καστροπολιτεία του Μυστρά αποτελεί από το 1952, έτος κατά το οποίο απαλλοτριώθηκαν οι τελευταίες ιδιοκτησίες των κατοίκων με δαπάνες της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας¹⁰⁹, ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους. Όπως αναγράφεται στην έκθεση του γενικού γραμματέα της Εταιρείας: «Τὸ σπουδαιότερον ὄμως κατόρθωμα τῆς Ἐταιρείας, ἀληθῆς Ἡράκλειος ἄθλος, ὑπῆρξεν ἐφέτος ἢ ἀπὸ μακροῦ ἐπιχειρουμένη ἀλλ' οὐδέποτε κατορθουμένη ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Μυστρά τῶν ἐνοικουσῶν 30 περίπου οἰκογενειῶν, ἐπιτευχθεῖσα τέλος δι' ἀπαλλοτριώσεως τῶν οἰκιῶν αὐτῶν ἀντὶ τιμήματος ἐνὸς δισεκατομμυρίου καὶ διακοσίων ἑκατομμυρίων δραχμῶν, καταβληθέντος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Κατωρθώθη δ' ἡ ἀπομάκρυνσις αὕτη τῶν οἰκογενειῶν τοῦ Μυστρά διὰ τῶν ἀόκνων ἐνεργειῶν τοῦ Ἀντιπροέδρου τῆς Ἐταιρείας κ. Π. Πουλίτσα, ἐφ' ᾧ καὶ χάριτας αὐτῶ μεγάλας ὀφείλει τὸ τε Συμβούλιον τῆς Ἐταιρείας καὶ μετ' αὐτοῦ σύμπας ὁ πονῶν διὰ τὴν εὐπρέπειαν τῶν Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μυστρά ἐπιστημονικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς κόσμος».

Ἐτσι λοιπὸν μετὰ τις ἀπαλλοτριώσεις ἀπομακρύνθηκαν οἱ κάτοικοι καὶ ὁ Μυστράς μετατράπηκε σε αμιγῆ ἀρχαιολογικὸν χώρον¹¹⁰, ὁ ὁποῖος ἀρχισε σταδιακὰ νὰ οργανώνεται.

¹⁰⁹ Ὀρλάνδος 1952, 51.

¹¹⁰ Στην αίθουσα πολλαπλῶν χρήσεων τοῦ Μουσείου τοῦ Μυστρά, στο Μητροπολιτικὸ Μέγαρο τοῦ Αγίου Δημητρίου, φιλοξενεῖται ἀπὸ το 2013 ἡ έκθεση: «Ὁ Μυστράς μέσα ἀπὸ τὴν έκθεση τοῦ Γενικοῦ Επιθεωρητῆ Ἀνοικοδομήσεως, Μιλτιάδη Μυλωνά, τοῦ ἐτους 1949. Γύρω ἀπὸ τὴν ὁργάνωση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου Μυστρά». Στὴν έκθεση αὐτὴ ἀποτυπώνεται μέσα ἀπὸ χάρτες, φωτογραφικὸ υλικὸ καὶ διοικητικὰ ἐγγράφα ἡ κατάσταση τοῦ Μυστρά μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον, καθὼς καὶ οἱ προσπάθειες τοῦ κράτους γιὰ τὴν προστασία καὶ ἀνάδειξη τῆς μεσαιωνικῆς πόλης καὶ ἡ μέριμνα γιὰ τὴ μετεγκατάσταση τῶν λιγοστῶν κατοίκων τῆς ἐν πλησιόχωρῃ θέσῃ, ἐκτὸς τῶν τειχῶν. Γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς έκθεσης ἐκδόθηκε ἐνημερωτικὸ φυλλάδιον ἀπὸ τὴν Εφορεία ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τὸ ΝΠΙΙΑ&Π τοῦ Δήμου Σπάρτης, (2013–2014).

Η διαχείριση του μνημειακού συνόλου από τις αρχές του 20ού αιώνα έως τις ημέρες μας.

Η προστασία και η διάσωση του μνημειακού συνόλου του Μυστρά οφείλεται στις συντονισμένες προσπάθειες που κατέβαλε το ελληνικό κράτος και στην ανάπτυξη σχέσεων αλληλοβοήθειας των κρατικών αρμόδιων φορέων προστασίας (Αρχαιολογική Υπηρεσία), με επιστημονικούς φορείς (Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία), αλλά και ευρωπαϊκές αποστολές και ιδρύματα κατά την περίοδο από τη σύστασή του (1829) έως λίγο πριν την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939)¹¹¹, καθώς και στην αναβίωση της βυζαντινής ιδέας στην Ευρώπη. Και ενώ σε όλη την Ευρώπη στα τέλη του 19ου αιώνα αναπτύσσονται οι βυζαντινές σπουδές, αλλά και η ανάγκη των λαών της να δημιουργήσουν νέα εθνικά κράτη μέσα από προσπάθειες ανεύρεσης των γενεαλογικών, ιστορικών και πολιτισμικών καταβολών τους, στην Ελλάδα δημιουργείται μόλις το 1912 έδρα Βυζαντινής Αρχαιολογίας, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών¹¹². Έως το 1895 πραγματοποιήθηκαν αποτυπώσεις μνημείων και εκπονήθηκε σχεδιαστική τεκμηρίωσή τους και παράλληλα εκτελέστηκαν οι πρώτες στερεωτικές εργασίες. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1906-1916, ο Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αδαμάντιος Αδαμαντίου εκτέλεσε εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης εκκλησιαστικών κυρίως μνημείων του Μυστρά. Τα δύο πρώτα χρόνια εργάστηκε στον Χώρο με τον Henri Eustache και τον Gabriel Millet¹¹³.

Ωστόσο, ο Αδαμαντίου δεν προχώρησε στην αποκατάσταση των θόλων που είχαν καταρρεύσει (**Εικ. 15-16**), εκτός από τη στέγαση του ναού του Αγίου Ιωάννη. Στο ενδιάμεσο διάστημα, και πριν την έλευση του Άναστασίου Όρλάνδου, ολοκληρώθηκε από τις μοναχές της Μονής Παντάνασσας η ανακατασκευή της στέγασης του ναού του Αγίου Νικολάου. Με τον ερχομό του στον Μυστρά, ο Άναστάσιος Όρλάνδος αποφάσισε να καλύψει πλήρως με στέγες τα εκκλησιαστικά μνημεία. Έτσι, ανακατασκευάζοντας το 1933 τον τρούλο των Αγίων Θεοδώρων¹¹⁴ κέρδισε τη συμπαράσταση και την εξασφάλιση μεγάλης χρηματοδότησης από τους Σπαρτιάτες και έναν χρόνο αργότερα ξεκίνησε με υπέρμετρο ζήλο εκτεταμένες

¹¹¹ Χλέπα 2011.

¹¹² Παπουλάκου (υπό δημοσίευση).

¹¹³ Παπουλάκου (υπό δημοσίευση).

¹¹⁴ Όρλάνδος 1935, 198.

αναστηλώσεις σε όλον τον Αρχαιολογικό Χώρο¹¹⁵. Τα επόμενα χρόνια, και μετά την απομάκρυνση των τελευταίων κατοίκων, εκτελέστηκαν έργα υποδομής και οργάνωσης του χώρου, καθώς και μικρής κλίμακας στερεωτικές εργασίες. Από το 1984 έως το 2014 δραστηριοποιήθηκε στον Χώρο η Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά¹¹⁶, που είχε αναλάβει τις εργασίες διατήρησης, αναστήλωσης και ανάδειξης του Χώρου «*με κεντρικό άξονα τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου οικιστικού αρχαιολογικού μουσείου*»¹¹⁷. Στο διάστημα εκείνο, λαμβάνοντας η Επιτροπή χρηματοδότηση αρχικά από το ελληνικό κράτος και στη συνέχεια μέσα από την ένταξη έργων σε συγχρηματοδοτούμενα Περιφερειακά Προγράμματα (Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, Β΄ και Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης), προχώρησε σε ένα ευρύ αναστηλωτικό έργο σε όλο τον Χώρο, επικεντρωμένο κυρίως στο μεγαλοπρεπές συγκρότημα του Παλατιού.

Σήμερα τη διαχείριση του Αρχαιολογικού Χώρου ασκεί το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού δια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας. Η Υπηρεσία έχει προχωρήσει στη σύνταξη μελετών για την αποτύπωση του μνημειακού συνόλου και την παραγωγή ενιαίου τοπογραφικού διαγράμματος, καθώς και την εκπόνηση μελετών για την κατασκευή δικτύων υποδομής που θα περιλαμβάνουν την ύδρευση, αποχέτευση και την πυρόσβεση του χώρου. Παράλληλα, έχει δρομολογήσει την εφαρμογή της πρότασης που συνέταξε για την «Ανάδειξη – εκθεσιακή περιήγηση στο Παλάτι των δεσποτών (master plan) με στόχο σε πρώτη φάση την απόδοση ορισμένων χώρων στο κοινό και στη συνέχεια τη συνολική απόδοση του συγκροτήματος, συνιστάμενη από τρεις αλληλοσυμπληρούμενους άξονες δράσεων, με μη παρεμβατικές αναστρέψιμες επεμβάσεις.

Με τη διαρκή μέριμνα και φροντίδα δια των Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού έμεινε αναλλοίωτη από ξένες και νεωτερικές παρεμβάσεις η ερειπωμένη πολιτεία, ενώ ταυτόχρονα ο περιβάλλον χώρος της παρέμεινε σχεδόν ανέγγιχτος από την αλλοίωση, την οποία επιφέρει συνήθως η αλόγιστη ανάπτυξη. Η συνεχής

¹¹⁵ Οι ακάματες προσπάθειες του Α. Όρλάνδου, οι οποίες διήρκεσαν σχεδόν τριάντα χρόνια, παρόλες τις υπερβάσεις και αστοχίες του, κατάφεραν να διασώσουν τον μνημειακό πλούτο του Μυστρά, βλ. Μαλλούχου-Tufano 2015.

¹¹⁶ Στις 3 Ιουλίου του 1984 συγκροτήθηκε η ομάδα εργασίας για τις Αναστηλώσεις των Μνημείων του Μυστρά με έγκριση της Υπουργού Πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη. Η συγκροτήσή της πραγματοποιήθηκε ύστερα από πρωτοβουλία του Γενικού Γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Γ. Μυλωνά. Πρώτα μέλη της Επιτροπής ορίστηκαν οι: Μύρων Μιχαηλίδης, Ντούλα Μουρική, Στέφανος Σίνος, Αθηνά Χριστοφίδου και Αιμιλία Μπακούρου. Η πρώτη συνεδρίαση της Επιτροπής έλαβε χώρα στον Μυστρά στις 26 Ιουλίου 1984.

¹¹⁷ Σίνος (επιστ. επιμ.), 2009, 7.

προσπάθεια για τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς από τους υπαλλήλους της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων (5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Επιμελητεία Μυστρά) οδήγησαν στην απολαβή σημαντικού οφέλους για τους κατοίκους της περιοχής, αλλά και για τους επισκέπτες. Ωστόσο, επιβεβλημένη παραμένει η θεσμοθέτηση των ζωνών προστασίας του περιβάλλοντα χώρου του μνημειακού συνόλου¹¹⁸.

Η εγγραφή των μνημείων του Μυστρά στον Κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) το έτος 1989, κατέστησε πιο επιτακτική την ανάγκη για την περαιτέρω διάσωση και προστασία του εξέχοντος αυτού μνημειακού συνόλου, αλλά και για τη διατήρηση του τοπίου ιδιαίτερου φυσικού κάλλους που τον περιβάλλει. Ο Μυστράς θεωρήθηκε τότε ότι πληροί τα ακόλουθα κριτήρια:

- Αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα μιας καλά σωζόμενης οχυρωμένης πολιτείας της υστεροβυζαντινής περιόδου με εξέχουσα εκκλησιαστική και κοσμική αρχιτεκτονική, καθώς και επιμελημένο πολεοδομικό ιστό (αστικές οικίες, αρχοντικά, μονές, οδούς, δίκτυα υποδομών).

- Είναι το μοναδικό παράδειγμα αστικού συνόλου του 14ου και 15ου αιώνα των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, υπήρξε η πρωτεύουσα του δεσποτάτου του Μορέως και αναδείχθηκε σε μοναδική εστία πνεύματος, πολιτισμού και τέχνης.

- Συνθέτει ένα εξέχον αρχιτεκτονικό σύνολο με χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τη λεγόμενη «Ελλαδική Σχολή», με πρότυπα από την Κωνσταντινούπολη, καθώς και περιορισμένα δανεισμένα στοιχεία από τη Δύση. Στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική ανθίζει ο «μικτός τύπος του Μυστρά» και η κοσμική αρχιτεκτονική εκπροσωπείται από πλήθος αστικών οικιών με μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία εξαιρετικής τέχνης, καθώς και από το ανακτορικό συγκρότημα, το μοναδικό διασωζόμενο παράδειγμα παλατιού όλης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

- Πρόκειται για ένα ακέραιο μνημειακό σύνολο, που παρέχει μία πλήρη εικόνα μιας οχυρής, άρτια οργανωμένης πολιτείας της ύστερης βυζαντινής περιόδου, μέσα

¹¹⁸ Θεωρώντας αλληλένδετη τη θεσμοθέτηση ζωνών προστασίας με το Σχέδιο Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοικτών Πόλεων (ΣΧΟΟΑΠ), ο Δήμος Σπάρτης έχει αναθέσει την εκπόνησή του, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, ώστε να τεθεί σε ρύθμιση ο αστικός, περιαστικός και εξωαστικός χώρος του οικισμού και να καθοριστούν οι νέες συμβάσεις και αποδοχές.

από την οποία αποδεικνύεται και αναδεικνύεται η σημαντική του θέση ως εκκλησιαστικού και διοικητικού κέντρου της εποχής του.

- Αποτελεί ένα μνημειακό σύνολο που διαθέτει αυθεντικότητα στοιχείων, μέσα από τα οποία ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να αντλήσει πληροφορίες και να αντιληφθεί σε μεγάλο βαθμό την αρχική μορφή της Καστροπολιτείας, τον θεσμικό και λειτουργικό της ρόλο ως Έδρας του Δεσποτάτου του Μορέως και τις ποικίλες εκφάνσεις του καθημερινού βίου των κατοίκων της.

Με αφετηρία, λοιπόν, το έτος ένταξης του Μυστρά στην UNESCO, εντατικοποιήθηκε από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά η εκπόνηση μελετών και οι εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης, ανάδειξης των μνημείων και του Χώρου γενικότερα (επεμβάσεις στο Παλάτι, σε εκκλησιαστικά μνημεία σε κοσμικά κτήρια, στα τείχη, σε καλντερίμια, στο Κάστρο και αλλού), καθώς και η πραγματοποίηση έργων υποδομής. Το 1985, σε διεθνή συνάντηση εμπειρογνομόνων στον Μυστρά¹¹⁹, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά η μελέτη αναστήλωσης του παλατιού και διατυπώθηκαν οι απόψεις για την αναγκαιότητα αναστήλωσής του, για λόγους ιστορικούς, εξαιτίας της καλής του διατήρησης, καθώς και για διδακτικούς σκοπούς, *«αφού είναι το μοναδικό στην ολότητά του σχεδόν, σωζόμενο βυζαντινό παλάτι»*¹²⁰. Οι εργασίες εκτελέστηκαν με βάση τις γενικές αρχές αναστήλωσης, που διέπονται από τις διατάξεις της Ελληνικής Αρχαιολογικής Νομοθεσίας και το διεθνές θεσμικό πλαίσιο για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς που στοιχειοθετείται από τη Χάρτα της Βενετίας¹²¹ και οριστικοποιήθηκε στα διεθνή συνέδρια του ICOMOS.

Η Εφορεία από την πλευρά της, έχοντας την ευθύνη για τη διαχείριση του Χώρου, την εύρυθμη λειτουργία του, τη βελτίωση της επισκεψιμότητας και την ασφαλή περιήγηση των επισκεπτών, παράλληλα με τις εργασίες αναστήλωσης προχώρησε σε εργασίες καθαρισμού και ευτρεπισμού, την οργάνωση των φυλακείων στις δύο εισόδους του, τη δημιουργία δικτύου υποδομής (ΔΕΗ), την κατασκευή χώρων

¹¹⁹ Στη συνάντηση παρευρέθησαν διακεκριμένοι επιστήμονες από όλον τον κόσμο: Fr. Deichman, C. Mango, A.H.S. Megaw, W. Muller – Wiener, Fr. Wenzel και οι X. Μπούρας, Δ. Πάλλας, Ι. Τραυλός, τα μέλη της Επιτροπής που αναφέρθηκαν ανωτέρω, καθώς και οι βοηθοί της Ντ. Μουρίκη: Μ. Ασπρά και Μελ. Εμμανουήλ και οι αρχιτέκτονες του Τεχνικού γραφείου της Επιτροπής Γ. Μαρίνου και Ελ. Καλλίρη. Από τη συνάντηση απουσίαζε ο ακαδημαϊκός Μ. Χατζηδάκης, λόγω ασθένειας.

¹²⁰ Σίνος (επιστ. επιμ.), 2009, 28.

¹²¹ Η Χάρτα της Βενετίας θέτει τις διαχρονικές κατευθυντήριες αρχές που αφορούν στη συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων και μνημειακών συνόλων. Για την αναλυτική παρουσίαση των Διεθνών και Ευρωπαϊκών Συμβάσεων για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών, βλ. ενδεικτικά Πάντος 1993, 11-15.- Χριστοφίδου 1993, 19-24.- Μπίρταχας 2014, 245-292.- κ.ά.

υγιεινής, εκτός των τειχών και πλησίον της κεντρικής πύλης εισόδου, σωστικές επεμβάσεις για τη διατήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου σε εκκλησιαστικά μνημεία, επανέκθεση στο μουσείο, που στεγάζεται στον όροφο του μητροπολιτικού συγκροτήματος του Αγίου Δημητρίου, τη δημιουργία πωλητηρίου του ΤΑΠΑ πλησίον της κεντρικής πύλης στην Κάτω Πόλη, κ. ά.

Η Εφορεία δια των προϊσταμένων¹²² και των υπαλλήλων της με ενδελεχή έλεγχο και νομοθετικούς περιορισμούς κατάφερε να διατηρήσει το φυσικό περιβάλλον του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά από αλλότριες επεμβάσεις (άναρχη δόμηση, ανάπτυξη μεγάλων μονάδων βιοτεχνικού ή εμπορικού χαρακτήρα, κ.ά.) και να αναδείξει το τελευταίο προπύργιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας σχεδίασε και πραγματοποίησε την τελευταία εικοσιπενταετία ποικίλες εκπαιδευτικές, πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δράσεις με στόχο να αποκτήσει ο επισκέπτης βιωματική εμπειρία και γνώση του μεσαιωνικού παρελθόντος της Καστροπολιτείας, ερχόμενος συνακόλουθα σε επαφή με τον βυζαντινό πολιτισμό. Τα ανωτέρω είχαν αποτέλεσμα η επισκεψιμότητα του χώρου να παραμένει σε όλη τη διάρκεια του έτους σε ικανοποιητικά υψηλά επίπεδα, με σημαντικό μερίδιο να κατέχουν οι μαθητικές και φοιτητικές ομάδες, στο πλαίσιο εκπαιδευτικών εκδρομών και δραστηριοτήτων.

Ο Χώρος σήμερα λειτουργεί ως το ιδεώδες αρχαιολογικό και ιστορικό υπόβαθρο για τη φιλοξενία καλλιτεχνικών και εικαστικών εκδηλώσεων και δρωμένων. Η μεσαιωνική Καστροπολιτεία του Μυστρά δημιουργεί ένα σκηνογραφικό φόντο, πάνω στο οποίο εκτυλίσσονται οι σύγχρονες παρεμβάσεις με μία απaráμιλλη ιστορική σκηνογραφία. Ήδη, από τη δεκαετία του 1950 που οργανώθηκε ο Μυστράς σε κλειστό Αρχαιολογικό Χώρο, άρχισε να αναδύεται η μεγάλη καλλιτεχνική αξία του. Το 1951, σε σενάριο και σκηνοθεσία του Φρίξου Ηλιάδη, μουσική του νεαρού Μάνου Χατζιδάκι και με αλησμόνητους ηθοποιούς¹²³, γυρίζεται η κινηματογραφική ταινία μεγάλου μήκους με τίτλο «Νεκρή Πολιτεία».

¹²² Θητεία επιμελητών – εφόρων στην ΕΦΑΛΑΚ (Τέως 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, τ. Επιμελητεία Μυστρά): Νικόλαος Δρανδάκης, επιμελητής (1951-1962), Ελένη Κουνουπιώτου, επιμελήτρια (1965-1968), Νικόλαος Ζίας, επιμελητής (1968-1970), Ροδονίκη Ετζέογλου, επιμελήτρια (1970-1974), Ισίδωρος Κακούρης (1974-1976), Αιμιλία Μπακούρου, έφορος (1976-2006), Καλλιόπη Διαμαντή, έφορος (2007-Ιούνιος 2011) και Ευαγγελία Πάντου, έφορος (Ιούλιος 2011 και εξής).

¹²³ Οι ηθοποιοί ήταν: Ειρήνη Παπά, Νίκος Τζόγιας, Ελένη Ζαφειρίου, Γιάννης Αργύρης, Χριστίνα Καλογεράκου, Λάκης Σκελλάς, Γιώργος Φούντας, Ανθή Μηλιάδου και Άννα Παπαγεωργίου. Η σύννοψη της υπόθεσης: Ένας νεαρός ζωγράφος (Νίκος Τζόγιας) επιστρέφει στη γενέτειρά του, το Μυστρά, όπου ερωτεύεται την κόρη (Ειρήνη Παπά) μιας οικογένειας, με την οποία η δική του οικογένεια έχει βεντέτα.

Την ίδια περίπου περίοδο παρουσιάστηκε στην αυλή του παλατιού ο διθύραμβος του Άγγελου Τερζάκη «Ο θρύλος του Μυστρά», μέσα από τον οποίο ξαναζωντανεύει ο Μυστράς, σύμφωνα με δημοσιεύσεις εκείνης της εποχής¹²⁴.

Αρκετά χρόνια αργότερα και κατά το διάστημα 1968 – 1972 παρουσιάστηκε και στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά ένα εξαιρετικά δημοφιλές θέαμα το «Ήχος καί Φῶς»¹²⁵, εγχείρημα πολύ δύσκολο, αν σκεφτεί κανείς τα μέσα εκείνης της εποχής, αλλά συνάμα και πολύ δαπανηρό, λόγω των εκτεταμένων διαμορφώσεων πλατωμάτων, χώρων θέασης απέναντι από την Οδηγήτρια, εκτός των τειχών και του ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού που απαιτούνταν κάθε φορά για την πραγματοποίηση της παράστασης. Στο «Ήχος καί Φῶς» τοῦ Μυστρά λοιπόν, πρωταγωνιστές ἦσαν ἱστορικοί χαρακτήρες καὶ ἐπιλεγμένα μνημεῖα τῆς περιώνυμης Καστροπολιτείας¹²⁶. Η παρουσίαση του θεάματος διαρκούσε 2-3 ώρες και η

Ο πατέρας (Γιάννης Αργύρης) της κοπέλας θα τη σκοτώσει, νομίζοντας πως είναι άντρας, αφού αυτή είχε μεταμφιεσθεί σε άντρα για να σώσει τον αγαπημένο της.

Η ταινία εστάλη στο κινηματογραφικό Φεστιβάλ των Καννών, βλ.

<http://tainiothiki.gr/v2/filmography/view/1/1607>,

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%AE_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1,

<http://www.lakonistas.gr/tag/%CE%BD%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CE%BC%CF%85%CF%83%CF%84%CF%81%CE%AC%CF%82-%CF%84%CE%B1%CE%B9%CE%BD%CE%AF%CE%B1/>.

¹²⁴ Το έργο παρουσιάστηκε στις 16 Σεπτεμβρίου του 1951, σε σκηνοθεσία Αλέξη Σολομού, μουσική υπόκρουση Γ. Καζάσογλου. Την επιμέλεια του Χορού είχε η Ε. Γρηγοριάδη και ενδυματολόγος ήταν ο Αντ. Φωκάς, βλ. Α. Τερζάκη «Ο θρύλος του Μυστρά» (επιστολή), *Νέα Εστία* 588 (1.1.1952), σελ. 131. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «Ο θρύλος του Μυστρά» χαρακτηρίζεται ως διθύραμβος και όχι ως δραματικό έργο, διότι έχει έναν υποκριτή και έναν Χορό. Ο διθύραμβος πραγματεύεται τις τελευταίες στιγμές του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, βλ. Α. Τερζάκη «Ο θρύλος του Μυστρά»(επιστολή), *Νέα Εστία* 589(15.1.1952), σελ. 131. Η υπόθεση του διθυράμβου, καθώς και δύο ακόμη ανέκδοτα έργα («Θωμάς Τορκεμάδας» και «Ο εξουσιαστής») δημοσιεύονται στο τεύχος 1283 (Χριστούγεννα 1980) της *Νέας Εστίας*, σελ 46. Στιγμιότυπα από την παράσταση παρουσιάζονται στο ντοκιμαντέρ «Παλαιολόγια» 28.5.1966-31.5.1966, τεκμήριο D3486 του Εθνικού Οπτικοακουστικού Αρχείου της ΕΡΤ, βλ. http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3486&thid=12611).

¹²⁵ Το «Ήχος καί Φῶς» σύνθετη παραστατική τέχνη (performing art), στήν ὁποῖα ἤχος (λόγος καί μουσική) καί φῶς συμπλέκονται, προβάλλοντας μεμνομένα μνημεῖα ἢ μνημειακά σύνολα., αποτελεί ένα είδος νέας ψυχαγωγίας, που εμφανίστηκε αρχικά στην Αθήνα με τον φωτισμό της Ακρόπολης και την προβολή παραστάσεων για περίπου είκοσι χρόνια. Στη συνέχεια παρουσιάστηκε σε ευάριθμους αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα, όπως στη Ρόδο και στην Κέρκυρα με τελευταίο τον Μυστρά, περί τα τέσσερα χρόνια. Οφείλεται στον φιλέλληνα Γάλλο Υπουργό Πολιτιστικών Υποθέσεων André Malraux, που εισήγαγε το θέμα το 1959 στην Ελλάδα, μετά από επιτυχή εφαρμογή του, ήδη από το 1951 σε παραστάσεις που λάμβαναν χώρα σε μεσαιωνικά κάστρα της γαλλικής υπαίθρου. Δεκαπέντε χρόνια πριν, πάλι στη Γαλλία, με αφορμή την έλευση του ηλεκτρισμού, διοργανώθηκε ο «Γύρος τοῦ Φωτός τῆς Γαλλίας», φωτίζοντας γιά 200 ἡμέρες περισσότερες ἀπό 400 θέσεις ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος, βλ. Κατσουγκράκη (υπό δημοσίευση).

¹²⁶ Η πατρότητα της ιδέας για την παρουσίαση στον Μυστρά οφείλεται στους δύο μεγάλους αρχαιολόγους που στελέχωναν τις αρχαιολογικές υπηρεσίες του νομού Λακωνίας, τους Άγγελο Δεληβοριά και Νικόλαο Ζία που σε συνεργασία με τον πρόεδρο της νεοσύστατης Πνευματικής Εστίας Σπάρτης, τον Νικόλαο Γεωργιάδη, τον νομάρχη Λακωνίας δ. Παπαδημητρίου και τον στρατιωτικό διοικητή Λεωνίδα Οικονόμου. Τον ηλεκτρομηχανολογικό εξοπλισμό ανέλαβε ο ιδιώτης ηλεκτρολόγος Νίκος Σεργόπουλος, ο οποίος είχε αναλάβει και τις εκδηλώσεις της Ρόδου και τη διαμόρφωση των

διοργάνωση επαναλαμβανόταν επί μία εβδομάδα, κατά τη διάρκεια του θεσμοθετημένου εορτασμού μνήμης των «Παλαιολογείων»¹²⁷. Ο συνδυασμός της αφήγησης του κειμένου από φωνές γνωστών ηθοποιών σε συνδυασμό με το φωτισμό του μνημείου με σχεδόν λευκό φως και είχε πολύ μεγάλη επιτυχία, που ακόμη και σήμερα κυριαρχεί στις μνήμες των παλιότερων.

Η συνολική διαχείριση του οικιστικού συνόλου του Μυστρά, αποβλέπει στην μορφολογική συντήρηση - στερέωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που απειλούνται με κατάρρευση και στοχεύει κυρίως στην ανάδειξη του χώρου, παράλληλα με τη διερεύνηση όλων των στοιχείων που διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία του. Οι αποκαταστάσεις κοσμικών κτηρίων που βασίστηκαν σε αναπαραστάσεις στοιχείων, όπου τα υπαρκτά κατάλοιπα δεν ήταν αρκετά να ανασυνθέσουν τη μορφή, όπως του Παλατιού και της οικίας Λάσκαρη, στόχο έχουν τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου μουσειακού οικιστικού συνόλου, που δεν απαρτίζεται μόνο από τα εκκλησιαστικά μνημεία, αλλά συμπεριλαμβάνει και τους δρόμους, τις οχυρώσεις και άλλα στοιχεία που διαρθρώνουν μία βυζαντινή πόλη.

Για τον σκοπό αυτό με την Έκθεση «Ωρες Βυζαντίου. Η Πολιτεία του Μυστρά», Αύγουστος 2001–Ιανουάριος 2002 (Εικ. 69-71), αναδύθηκε ως έκθεμα ο χαρακτήρας και τα χαρακτηριστικά του Μυστρά, μιας από τις σημαντικότερες πόλεις – κάστρα της αυτοκρατορίας της τελευταίας βυζαντινής περιόδου¹²⁸.

Με τη συμμετοχή του Μυστρά σε αυτό το σύνθετο και πολυεπίπεδο γεγονός παρουσιάστηκε με επιτυχία η ενότητα «Μία Βυζαντινή Πόλη». Τότε τοποθετήθηκαν στον Μυστρά πληροφοριακές πινακίδες, διότι ο χώρος ήταν έως τότε δύσκολα

πλατωμάτων θέασης ανέλαβε η MOMA (Μεκτή Όμάδα Μηχανημάτων Άνασυγκρότησης). Η αφήγηση έγινε σε κείμενα που συνέγραψε ο Νικόλαος Ζίας,, ηχογραφήθηκε από γνωστούς ηθοποιούς (Αλέκα Κατσέλη, Νίκος Παπακωνσταντίνου και Βασίλης Παπανίκας) και με μουσική υπόκρουση από τη χορωδία του Σίμωνα Καρρά, βλ. Κατσουγκράκη (υπό δημοσίευση).

¹²⁷ Η εκδήλωση διοργανώνεται στον Αρχαιολογικό Χώρο ετησίως από τον Δήμο Σπάρτης, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, την τελευταία εβδομάδα του Μαΐου, με αφορμή την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα, πέραν του καθιερωμένου μνημοσύνου, πραγματοποιούνται πολιτιστικές εκπαιδευτικές δράσεις και φιλοξενούνται θεατρικές ή μουσικές παραστάσεις εξαιρετικής ποιότητας. Ενδεικτικά αναφέρονται, το θεατρικό μονόπρακτο «Η Σονάτα του Σεληνόφωτος» (1997), η όπερα «Σταύρωση», σε ενορχήστρωση – διεύθυνση της Συμφωνικής Ορχήστρας του Δήμου Αθηνών και της χορωδίας του Εθνικού Ωδείου του Γιάννη Μπουφίδη (2000), το «Το Χρονικόν της Αλώσεως», συμφωνικό έργο-ορατόριο του Γιώργου Χατζηνάσιου (2007), κ.ά.

¹²⁸ Η σπονδυλωτή έκθεση «Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο» παρουσιάστηκε ταυτόχρονα σε τρεις πόλεις: Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυστρά.. Στο πλαίσιο της έκθεσης, εκδόθηκαν τα: «Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο» και «Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Η Πολιτεία του Μυστρά», με αποτέλεσμα να αποτελεί ιδίως το τελευταίο πηγή αναφοράς για τους μελετητές. Η συλλογική προσπάθεια για την άρτια οργάνωση της έκθεσης στον Χώρο είχε έντονο συγκινησιακό φορτίο, ιδιαίτερα για τη γράφουσα.

αναγνώσιμος, σχεδόν ανερμήνευτος από τους επισκέπτες. Οι πινακίδες αυτές συνδυάζουν την άρτια και μοντέρνα κατασκευή με εικονογραφικό υλικό, κείμενα και σχέδια με αντικείμενο στοιχεία του Μυστρά, ενώ ταυτόχρονα παρέχουν γενικότερες πληροφορίες για τον χαρακτήρα των αστικών κέντρων της βυζαντινής περιόδου. Δόθηκε έτσι η ευκαιρία στους επισκέπτες, να κατανοήσουν την ατμόσφαιρα της εποχής, μέσα από αναπαραστάσεις του εσωτερικού οικιών ή μέσα στον ίδιο τον χώρο των μαγειρείων του Παλατιού. Σε εκθεσιακό χώρο που διαμορφώθηκε στο υπόγειο του Παλατιού, παρουσιάστηκε η ενότητα «Η δημιουργία μιας βυζαντινής πόλης – Η φροντίδα και η συντήρησή της σήμερα», μέσα από την έκθεση οικοδομικών κατασκευαστικών στοιχείων από τους τεχνίτες του Χώρου και εποπτικό υλικό. Παράλληλα, σχεδιάστηκε και διατίθεται και σήμερα ένα επιτραπέζιο παιχνίδι, με τίτλο: «Μυζηθράς, παιχνίδι σε μια Καστροπολιτεία». Τέλος, στις «Ωρες Βυζαντίου» εντάχθηκε και μία άλλη θεματική ενότητα: «Βυζάντιο και Δύση. Η εμπειρία ενός υστεροβυζαντινού αστικού κέντρου», η οποία παρουσιάστηκε με αναδιοργάνωση της μόνιμης έκθεσης στο υφιστάμενο μουσείο του Χώρου, το οποίο είχε ιδρυθεί από τον Νικόλαο Δρανδάκη το 1951. Μέσω επιλεγμένων αντικειμένων, με σύγχρονη μουσειολογική και μουσειογραφική προσέγγιση, εκτίθεται η σχέση του υστεροβυζαντινού κέντρου του Μυστράς με τη Δύση¹²⁹.

Στις παρεμβάσεις αυτές όπως έχουν εφαρμοστεί έως σήμερα, μοιραία τονίζονται στοιχεία της εποχής της ακμής της πόλης κατά την Παλαιολόγεια περίοδο, ενώ ερευνητικά έχουν διαπιστωθεί τόσο προγενέστερες φάσεις (φραγκοκρατίας) όσο και μεταγενέστερες (μεταβυζαντινές και οθωμανικές), στοιχεία που πρέπει να ενσωματωθούν στο μέλλον για να τονίσουν τις παραμέτρους της διαχρονικότητας της πόλης και να αναδείξουν την ιστορική και καλλιτεχνική εξέλιξη του Μυστρά.

Η επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους (οργανωμένους και μη) προϋποθέτει αλλά παράλληλα εμπεριέχει μια ισχυρή ηθική, που συνδέεται με αξίες που συσχετίζονται με τον άνθρωπο, τη φύση, τη θρησκευτικότητα, το παρελθόν. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης γεννιούνται και ενισχύονται πολλά θετικά συναισθήματα, όπως χαρά, ευχαρίστηση, γαλήνη, υπερηφάνεια, και περιέργεια. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στοχεύει μέσα από την ανάδειξη, προβολή και διαχείριση των

¹²⁹ Το μικρό Βυζαντινό Μουσείο του Μυστρά αποτελεί το πρώτο που ιδρύθηκε στην Ελλάδα, μετά την ίδρυση του Βυζαντινού & Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας, βλ. Χονδρογιάννης 2014, 168-169.

αρχαιολογικών χώρων στοχεύει στην αναγνώριση αυτών των αξιών και την ενίσχυση των συναισθημάτων.

Ειδικότερα στην περίπτωση της ανάδειξης του Μυστρά οι ανθρωπιστικές αξίες που συνδέονται άμεσα είναι πνευματικές, αισθητικές και πολιτιστικές, αλλά και εθνικές, κοινωνικές και πολιτικές. Η αλληλεπίδραση του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά με τον επισκέπτη αποτελεί μια από τις καλύτερες περιπτώσεις για τη διασύνδεση ανθρώπου - χώρου- χρόνου, καταρχήν για μελέτη και ανάλυση και στη συνέχεια για εκμετάλλευση και ένταξη.

Η ομορφιά του τοπίου, η γοητεία που ασκεί ο Χώρος, η αισθητική του αξία με την απλότητα των ερειπίων που εντάσσονται αρμονικά μέσα στη φύση, οδηγεί την ψυχή των επισκεπτών σε κατάσταση γαλήνης, που στην περίπτωση του περιβάλλοντος των μονών και του εσωτερικού των ναών μπορεί να αναχθεί και σε θρησκευτική αγαλλίαση.

Ο αρχαιολογικός πλούτος του Μυστρά είναι τεράστιος και οι δυνατότητες να αξιοποιηθεί περαιτέρω ακόμη μεγαλύτερες. Ωστόσο, μολονότι μάς είναι γνωστό το σύνολο του οχυρωμένου οικισμού, στην πραγματικότητα έχει αποκαλυφθεί, καταγραφεί και αξιοποιηθεί ένα μόνο τμήμα του, αυτό που αφορά τα εκκλησιαστικά και δημόσια κτήρια.

Ο Μυστράς συνιστά ανεξάντλητο επιστημονικό και ερευνητικό πεδίο. Τις τελευταίες δεκαετίες διαπιστώνεται το αυξανόμενο ενδιαφέρον των επισκεπτών, των μελετητών του βυζαντινού πολιτισμού να εντυπώσουν σε πτυχές του πολιτιστικού βίου της μεσαιωνικής πολιτείας και έτσι συντίθεται μία άυλη πνευματική παραγωγή που αναγεννά τον Μυστρά από τις στάχτες του¹³⁰.

Η Καστροπολιτεία του Μυστρά ευνοήθηκε με πολλούς τρόπους από την ίδρυση της νέας πόλης της Σπάρτης και την μετακίνηση του οικιστικού κέντρου βάρους στην πεδιάδα, μολονότι προκάλεσε εκεί άλλα προβλήματα. Η απόφαση αυτή ήταν πολιτική και εντάσσεται σε μια σειρά επίσημων πράξεων και αποφάσεων κατά τον 19ο αιώνα, που αποσκοπούσε στην ενίσχυση της αρχαιοελληνικής εικόνας και ταυτότητας του Ελληνικού Κράτους. Αυτή η μετακίνηση, και μολονότι οι κάτοικοι

¹³⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται κάποιες δημοσιεύσεις από τις αρχές του 20ου αιώνα: Millet 1910.- Όρλάνδος 1937.- Χατζηδάκης 1953.- Dufrenne 1970.- Μουρίκη 1991.- Γεωργιάδης 2002.- Μαρίνου 2002.- Ασπρά-Βαρδαβάκη - Εμμανουήλ 2005.- Σίνος 2012.- Ετζέογλου 2013.- Λούβη 2019, αλλά και Διδακτορικές Διατριβές νέων επιστημόνων, όπως: Αρβανιτόπουλος 2004.- Δ. Βαχαβιώλος 2013.- Περδικούλιας 2018.- κ.ά.

είχαν την ευχέρεια να προσποριστούν οικοδομικό υλικό από το Κάστρο, οδήγησε στην ερήμωση του μεγαλύτερου μέρους του οικισμού, και απέφυγε μια σύγχρονη οικιστική χρήση, η οποία θα διαφοροποιούσε το τοπίο και θα επέφερε τις αλλαγές που βλέπουμε στους ζώντες μεσαιωνικούς οικισμούς, όπως η Μονεμβασία. Στην πραγματικότητα η Άνω Πόλη είχε εγκαταλειφθεί ήδη κατά τον 18ο αιώνα, και προφανώς μέχρι την Επανάσταση του 1821, θα κατοικούσαν εντός της οχύρωσης οι πλουσιότεροι Τούρκοι της περιοχής, οι οποίοι στη συνέχεια εγκατέλειψαν τα σπίτια τους.

Μολονότι δεν έχει εκπονηθεί Master- plan για τη λειτουργία, ανάδειξη και διαχείριση του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά, οι επί μέρους μελέτες και αποφάσεις τεκμηριώνουν την άποψη του εκ του Νόμου Φορέα Προστασίας και Διαχείρισης, που είναι το Υπουργείο Πολιτισμού (δια των Υπηρεσιών του, Κεντρικών και δια της χωρικά αρμόδιας Περιφερειακής Υπηρεσίας, που σήμερα είναι η ΕΦΑΛΑΚ). Το σύνολο του μεσαιωνικού οικισμού μάς προκαλεί να προχωρήσουμε με σταθερά και υπολογισμένα βήματα στη διαχείρισή του, αναδεικνύοντας τα επί μέρους μνημεία με αναφορά στην ουσιαστική ιστορική τους αξία. Σήμερα, εκτός από το σύνολο, όλα τα ερείπια θεωρούνται το καθένα μεμονωμένο μνημείο και αντιμετωπίζονται κατ' αυτόν τον τρόπο. Πρωταρχικός στόχος παραμένει η Προστασία και Συντήρηση των ακίνητων μνημείων, των κτηριακών καταλοίπων και τοιχογραφιών, για τα οποία υπάρχει συνεχής μελέτη και καταγραφή προβλημάτων από το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό της τοπικής Εφορείας. Παράλληλα συντηρούνται, καταγράφονται και φυλάσσονται τα κινητά αντικείμενα (εικόνες, ανασκαφικά ευρήματα). Στη συνέχεια οργανώνεται η επίσκεψη μεγάλων ομάδων επισκεπτών, τόσο μαθητών, όσο και τουριστών που επισκέπτονται τον Μυστρά για λίγες ώρες, οργανωμένοι μαζί με λεωφορεία, αλλά και μεμονωμένων επισκεπτών. Περαιτέρω σταθερό στόχο αποτελεί η διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος, τόσο εκτός των τειχών, όσο και στο εσωτερικό του οικισμού, όπου πρέπει παράλληλα να ελέγχεται η βλάστηση για να μην επιβαρύνει τα ερείπια. Τα έργα καθαρισμού, αποτύπωσης και διαμόρφωσης θα αποκαλύψουν τη διαρρύθμιση και ένταξη των μνημείων στο χώρο, πάνω σε αυτά τα επάλληλα επίπεδα τα οποία ήταν προσιτά με μικρούς και μεγάλους δρόμους. Σκοπός των έργων αυτών είναι ένα τελικό οργανωμένο πλαίσιο προστασίας, προσφέροντας ανάδειξη των μνημείων και παρέχοντας φροντίδα και ασφάλεια στους επισκέπτες. Σημειώνεται ότι έχουν ήδη οργανωθεί εκδηλώσεις σε νυχτερινές ώρες, σε χώρους που έχουν εύκολη πρόσβαση

από την Κεντρική Πύλη της Κάτω Πόλης (συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις στο πλάτωμα, λειτουργίες στον Αγ. Δημήτριο, όρθρος και Θεία Λειτουργία στη Μονή της Παντάνασσας που εορτάζει τη Δευτέρα του Πάσχα, αν δεν συμπίπτει με του Αγίου Γεωργίου, ή την Κυριακή του Θωμά, στο ναύδριο της Υπαπαντής στον περίβολο της ανωτέρω μονής, καθώς και στον ναό της Οδηγήτριας ανήμερα του Τιμίου Σταυρού¹³¹.

¹³¹ Η Κάτω Πόλη του Μυστρά είναι σχετικά εύκολα προσβάσιμη σε αντίθεση με την Άνω Πόλη, όπου η προσέγγιση είναι δυσχερής κυρίως κατά τι βραδινές ώρες. Με την απόδοση του Παλατιού στο κοινό θα βελτιωθεί κατά πολύ και η προσβασιμότητα στον χώρο, ώστε να είναι εφικτή η πραγματοποίηση υπαίθριων εκδηλώσεων και εκεί, όπως η παρουσίαση του διθυράμβου «Ο θρύλος του Μυστρά», που έλαβε χώρα το 1951.

Προτάσεις διαχείρισης του ναού των Αγίων Θεοδώρων

Μέσα από τα ερείπια λοιπόν, ανοίγει η ψυχή καινούριο δρόμο!
Ν. Καζαντζάκης «Ταξιδεύοντας – Αγγλία» (πρόλογος).

Το θέμα που πραγματεύεται μεταξύ άλλων η παρούσα εργασία, είναι η ανάδειξη και η διαχείριση¹³² του συγκεκριμένου μνημείου του Ναού των Αγίων Θεοδώρων και του τμήματος του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά που συνδέεται άμεσα με αυτόν και συγκεκριμένα της έκτασης της Μονής Βροντοχίου, που αποτελεί το πρώτο τμήμα του μοναστικού συγκροτήματος.

Η εργασία αυτή θα περιοριστεί στην ανάλυση δεδομένων που αφορούν στο συγκεκριμένο μνημείο του Ναού των Αγίων Θεοδώρων, με στοιχεία που συσχετίζονται συνολικά με τη Μονή Βροντοχίου (δηλ μαζί με τη μεταγενέστερη προσθήκη της Οδηγήτριας και τα ερείπια γύρω από αυτό τον ναό).

Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων, όπως προαναφέρθηκε, ανήκει τεκμηριωμένα στο μοναστηριακό συγκρότημα του Βροντοχίου, με συνέπεια η ανάδειξή του να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με εκείνη του μεταγενέστερου καθολικού της Οδηγήτριας. Τα ερείπια στον ιδιαίτερο περίβολο του ναού δεν καλύπτουν όλες τις αναγκαίες λειτουργίες μιας Μονής, και ίσως κατά την ιστορία της, να μοιράζονταν κάποιες και στους δύο περιβόλους.

Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα οικοδομήματα του Μυστρά, δεδομένης της σπάνιας τυπολογίας του, που απαντά σε ευάριθμα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο. Παρόλο που το μνημείο με τον ευμεγέθη οκταγωνικό τρούλο δεσπόζει και κυριαρχεί στον χώρο, είναι τέτοια η θέση του πλάι στο δρόμο, που ο επισκέπτης το προσπερνά, καθώς οδηγείται προς την Οδηγήτρια, η οποία, ενώ μόλις διακρίνεται στο βάθος, κινεί το ενδιαφέρον με την λαμπρότητά της.

Η κατάσταση διατήρησής του ναού και η σωρεία των επεμβάσεων που έχει δεχτεί στο παρελθόν, ανάγουν την ανάδειξη και αναγνωσιμότητα των χαρακτηριστικών του σε πρωταρχικό μέλημα.

Η αρχική ιδιότητα του ναού ως Καθολικού Μονής εγείρει πολλά ερωτήματα κυρίως για τις διαδοχικές φάσεις και τη λειτουργία της, οι οποίες ακόμη δεν έχουν

¹³² Για τον τομέα της διαχείρισης μνημείων και αρχαιολογικών χώρων υπάρχουν πολυάριθμες δημοσιεύσεις. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθες: Λαμπρινουδάκης 2008.- Λαμπρινουδάκης 2010.- Πούλιος 2010-2012.- Σπηλιοπούλου – Ξέστερνου 2014.- Πούλιος–Τουλούπα 2015.- Μαλλούχου-Tufano 2015.- κ.ά.

τεκμηριωθεί, και λόγω της ελλιπούς ανασκαφής. Κατά την άποψή μας, θα πρέπει να γίνουν ενέργειες οι οποίες θα αναβαθμίσουν και θα ανασύρουν από τη λήθη το εξέχον μνημείο. Αρχικά προτείνονται επεμβάσεις που στοχεύουν στη διαχείριση της βλάστησης, η οποία κατακλύζει το περιβάλλον και αποκρύπτει οικοδομικά στοιχεία, εκτεταμένη ανασκαφική διερεύνηση ώστε να ολοκληρωθεί η εικόνα του μνημείου και του μοναστικού συνόλου γενικότερα, εργασίες συντήρησης και αρχιτεκτονικής αποκατάστασης και εν τέλει ολοκληρωμένος σχεδιασμός για την προβολή των ιδιαίτερων αξιών του ναού και της σχέσης του με τον αρχιτεκτονικό περίγυρο.

Στο πλαίσιο αυτό, και για την κατά το δυνατόν πληρέστερη εξασφάλιση της αρχαιολογικής εικόνας της Μονής και για την τεκμηρίωση των κτηρίων, κρίνεται επιβεβλημένη η αποχρωμάτωση και ο ανασκαφικός καθαρισμός του περιβάλλοντα χώρου του μνημείου.

Οι εκτεταμένοι καθαρισμοί από τη βλάστηση, θα απομακρύνουν τα φυτά και τα δένδρα που φαίνεται να έχουν κυριαρχήσει στο ανθρωπογενές περιβάλλον. Απαραίτητη είναι η λελογισμένη κοπή των κυπαρισσιών και των άγριων δέντρων που φύονται πλησίον των κτισμάτων του συγκροτήματος, τα οποία με το ριζικό τους σύστημα προκαλούν βλάβες στις τοιχοποιίες και τη θεμελίωσή τους, ενώ συνάμα τα απορρίμματά τους (ξερά κλαδιά, φύλλα, καρποί) φράσσουν τα λούκια απορροής των ομβρίων των στεγών¹³³. Η ανεξέλεγκτη ανάπτυξη και η αδυναμία περιποίησης της κόμης τους συντελεί στο γεγονός τα μνημεία να αποκρύπτονται και να σκιάζονται, με αποτέλεσμα οι επιφάνειες των στεγών και των τοιχοποιιών να παραμένουν υγρές αρκετές ώρες της ημέρας, ιδίως κατά τους χειμερινούς μήνες. Η διαχείριση της βλάστησης, δεν θα συμβάλει μόνο στην προστασία των μνημείων, αλλά θα εξυπηρετήσει συνάμα και την αναγνωσιμότητά τους, καθώς και τη μεταξύ τους σχέση η οποία τώρα λανθάνει, λόγω της οργιώδους ανάπτυξη της χλωρίδας¹³⁴ (**Εικ. 72**). Με τις εργασίες καθαρισμού και ευτρεπισμού, ελπίζεται ότι θα φανούν τα ίχνη της αρχικής περιτείχισης του συγκροτήματος, καθώς ενδεχομένως και η αρχική του πρόσβαση, ενώ θα γίνει αντιληπτή η ύπαρξη των βοηθητικών κτισμάτων που

¹³³ Κατόπιν ανάθεσης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας έχει εκπονηθεί, «Μελέτη διαχείρισης βλάστησης και δασικών συστημάτων, καθώς και δασοτεχνικών εργασιών εντός του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά», εγκεκριμένη με την υπ' αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΒΜΑ/ΤΒΜΑΧΜΑΕ/140986/97675/1676/645/19.3.2019 (ΑΔΑ: 9ΠΨ84653Π4-ΥΒΟ), σύμφωνα με την οποία προβλέπονται εργασίες εξυγίανσης της χλωρίδας του χώρου.

¹³⁴ Ο Αρχαιολογικός Χώρος του Μυστρά, λόγω της θέσης του στην οροσειρά του Ταυγέτου, παρουσιάζει ένα σημαντικό οικοσύστημα με πολλά ενδιαφέροντα ενδημικά είδη χλωρίδας και πανίδας. Η ομορφιά αυτού του μοναδικού οικοσυστήματος αποτυπώνεται στο λεύκωμα του Bonneti 2004.

πλαισίωναν τη Μονή, για τα οποία υπάρχουν πληροφορίες (εργαστήριο αντιγραφής κωδίκων, και λοιπά μοναστικά κτίσματα), και κτισμάτων βιοτεχνικού χαρακτήρα όπως ελαιοτριβείο κλπ., που ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία της. Η θέση της Μονής στο βόρειο άκρο της Καστροπολιτείας και η ίδρυσή της ως πρώτης μοναστικής δομής λίγο μετά την παραχώρηση του Μυστρά στους βυζαντινούς, καθιστούν επιτακτικότερη την ανάγκη δημιουργίας παραμέτρων, που θα μας οδηγήσουν σε συμπεράσματα και ενέργειες για την πιθανή αποκάλυψη και ενοποίηση των χώρων του.

Σε δεύτερη φάση θα πρέπει να πραγματοποιηθούν εκτεταμένοι ανασκαφικοί καθαρισμοί και τελικά συστηματική ανασκαφική έρευνα.¹³⁵ Η αποκάλυψη περαιτέρω στοιχείων θα οδηγήσει στην κατανόηση της χωροταξικής ανάπτυξης της Μονής και της συγκρότησής της στη συνολική μοναστηριακή έκταση, αποδεχόμενοι την παραδοχή ότι ο Παχώμιος αναμόρφωσε το μοναστικό συγκρότημα σύμφωνα με τα πρότυπα των μονών της Πρωτεύουσας¹³⁶. Στην περίπτωση των Αγίων Θεοδώρων οι ανασκαφές που έχουν γίνει στα ταφικά συγκροτήματα γύρω από το μνημείο¹³⁷, μας έχουν αποδώσει κοινωνικά στοιχεία των χρηστών όπως προαναφέρθηκε. Με βάση τα στοιχεία του αρχείου η διαμόρφωση του μονοπατιού που οδηγεί προς την Οδηγήτρια και έγινε κατά τη δεκαετία του 1950 φαίνεται να έχει αλλοιώσει αρκετά από τα αρχικά στοιχεία της πορείας στο εσωτερικό της Μονής Βροντοχίου με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολα διακριτά τα όρια του αρχικού περιβόλου και η βόρεια όψη της Μονής.

Από τους καθαρισμούς και την ανασκαφή ενδέχεται να προκύψει και αρχικό οικοδομικό υλικό, όπως θολίτες, αρχιτεκτονικά μέλη, τα πλακίδια διακόσμησης της ανατολικής όψης, γλυπτά κλπ. Θα πρέπει βέβαια να προταχθεί έρευνα στο αρχαιολογικό υλικό που φυλάσσεται στους οργανωμένους χώρους φύλαξης αρχαιολογικού υλικού της Υπηρεσίας για να εξαντληθεί η πιθανότητα εντοπισμού και άλλων αρχιτεκτονικών γλυπτών που να αποδίδονται στους Αγίους Θεοδώρους¹³⁸. Εάν

¹³⁵ Δρανδάκης 1952, 508-510. Ο Δρανδάκης πραγματοποίησε ανασκαφές στα δυτικά του ναού, κοντά στη Ν.Δ γωνία, σε ερείπια οικοδομήματος, που στην ανατολική πλευρά του εγγράφεται μεγάλη αψίδα. Εντός του κτηρίου βρέθηκαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταλλικό έλασμα (από αλυσίδα πολυελαίου) και ορειχάλκινος δακτύλιος. Όπως αναφέρεται από τον αρχαιολόγο το κτήριο χρησίμευε ως εστιατόριο, κάτι που σημειώνει και ο Millet. Σημειώνει επίσης, ότι πλησίον του Ν.Δ τοίχου του περιβόλου υπάρχουν εμφανή ίχνη και άλλων κτηρίων.

¹³⁶ Ετζέογλου 2013, 15.

¹³⁷ Για την αναλυτική παρουσίαση των ταφικών συνόλων γύρω από τον ναό, βλ. Αρβανιτόπουλος 2008.

¹³⁸ Οι αποθήκες φύλαξης αρχαιολογικού υλικού βρίσκονται στο ισόγειο της δυτικής πτέρυγας του Μητροπολιτικού Συγκροτήματος του Αγίου Δημητρίου και οργανώθηκαν λειτουργικά κατά τη διάρκεια του έργου «Μουσειακές παρεμβάσεις στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά» στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης. Μεταξύ άλλων, οργανώθηκε στο μικρό αίθριο του μουσείου μικρή γλυπτοθήκη (lapidarium), που φιλοξενεί σημαντικά γλυπτά και ανάγλυφα από τον Χώρο, κάτω από τις

εντοπιστούν και άλλα θραύσματα θα μπορούσε να εκτιμηθεί η δυνατότητα ανασύνθεσης του μαρμάρινου τέμπλου του ναού¹³⁹.

Η σύγχρονη οικοδομική και τεχνολογία επιτρέπει, τόσο κατασκευαστικά όσο και μέσω υπολογιστών και πολυμέσων, την επαναφορά και έκθεση μέσα στα μνημεία αντικειμένων που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές και απομακρύνθηκαν σε αποθήκες ή εργαστήρια, ίσως και την «αποκατάσταση» του διακόσμου του ναού, είτε πρόκειται για λίθινα γλυπτά, όπως στην περίπτωση μας το τέμπλο, είτε για τοιχογραφημένες επιφάνειες. Ακόμη, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις μεταγενέστερες επεμβάσεις διαμόρφωσης του περιβάλλοντα χώρου που έχει δεχτεί το μνημείο και οι οποίες θα τεκμηριωθούν πλήρως σε ένα τοπογραφικό διάγραμμα και άλλες σχεδιαστικές αποτυπώσεις, θα αναζητηθούν τυχόν αρχικά δάπεδα, ενδεχομένως πλατώματα πορείας, τα περιγράμματα των κτηρίων, κ.ά. που θα προκύπτουν μετά τους καθαρισμούς, καταδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τη δομή της Μονής στην αρχική «συνεπτυγμένη» μορφή της.

Οι ανασκαφικοί καθαρισμοί θα αποτελέσουν έργο μεγάλης κλίμακας, κυρίως μέσα από τη διαχείριση των προϊόντων που θα προκύψουν από αυτές. Η διαχείριση του διάσπαρτου αυθεντικού υλικού (αρχιτεκτονικά μέλη, σπαράγματα τοιχογραφιών, κ.ά.) που θα προκύψει, περιλαμβάνει μετακινήσεις, διευθετήσεις, ομαδοποιήσεις σε διάφορες θέσεις, καθώς και εισαγωγή όλων αυτών των στοιχείων σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων, αφού προηγηθούν οι φωτογραφικές και σχεδιαστικές απεικονίσεις τους. Ενδεχομένως, τα πιο αξιόλογα από αυτά θα μπορούσαν να εκτεθούν με μοντέρνο τρόπο σε υπαίθρια έκθεση γλυπτών, που θα εξασφαλίζει την προστασία τους από τις καιρικές συνθήκες. Επιπλέον, η πραγματοποίηση διερευνητικών τομών στο εσωτερικό του μνημείου θα συμβάλλει στην εξαγωγή συμπερασμάτων για την ύπαρξη ή μη αρχικού δαπέδου¹⁴⁰. Επιπλέον, οι διερευνητικές τομές θα βοηθήσουν σίγουρα στον

απαιτούμενες συνθήκες φύλαξης. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζει η «Γόνδολα του Μυστρά», η οποία αποδιδόμενη με σύγχρονο εικαστικό τρόπο συγκαταλέγεται στα πωλητέα του πωλητηρίου του Ταμείου Αρχαιολογικών Χώρων, που κατασκευάστηκε από την Εφορεία το 2013 με χρηματοδότηση του ΤΑΠ.

¹³⁹ Με τη μελέτη των αρχιτεκτονικών γλυπτών των Αγίων Θεοδώρων ασχολείται η Επίτιμη Έφορος Αριστέα Καββαδία, βλ. Καββαδία-Σπονδύλη 1984.

¹⁴⁰ Δρανδάκης 1951, 213. Η συμπλήρωση του ακάλυπτου τμήματος του δαπέδου του ναού των Αγίων Θεοδώρων με πήλινες πλάκες πραγματοποιήθηκε από τον Νικόλαο Δρανδάκη το 1951, όπως προαναφέρθηκε. Μέσα από επιτόπια έρευνα της γράφουσας, διαπιστώθηκε ότι η τοποθέτηση των πήλινων πλακών πραγματοποιήθηκε κάπως άτεχνα, διότι αφενός έχουν τοποθετηθεί με διαφορετικούς κανάβους και αφετέρου στην ακμή του ελαφρώς υπερυψωμένου, σε σχέση με τον κυρίως ναό, επιπέδου του ιερού που είναι διαμορφωμένο με τις ίδιες πλάκες, απουσιάζει το τυχόν λίθινο ή μαρμάρινο κατώφλι. Επιπλέον, οι εν λόγω πλάκες έχουν τεμαχιστεί κατά την τοποθέτησή τους πλησίον των

εντοπισμό της θέσης των κατωφλίων της νότιας θύρας και των δυτικών θυρών του κυρίως ναού, καθώς και στον εντοπισμό της αρχικής στάθμης του δαπέδου του νάρθηκα και του περιβάλλοντα χώρου.

Στην παρούσα εργασία δεν κρίνεται η επιτυχής ή μη αναστήλωση του μνημείου. Η προσεκτική και βασιζόμενη στα εναπομείναντα αρχικά στοιχεία αναστήλωση από τον Άδαμάντιο Άδαμαντίου¹⁴¹ διέσωσε σίγουρα το μνημείο από την πλήρη κατάρρευσή του, όπως και οι πρωιμότερες επεμβάσεις μικρής κλίμακας, που πραγματοποιήθηκαν από τους Ίωάννη Μούση και Gabriel Millet. Από την άλλη, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι με την επέμβαση του Αναστασίου Όρλάνδου και την τοποθέτηση του σφαιρικού θόλου του τρούλου από οπλισμένο σκυρόδεμα, καλύφθηκε όλο το μνημείο και προστατεύτηκε από την εισροή υδάτων και την περαιτέρω κατάρρευση. Επιπλέον, ολοκληρωμένο πλέον, δίνει στον επισκέπτη τη δυνατότητα να αντιληφθεί το μέγεθος και τη μορφή του ογκώδους τρούλου. Ενδεχομένως, ο Όρλάνδος με τη χρήση του νέου υλικού¹⁴² να ήθελε να εξασφαλίσει μια οπτική ενότητα και στατική μονολιθικότητα στην κατασκευή του τρούλου, αλλά συνάμα και την διακριτότητα, δεδομένου ότι με την υιοθέτηση του τσιμέντου γίνεται αμέσως αντιληπτή η νέα παρέμβαση. Από την άλλη, η κατασκευή με οπλισμένο σκυρόδεμα σίγουρα συντόμευσε τον χρόνο επέμβασης στο πεδίο κατά την αναστύλωση του μνημείου, και ταυτόχρονα επειδή αυτό αποτελεί έγχυτο υλικό, υπήρξε δυνατότητα ελέγχου του πάχους, του κελύφους και της κατασκευής της αρχιτεκτονικής μορφής, αλλά ταυτόχρονα και ελαχιστοποίηση του κόστους της κατασκευής. Γενικά, σύμφωνα με τα αναγραφόμενα, την εποχή των παρεμβάσεων από

πεσσών που κατασκευάστηκαν το 1895 για την αντιστήριξη του δυτικού τμήματος της ανωδομής, μετά την αφαίρεση των δύο κιόνων.

¹⁴¹ Άδαμαντίου 1907, 133.

¹⁴² Σύμφωνα με τον Δ. Φιλιππίδη το 1907 κτίστηκε στην Αθήνα το πρώτο πολυώροφο κτήριο από οπλισμένο σκυρόδεμα (ξενοδοχείο Αφεντούλη από τον μηχανικό Ηλία Αγγελόπουλο). Τα στοιχεία του, όμως, επενδύθηκαν με μάρμαρα και η επικάλυψη έγινε με ξύλινη στέγη, Φιλιππίδης 1984, 148. Ο Η. Αγγελόπουλος τονίζει ότι «το σιδηροπαγές σκυροκονίαμα δύναται να χρησιμοποιηθεί επιτυχώς προς πλήρωσιν απασών των αναγκών της τε εσωτερικής διατάξεως των οικιών και της εξωτερικής διακοσμήσεως αυτών», πέρα από τις ιδιότητες που το καθιστούν ικανό να αντέχει στην υγρασία, στη φωτιά και στην αποσάθρωση. Ωστόσο, σύμφωνα με πληροφορίες του Κ. Μπίρη, το οπλισμένο σκυρόδεμα εφαρμόστηκε έως το 1912 μόνο σε μικτές κατασκευές (πλακοδοκούς πάνω σε φέρουσες λιθοδομές). Το 1912 κατασκευάστηκε η πρώτη αμιγής κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα σε ένα τριώροφο στην Κάνιγγος. Στη συνέχεια κατασκευάστηκαν και άλλα πολυώροφα κτήρια με αποκορύφωμα την ανέγερση του επταώροφου κτηρίου (Οθωνος Φιλελλήνων), το οποίο στάθηκε η αφορμή για να εκδοθεί το περί υψών διάταγμα του 1919. Σύμφωνα με τον Χ. Ζέρη, Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του ΕΜΠ, η πρώτη πολυκατοικία από οπλισμένο σκυρόδεμα κατασκευάστηκε στο Παρίσι το 1902.

τον Όρλάνδο είχε υιοθετηθεί και γενικευτεί η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος στις νέες κατασκευές.

Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο ότι κατά την εφαρμογή αυτής της λύσης τηρήθηκαν τα αρχικά γεωμετρικά στοιχεία του σφαιρικού θόλου. Επιπλέον, συγκρίνοντας τις παλαιότερες φωτογραφίες με αυτές της σημερινής κατάστασης διαπιστώνεται ότι έχει δημιουργηθεί οριζόντιο γείσο με κεραμικές πλίνθους πάνω από τις τοξωτές απολήξεις των ανοιγμάτων του τρούλου, που πιθανώς απετέλεσε τη βάση του ξυλοτύπου που εφαρμόστηκε.

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων χρήζει άμεσων εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης, προκειμένου να επιλυθούν τα δομικά, οικοδομικά και αρχιτεκτονικά προβλήματα, ώστε να αναδειχθεί η ιστορική και αρχιτεκτονική του αξία. Στο πλαίσιο ανάδειξης της πολιτιστικής φυσιογνωμίας του μνημείου τίθενται διάφοροι προβληματισμοί, που αφορούν στον τρόπο αποκατάστασης. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα στατικά προβλήματα του μνημείου, θα πρέπει να προηγηθεί στατική αποτύπωση και μελέτη για την αποτίμηση της σεισμικής συμπεριφοράς και φέρουσας ικανότητας του ναού (γεωμετρικές παραμορφώσεις, αποφλοιώσεις, θραύσεις λίθων, απομείωση μάζας, ή οποιεσδήποτε άλλες συνθήκες) και στη συνέχεια να εκπονηθεί μελέτη επίλυσης του στατικού μοντέλου με χρήση πεπερασμένων στοιχείων, όπως αυτό έχει σήμερα, ώστε να βρεθούν οι καταπονήσεις, τα αδύναμα σημεία στήριξης, καθώς και οι τάσεις που δημιουργούνται και που θα δώσουν συμπεράσματα για την αντοχή σε όλα τα σημεία στήριξης. Επίσης, θα πρέπει να γίνει διερεύνηση των δομικών υλικών του μνημείου (λιθосώματα, κεραμικά στοιχεία, μπετόν), καθώς και της σύνθεσης και αντοχής των δομικών και επιφανειακών κονιαμάτων.

Στην περίπτωση επίλυσης των στατικών προβλημάτων, ο τρούλος από οπλισμένο σκυρόδεμα θα μπορούσε να καταρχήν να διατηρηθεί, δεδομένου ότι είναι άγνωστο το είδος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την αρχική κατασκευή του. Στην περίπτωση αυτή, η εσωτερική επιφάνεια του ημισφαιρικού θόλου του τρούλου, θα μπορούσε να δεχτεί επιχρίσματα, συμβατά με αυτά που έχουν εφαρμοστεί για τη συγκράτηση του τοιχογραφικού διακόσμου, ώστε να επέλθει αισθητική αποκατάσταση στο εσωτερικό του μνημείου. Σε κάποιο σημείο του θόλου θα πρέπει να παραμείνει ορατό τμήμα του υπάρχοντος κελύφους από σκυρόδεμα, ως μάρτυρας των επεμβάσεων. Πριν την εφαρμογή τυχόν νέων επιχρισμάτων θα πρέπει να ληφθεί

μέριμνα για την απομάκρυνση των θεικών αλάτων που προκαλεί το σκυρόδεμα και τη ανακοπή του φαινομένου με ειδικές μεθόδους συντήρησης. Στη συνέχεια στο εσωτερικό του ναού πρέπει να επισκευαστούν ή και να συμπληρωθούν τα υφιστάμενα επιχρίσματα σε όλες τις τοιχοποιίες και θα συντηρηθεί περαιτέρω ο τοιχογραφικός διάκοσμος.

Το βάρος του θόλου από σκυρόδεμα είναι μεγάλο, και είναι πιθανόν η ολοκληρωμένη στατική αποτύπωση να οδηγήσει σε ενίσχυση των σημείων στήριξής, δηλαδή σε επεμβάσεις στο μνημείο, οπότε ίσως να πρέπει να αντιμετωπισθεί και η συνολική αναίρεση της κατασκευής από σκυρόδεμα, και η αντικατάσταση αυτού από άλλο υλικό. Το ζήτημα της αποκατάστασης του ημισφαιρικού θόλου του τρούλου αξίζει να διερευνηθεί θεωρητικά και πρακτικά, καθώς από τις παλιές φωτογραφίες τεκμηριώνεται η τοξωτή απόληξη του γείσου, πάνω από τις πλευρές του τυμπάνου. Αντίστοιχα στοιχεία διακρίνονται στην λεπτομερή απόδοση του ναού από τον Γάλλο αρχιτέκτονα André Couchaud πριν από την κατάρρευση του τρούλου και σίγουρα πριν το 1842, έτος έκδοσης του βιβλίου του¹⁴³. Για την πρόταση μιας αποκατάστασης αυτού του είδους θα πρέπει να προηγηθεί πλήρης μελέτη των αρχαιολογικών και αρχιτεκτονικών παραλλήλων, αλλά με τα σύγχρονα τεχνικά μέσα μπορεί να προταθεί μια στατική επίλυση με παραγωγή μοντέλου σε πραγματική κλίμακα, η οποία θα ελεγχθεί πλήρως πριν από την τελική εφαρμογή της στο ίδιο το μνημείο.

Γενικότερα, το μνημείο στο σύνολό του θα μπορούσε να δεχτεί επεμβάσεις που θα βελτιώσουν τη μορφή του εξωτερικά, δεδομένου ότι ύστερα από τις επεμβάσεις από τον Αναστάσιο Όρλάνδο, δεν έχουν πραγματοποιηθεί ουσιαστικές εργασίες επισκευής και συντήρησης. Συγκεκριμένα θα πρέπει να πραγματοποιηθούν εργασίες επισκευής της στέγης που θα περιλαμβάνουν: απομάκρυνση της υφιστάμενης επικεράμωσης, στεγανοποίηση με υδραυλικά κονιάματα των τελικών επιφανειών των εξωραχίων των θόλων και τοποθέτηση νέων κεράμων βυζαντινού τύπου με χρήση μικρής ποσότητας ασβεστοκονιάματος, για τη συγκόλλησή τους. Θα ακολουθήσουν εργασίες επισκευής και αντικατάστασης των αποσαθρωμένων αρμολογημάτων των όψεων με νέα συμβατά με αυτά που διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Επιπρόσθετα, κρίνεται σκόπιμο να πραγματοποιηθούν εργασίες κατασκευής αποστραγγιστικού συστήματος, ώστε να αντιμετωπιστεί η είσοδος της ανιούσας υγρασίας στο μνημείο, αφού βέβαια προηγηθούν ανασκαφικοί καθαρισμοί. Τα τοιχώματα των ανοικτών

¹⁴³ *Choix d'églises bysantines en Grèce* (Paris 1842).

τάφων στα ανατολικά του μνημείου, που πιστοποιούν την ταφική χρήση του χώρου, θα συντηρηθούν και θα δεχτούν επισκευές στα αρμολογήματά τους. Οι τάφοι θα πληρωθούν στη συνέχεια με κατάλληλα αδρανή για λόγους προστασίας της θεμελίωσής τους, αλλά και του μνημείου γενικότερα και για την απόδοση της σωστής στάθμης του επιπέδου κατά την περίοδο χρήσης τους.¹⁴⁴ Ενδεχομένως, οι τάφοι πλησίον της βόρειας θύρας να πρέπει να επιχωθούν σε υψηλότερο επίπεδο, ώστε σε συνδυασμό με την κατεδάφιση ή την τροποποίηση της κλίμακας (η οποία όπως διαφαίνεται από τα υφιστάμενα στοιχεία είναι νεωτερική) να δημιουργηθεί μεγαλύτερης επιφάνειας δάπεδο για την καλύτερη δυνατότητα πρόσβασης στο μνημείο. Στη βόρεια θύρα πρέπει τοποθετηθεί νέο ξύλινο κούφωμα, ενώ στις θύρες της δυτικής πλευράς θα παραμείνουν οι υαλοπίνακες που έχουν τοποθετηθεί το 2005 και κρίνονται επαρκείς.

Για την πληρέστερη κατανόηση του συγκροτήματος από τους επισκέπτες θα τοποθετηθούν ενημερωτικές πινακίδες, που θα παρέχουν πληροφορίες για τη χρήση και λειτουργία του χώρου. Σε περίοπτη θέση, ανάμεσα στα δύο καθολικά κρίνεται σημαντική η τοποθέτηση μιας πινακίδας πληροφόρησης, ή η κατασκευή μιας μακέτας στην οποία θα αναπαριστάται με κατάλληλο σχεδιασμό η Μονή Βροντοχίου. Επιπλέον, με σωστές πρακτικές γραφιστικής παρέμβασης μπορούν να απεικονιστούν παραστατικά τα καθολικά, η τράπεζα, τα κελιά των μοναχών, οι οχυρώσεις και ο πύργος, καθώς και τα βοηθητικά κτίσματα. Τα σχέδια θα συνοδεύονται με επεξηγηματικά σχόλια, με τα οποία θα δίνονται πληροφορίες για τη λειτουργία της μονής και του σημαντικού ρόλου που κατείχε στην ανάπτυξη του Μυστρά.

Τέλος, θα μπορούσε να εξετασθεί το ενδεχόμενο της προσβασιμότητας ανθρώπων με αναπηρίες, στο συγκρότημα της Μονής Βροντοχίου¹⁴⁵. Ο στόχος είναι άτομα με αναπηρίες και κινητικά προβλήματα γενικότερα να μπορέσουν να απολαύσουν και να αντιληφθούν μεγέθη, αρχιτεκτονικές αξίες και κατακτήσεις στο πλουσιότερο και σπουδαιότερο μοναστήρι της πόλης που διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην πνευματική της ζωή. Η πρόσβαση θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη

¹⁴⁴ Η Εφορεία στο πλαίσιο του ενταγμένου στο ΕΣΠΑ 2007- 2013 έργου «Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσής τους με τα βυζαντινά μνημεία της ακρόπολης» πραγματοποίησε με επιτυχία σχετικές παρεμβάσεις για την προστασία και ανάδειξη ταφικών συνόλων στον τρίκογχο ναό σε απαλλοτριωμένο οικόπεδο στην πόλη της Σπάρτης.

¹⁴⁵ Πρόταση διαμόρφωσης πρόσβασης ΑμεΑ στο συγκρότημα των Παλατιών έχει ήδη εγκριθεί στο πλαίσιο του master-plan, και θα εφαρμοστεί στην τρέχουσα προγραμματική περίοδο.

διαμόρφωση της βατότητας μικρού υφιστάμενου δρομίσκου, που βρίσκεται σε άμεση επαφή με τμήμα του βορειοδυτικού τείχους της Κάτω Πόλης, και την κίνηση κατάλληλου ερπυστριοφόρου οχήματος. Ο δρομίσκος που ακολουθεί τις υψομετρικές καμπύλες, οδηγεί σε διαμορφωμένη πυλίδα του τείχους, την επονομαζόμενη «πύλη της φυλακής». Από εκεί, με την εξομάλυνση της υφιστάμενης οδού στο εσωτερικό του Αρχαιολογικού Χώρου, για να υποδεχτεί την κίνηση αμαξιδίου (**Εικ. 73, 74**), θα οδηγείται στο κεντρικό καλντερίμι και στη συνέχεια με κατάλληλα διαμορφωμένες ράμπες στον περιβάλλοντα χώρο της Μονής των Αγίων Θεοδώρων.

Προτάσεις ανάδειξης των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών του μνημείου

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, το πρώτο συγκρότημα της Μονής με το Καθολικό του αφιερωμένου στους προσφιλείς στρατιωτικούς Αγίους Θεοδώρους, ιδρύθηκε από τους Δανιήλ και Παχώμιο. Θεωρείται ότι το συγκρότημα, εκτός του επιβλητικού Καθολικού του, σίγουρα περιλάμβανε και κελλιά, τράπεζα, μαγειρείο, καθώς και βοηθητικά κτήρια (στάβλοι, αποθήκες, κλπ.) για την εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών του. Το αρχικό συγκρότημα ήταν περιτειχισμένο με υψηλό περίβολο, τόσο για την απομόνωση της χρήσης του, όσο και για την προφύλαξή του, καθώς κατασκευάστηκε πλησίον της βορειοδυτικής οχύρωσης της βυζαντινής πολιτείας. Η απονομή του αξιώματος στον Παχώμιο με τον τίτλο, *μέγας πρωτοσύγκελλος της Πελοποννήσου* δεν ήταν προφανώς τυχαία, καθώς ο σεβάσμιος άντρας συγκέντρωνε στο πρόσωπό του την αρετή, τη σύνεση την ευθύτητα διατύπωσης της γνώμης του, ενώ παράλληλα διέθετε και τον ζήλο και τις ικανότητες να ασχολείται με τα κοινά και ταυτόχρονα υπήρξε απόλυτα αφοσιωμένος στον αυτοκράτορα και την Εκκλησία. Η εκκλησιαστική του ιδιότητα και ταυτόχρονα η προσήλωσή του στην αυλή και η ενεργός ενασχόλησή του με το πολιτικό γίνεσθαι της εποχής και τις πολιτικές επιδιώξεις της εξουσίας, που είχαν ως στόχο την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους βυζαντινούς, οδήγησαν στην έκδοση χρυσοβούλλων για την παροχή προνομίων στη μονή Βροντοχίου¹⁴⁶. Ως εκ τούτου και χάρη στην ακτινοβολία του Παχώμιου, επεκτάθηκαν τα γεωγραφικά και διοικητικά όρια της Μονής, δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά την ανέγερση των Αγίων Θεοδώρων. Συγκεκριμένα τα όρια του συγκροτήματος μετατοπίστηκαν προς τα βόρεια και ταυτόχρονα με την ίδρυση του Καθολικού της Οδηγήτριας αναμορφώθηκε και το μοναστικό συγκρότημα, προφανώς σύμφωνα με τα διαμορφωμένα πρότυπα των μονών της Πρωτεύουσας¹⁴⁷.

Είναι αξιοσημείωτο ότι από τις μονές που βρίσκονται εντός του Αρχαιολογικού Χώρου, λειτουργεί μόνο η Παντάνασσα, η οποία έχει ενταχθεί πλήρως στο «τουριστικό» πρόγραμμα περιήγησης των επισκεπτών. Το συγκρότημα του Αγίου Δημητρίου εγκαταλείφθηκε όταν μεταφέρθηκε επίσημα η έδρα της Μητρόπολης στην νέα πόλη της Σπάρτης και τα κτήρια που το απαρτίζουν, χρησιμοποιούνται για τις

¹⁴⁶ «Ο τίτλος αυτός στην παλαιολόγια περίοδο αποδιδόταν από τον αυτοκράτορα με τη συγκατάθεση του πατριάρχη, σε ηγούμενους ονομαστών μονών, κυρίως της Πρωτεύουσας, αλλά και των επαρχιών», βλ. Ετζέογλου 2013, 29-35.

¹⁴⁷ Σίνος 2009γ, 151-154.

ανάγκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας¹⁴⁸. Στον χώρο του αιθρίου κατά καιρό φιλοξενούνται υψηλού επιπέδου εκδηλώσεις πολιτιστικού περιεχομένου¹⁴⁹.

Ο Μυστράς εντάσσεται σε προγράμματα «θρησκευτικού τουρισμού». Παρατηρείται ιδίως εντυπωσιακή κίνηση στις λίγες περιπτώσεις που γίνονται κατ' εξαίρεση λειτουργίες, όπως στην εορτή του Αγίου Δημητρίου, στην τέλεση μνημόσυνου στα «Παλαιολόγεια» και στους Δ' Χαιρετισμούς στη Μητρόπολη. Συγκεντρώνεται πλήθος πιστών, μερικοί από τους οποίους έρχονται με λεωφορεία από γειτονικές περιοχές, ή και από πιο μακρινά μέρη με αποκλειστικό σκοπό την παρακολούθηση της λειτουργίας¹⁵⁰. Συμμετέχουν επίσης κάτοικοι του Μυστρά, της Σπάρτης και της ευρύτερης περιοχής. Οι ναοί του Μυστρά αντιμετωπίζονται ως μνημεία με αξία πολιτισμική και κοινωνική, υπεράνω της αρχικής αρχιτεκτονικής και καλλιτεχνικής τους αξίας. Όμως, όλα τα μνημεία του Χώρου έχουν αρχιτεκτονική μορφή η οποία χρησιμοποιείται μόνο για την οικοδόμηση ιερών ναών του ορθόδοξου δόγματος κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή στις ελληνικές περιοχές, δηλαδή αποτελούν εξειδικευμένο ιστορικό κτήριο (purpose-built buildings). Η διακόσμησή τους με εξαιρετικά έργα ζωγραφικής τέχνης (νωπογραφίες) εξαρτάται από τον χαρακτήρα αυτό, και όλες οι παραστάσεις έχουν θρησκευτικό νόημα. Παραμένουν εξάλλου Ιερά κτίσματα αφιερωμένα στη λατρεία συγκεκριμένων εκφάνσεων της Παναγίας ή των Αγίων. Η τέλεση (θείων) λειτουργιών εντός αυτών, υπό τους όρους που θα θέσει η Υπηρεσία με κύριο γνώμονα την εξασφάλιση της προστασίας του μνημειακού τους χαρακτήρα, θα ξαναζωντανέψει αυτούς τους χώρους λατρείας και θα τους αποδώσει την εικόνα της αρχικής τους χρήσης, η οποία μάλιστα περιλαμβάνει ήχους και ευωδίες (ηχητικό και οσμητικό τοπίο), που δεν απαντούν συχνά σε

¹⁴⁸ Στο ισόγειο της ανατολικής πτέρυγας στεγάζονται τα γραφεία του προσωπικού φύλαξης και το εργαστήριο συντήρησης εικόνων και τοιχογραφίας στον όροφο. Στη δυτική πτέρυγα φιλοξενούνται στο ισόγειο η αίθουσα πολλαπλών χρήσεων και αποθήκες αρχαιολογικού υλικού, ενώ στον όροφο έχουν διαμορφωθεί το μουσείο του χώρου και εργαστήριο συντήρησης λίθινων αντικειμένων και μικροτεχνίας.

¹⁴⁹ Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες της τελευταίας εικοσαετίας όπως: «Μια μέρα στο Μυστρά», 27 & 29.9.1996 (στο πλαίσιο εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς). Η αφηγηματική παρουσίαση της ιστορίας του Θ. Σκρουμπέλου «ο Μυζηθράς», από τη συλλογή του έργου του *Η παραμυθιέρα του Μυστρά*, Αθήνα 2012, με τη συνοδεία μουσικής. Εικαστική εγκατάσταση «Βυζαντινές Μεταγραφές, Υποθετικές Ανακατασκευές Ιστορίας και Μνήμης», έργο της Μαρίας - Σμαράγδας Σκούρτα το 2017. Μουσική παράσταση «Ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή» με συνθέτη και μαέστρο τον Βασίλη Τσαμπρόπουλο και ερμηνεύτρια του θρησκευτικού μέλους Νεκταρία Καραντζή το 2018, κ.ά.

¹⁵⁰ Τα τελευταία χρόνια η διαχείριση του Χώρου για την τέλεση της θείας λειτουργίας στους Δ' Χαιρετισμούς γίνεται με πολλή φροντίδα από το προσωπικό φύλαξης, ώστε να εξυπηρετούνται οι προσκυνητές. Σε όλο το μήκος της διαδρομής έως τον Άγιο Δημήτριο, τοποθετούνται φαναράκια και δημιουργείται μία κατανοητή ατμόσφαιρα.

αρχαιολογικούς χώρους. Εάν η διοργάνωση αυτή περιλαμβάνει συγκεκριμένες εορτές και λειτουργίες, οι οποίες θα ανακοινώνονται εγκαίρως θα προσελκύσουν ομάδες επισκεπτών που δεν είχαν αλλιώς το κίνητρο για μια τέτοια επίσκεψη, είτε θρησκευόμενους, είτε φιλάρχαιους, είτε ανθρώπους που θα ήθελαν να βιώσουν μια διαφορετική εμπειρία.

Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η δυνατότητα παρουσίασης διαφορετικών λειτουργιών, στοιχείο που έχει ατονήσει στο επιστητό του μέσου ορθόδοξου πιστού, ο οποίος περιορίζει την παρουσία του στην εκκλησία στις μεγάλες γιορτές και κυρίως στους Χαιρετισμούς, το Πάσχα και το Δεκαπενταύγουστο. Κατά την τέλεση μιας κατ' εξαίρεση Θείας Λειτουργίας στους Αγίους Θεοδώρους θα μπορούσε να υπάρξει η πρόνοια εκτύπωσης και διανομής ολόκληρης της Λειτουργίας, κάποιων ψαλμών και ύμνων, του απολυτικίου των Αγίων κλπ ώστε να μπορούν να συμμετέχουν οι πιστοί. Οι λειτουργίες αυτές θα τονώσουν και τη σχέση του αρχαιολογικού χώρου με την τοπική κοινωνία, καθώς είναι πολλοί εκείνοι οι οποίοι θεωρούν ότι θα έπρεπε να έχουν πρόσβαση για λατρεία σε όλες τις εκκλησίες της περιοχής. Αντίστροφα και η τοπική Εφορεία θα μπορούσε να κινητοποιήσει συγκεκριμένες ομάδες ή Συλλόγους της Σπάρτης καλώντας τους να συμμετάσχουν ενεργά σε μια τέτοια διοργάνωση.

Μικρές ιστορίες για τους Αγίους Θεοδώρους: προτάσεις για τη διαχείριση του μνημείου

Όπως, ήδη αναφέρθηκε ο νάρθηκας κατασκευάστηκε λίγο μετά τον κυρίως ναό με πρότυπα δανεισμένα από τον πρωτότυπο αρχιτεκτονικό τύπο της Οδηγήτριας (Mistratyrus). Έτσι, κάτω από την επιρροή του, ο διώροφος νάρθηκας καλύπτει ολόκληρη τη δυτική πλευρά με τα πυργόσχημα, μικρών διαστάσεων κτίσματα να καταλαμβάνουν τις δύο στενές πλευρές του. Τα υφιστάμενα στοιχεία του νάρθηκα δεν κρίνονται επαρκή για την πλήρη αναστήλωσή του. Ωστόσο, υπάρχουν δεδομένα που αν αξιοποιηθούν, θα δώσουν τη δυνατότητα στον επισκέπτη να προσλάβει στοιχεία της αρχιτεκτονικής του, της λειτουργίας και της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του. Συγκεκριμένα, και με βάση τα σωζόμενα ίχνη της γένεσης του κυλινδρικού θόλου στις εκατέρωθεν πλευρές του κτηρίου στην στάθμη του ισογείου, καθώς και τα στοιχεία της τοιχοποιίας για την έδραση του θόλου σε επαφή με αυτήν του μνημείου, τεκμηριώνεται θεωρητικά η κάλυψη του νάρθηκα. Ωστόσο, η σύγχρονη ανακατασκευή της δυτικής όψης από τον Αδαμαντίου έχει εξαφανίσει τυχόν στοιχεία στήριξης της πιθανής πάνω στάθμης. Πέρα από αυτό, πλήρης ανακατασκευή του θόλου θα καλύψει τη θέαση της δυτικής (αρχικής) όψης του ναού και θα περιορίσει το εύρος των αρχικών ανοιγμάτων. Πιθανότατα τα ζητήματα αυτά είναι και η αιτία που δεν αποκαταστάθηκε ο νάρθηκας από τον Ορλάνδο.

Ως εκ τούτου θα μπορούσε ο χώρος του νάρθηκα να στεγαστεί με σύγχρονα υλικά και με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην καλύπτονται τα ανοίγματα που οδηγούν στον κυρίως ναό, προκειμένου να κατανοεί ο επισκέπτης τον λειτουργικό ρόλο της προσθήκης και την αρχική κάλυψη του χώρου. Μετά την αποκατάσταση της στέγασης ο χώρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη πληροφοριών σχετικών με τον ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό τύπο, τη λατρεία των Αγ. Θεοδώρων, το ρόλο των στρατιωτικών Αγίων, ή και με άλλα ζητήματα σχετικά με το Ναό και τη Μονή Βροντοχίου γενικότερα.

Το ευκολότερο θέμα που μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο αυτό είναι το ζήτημα της εξέλιξης της μορφής και της λατρείας του Αγίου Θεοδώρου, θέμα εικονογραφικά και νοηματικά πλούσιο, που προσφέρεται για πολλαπλές αναγνώσεις. Ο Άγιος Θεόδωρος έδρασε και μαρτύρησε στα χρόνια των αυτοκρατόρων Μαξιμιανού (286 - 305) και Γαλερίου (305-311). Για τη ζωή του Θεοδώρου γνωρίζουμε μόνο ότι

γεννήθηκε στον οικισμό Ευχάιτα (σημ. Ankat) κοντά στην Αμάσεια, όπου υπήρχε ναός με το σκηνωμά του και εικόνα στην οποία απεικονιζόταν η πραγματική μορφή του. Πρωταρχικά απεικονιζόταν κατ' αρχήν πεζός ως πολίτης και αργότερα ως στρατιωτικός και μάλιστα «σαυροκτόνος». Επονομάστηκε Τήρων, διότι είχε καταταγεί στο σώμα των Τηρώνων, δηλαδή των νεοσυλλέκτων (τίρο στα λατινικά σημαίνει νεοσύλλεκτος). Η διάδοση της λατρείας του προκάλεσε τη δημιουργία ενός δεύτερου Αγίου, στρατιωτικού αλλά έφιππου, δηλαδή ανώτερης τάξης και βαθμού, με διαφορετικό βίο αλλά παρόμοια εικονογραφία, αυτή του Στρατηλάτη¹⁵¹. Ο Άγιος Θεόδωρος απεικονίζεται στην παλαιότερη σωζόμενη εικόνα που φυλάσσεται στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, σε πολλές σφραγίδες και εκκλησιαστικά σκεύη, στις πήλινες ανάγλυφες εικόνες από τη Vicina κοντά στα Σκόπια, σε ανάγλυφη επισμαλτωμένη εικόνα, και αργότερα σε πολλές εικόνες και τοιχογραφίες (Εικ. 75). Το υλικό αυτό προσφέρεται για πολλαπλές αναγνώσεις και ερμηνείες, και μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε εκπαιδευτικά προγράμματα και περιοδικές εκθέσεις.

Ένα άλλο θέμα που προσφέρεται για παρουσίαση, είναι οι στρατιωτικοί άγιοι γενικότερα, απεικονίσεις των οποίων υπάρχουν σε όλες σχεδόν τις τοιχογραφίες του Μυστρά, όπου δύο ναοί είναι αφιερωμένοι στον Άγιο Δημήτριο και στους Αγίους Θεοδώρους. Το γεγονός αυτό φανερώνει την ολοκληρωτική αφοσίωση των κατοίκων που αποβλέπουν σε αυτούς και τούς εναποθέτουν την ασφάλεια της νέας πόλης, καθώς οι στρατιωτικοί άγιοι υποδήλωναν το πρότυπο των υπερασπιστών της ακεραιότητας των συνόρων του κράτους, αλλά και της χριστιανικής πίστης. Ένα ιδιαίτερο και συνολικό αφιέρωμα μπορεί να γίνει σε όλους αυτούς τους προσφιλείς αγίους του Βυζαντίου, τα παλληκάρια¹⁵² που υπηρέτησαν στον στρατό, αγωνίστηκαν με γενναιότητα, μαρτύρησαν για την πίστη τους και αποτέλεσαν σύμβολα, πρότυπα και προστάτες της κοινωνίας¹⁵³.

Επειδή υπάρχουν πάνω από 20 απεικονίσεις στρατιωτικών Αγίων σε τοιχογραφίες ναών του Μυστρά, μπορεί να δημιουργηθεί μια ενότητα για τους ενδιαφερόμενους επισκέπτες, οι οποίοι θα έχουν τη δυνατότητα να ακολουθήσουν συγκεκριμένη πορεία από το ένα στο άλλο μνημείο. Στους Αγίους Θεοδώρους, εκτός

¹⁵¹ Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για τη λατρεία και την εικονογραφία των Αγίων Θεοδώρων και ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Oikonomidès 1986, 104, 327-335.- Walter 1999, 57, 163-210.- Haldon 2016.- De Giorgio 2016.- De Giorgio 2019, 93-98.

¹⁵² Παπαμαστοράκης 1998, 213-229.

¹⁵³ Τσιλιπάκου 2019, 7-19.

από τους επώνυμους αγίους απεικονίζονται ακόμη δύο, πιθανόν οι Άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, ενώ από τους επτά στρατιωτικούς της λίγο προωμότερης Μητρόπολης αναγνωρίζονται μόνο οι Άγιοι Δημήτριος και Νέστωρ. Στην Περίβλεπτο, που χρονολογείται αργότερα, μετά τα μέσα του 14ου αιώνα, απεικονίζονται ένδεκα συνολικά στρατιωτικοί άγιοι, από τους οποίους ταυτίζονται μόνο τρεις, οι Άγιοι Δημήτριος, Γεώργιος και Αυξέντιος¹⁵⁴.

Η επίσκεψη στα μνημεία μπορεί να συμπληρωθεί με πληροφορίες σε πινακίδες, σε έντυπη ή ψηφιακή μορφή: θα μπορούσε να γίνεται αναφορά με εικόνες και σχόλια στα επιθετικά όπλα των βυζαντινών: τα αγχέμαχα όπλα, όπως, το ξίφος, η πέλεκυς (ρόπαλο, σιδερένιο πολεμικό ραβδί) που χρησιμοποιούνται για μάχες εκ του συστάδην, για τα μακρά αγχέμαχα όπλα, όπως το δόρυ, για τα εκηβόλα όπλα, όπως το τόξο, η βαλλιστρίδα, η σφενδόνη καθώς και στις πολεμικές μηχανές, δηλαδή τις πολιορκητικές μηχανές και το υγρό πυρ¹⁵⁵. Ακόμη, θα μπορούσε να γίνει αναφορά και στην ενδυμασία, αφενός στην προστατευτική ενδυμασία: θώρακας, μανίκια, ιμάτιο, επιλωρίκιο, αναξυρίδες και τουβία, καθώς και τη διακοσμητική ενδυμασία που συνίσταται στον χιτώνα, τον μανδύα και τα διακριτικά του αξιώματος και πώς αυτή απαντά στη μνημειακή φωτογραφία. Επίσης, για την ενεργητική συμμετοχή των παιδιών θα μπορούσε να σχεδιαστεί ένα παιχνίδι, στο οποίο τα παιδιά επάνω σε εικονικά ομοιώματα θα μπορούσαν να συμπληρώνουν τα όπλα, τις πανοπλίες των στρατιωτικών και τις πολιορκητικές μηχανές που χρησιμοποιούσε ο βυζαντινός στρατός. Ακόμη, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η τεχνική «μόρφινγκ» (μεταμόρφωσης) και η μορφή των Αγίων Θεοδώρων να μεταμορφώνεται λαμβάνοντας μορφές από φορητές εικόνες, τοιχογραφίες και ενδεχομένως χειρόγραφα και να προβάλλεται σε video με συνεχή ροή. Εξάλλου μέσα από μια διαδραστική ηλεκτρονική εφαρμογή, το κοινό θα μπορούσε ακόμη και από απόσταση, από το σπίτι του πριν ή μετά την επίσκεψη, να πληροφορείται για τον ρόλο των στρατιωτικών αγίων στην άμυνα της πόλης και του κράτους γενικότερα. Στην ηλεκτρονική εφαρμογή μπορούν να ενσωματωθούν και τα προαναφερθέντα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Ενδιαφέρουσα θα ήταν η εκπόνηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο: «Ο βυζαντινός μοναχισμός. Το παράδειγμα του Παχωμίου». Σε αυτό το πρόγραμμα, θα μπορούσε να καταδειχθεί η ιδιαίτερη σχέση που κατέχει ο μοναχισμός

¹⁵⁴ Καραλής 2013, 174, 175, 181.

¹⁵⁵ Babuin 2009, 6-7.

στη βυζαντινή κοινωνία και ο οποίος, με την εύνοια του αυτοκράτορα, αλλά και με τον ζήλο του επικεφαλής ηγούμενου μίας μονής, μπορεί να αναδειχθεί σε κέντρο πνευματικής ζωής με οικονομική ευμάρεια, όπως η Μονή Βροντοχίου. Στην παρουσίαση θα πρέπει να γίνεται λόγος και για τις αστικές μονές του Μυστρά και η σύγκρισή τους με αυτές της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης και να αναφέρεται η σπουδαιότητά τους ως κιβωτών του πνεύματος, καθώς οι μοναχοί συντήρησαν εν πολλοίς το αρχαίο ελληνικό πνεύμα.

Προτείνεται η δημιουργία ενός εκπαιδευτικού προγράμματος με θεματική τις θεομητορικές παραδόσεις, όπως είναι η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή. Η παράσταση αυτή εικονογραφείται στο Ν.Α παρεκκλήσι των Αγίων Θεοδώρων και χρονολογείται στον 14 ο αιώνα. Πρότυπό της είναι, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η ομόθεμη σκηνή στον νάρθηκα της Οδηγήτριας. Στο πλαίσιο του προγράμματος θα αναλύεται η εικονογραφία και οι θεολογικές της ρίζες, ενώ θα συσχετίζεται η ζωγραφική του Μυστρά με τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Τα παιχνίδια και τα εκπαιδευτικά προγράμματα θα ήταν δόκιμο να συνδυαστούν με το ανενεργό εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Στο Μυστρά, τον καιρό των Παλαιολόγων», που είχε λειτουργήσει η Εφορεία Αρχαιοτήτων κατά τα έτη 1997-2012¹⁵⁶.

Επίσης, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν πολυμεσικές διαδραστικές εφαρμογές, δεδομένου ότι με την ελάχιστη παρέμβαση θα επιτρέψουν τη σύνδεση των χώρων και θα ενθαρρύνουν τον επισκέπτη να συμμετάσχει στην ερμηνευτική διαδικασία. Με τις πολυμεσικές εφαρμογές προτείνεται η ανάπτυξη διαφόρων θεμάτων και συγκεκριμένα:

Ο Μυστράς, όπως προαναφέρθηκε, με τον μνημειακό πλούτο και το απaráμιλλης ομορφιάς φυσικό του τοπίο, λειτουργεί ως σκηνικός διάκοσμος για την τέλεση θεατρικών παραστάσεων, μουσικών εκδηλώσεων, αλλά και εικαστικών δρωμένων και εμπνέει διαρκώς τους καλλιτέχνες. Πέρα λοιπόν από τις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που έχουν υλοποιηθεί στον Χώρο, έχουν φιλοξενηθεί εικαστικά δρώμενα σε μνημεία (ναός του Αγίου Γεωργίου, αίθριο και αίθουσα πολλαπλών χρήσεων στο συγκρότημα του Αγίου Δημητρίου), στα οποία παρουσιάστηκαν με μοντέρνο τρόπο

¹⁵⁶ Babuin 2009, 6-7. Στο πλαίσιο του Προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ – Εκπαίδευση και Πολιτισμός πραγματοποιήθηκε η παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού (ενημερωτικό έντυπο για τους εκπαιδευτικούς και έντυπο θεατρικής δραστηριότητας για τους μαθητές) με τίτλο *Στο Δεσποτάτο του Μυστρά*, το 2001, με στόχο την προώθηση διαδικασιών για την εκπαίδευση των μαθητών.

έργα τέχνης. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εκθέσεις: «Μνήμη» του Γ. Νικολαΐδη, «Μελισσών Μυστήριο 3» του Μάριου Σπηλιόπουλου, «Remembrance (Μνήμη)», του Στήβεν Αντωνάκου και το έργο της Μαρίας-Σμαράγδας Σκούρτα «Βυζαντινές Μεταγραφές, Υποθετικές Ανακατασκευές Ιστορίας και Μνήμης». Οι εκθέσεις αυτές φιλοξενήθηκαν στο παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου και τα εικαστικά έργα εντάχθηκαν με αρμονικό τρόπο στη μυστηριακή ατμόσφαιρα του μνημείου¹⁵⁷. Με θαρραλέο τρόπο δημιουργήθηκε σύζευξη της βυζαντινής με τη σύγχρονη τέχνη σε επίπεδο εννοιών και νοημάτων και συντελέστηκε μία αρμονική συνύπαρξη του παρελθόντος με τη σύγχρονη μας εποχή (Εικ. 76, 77).

Όμως το πετυχημένο αυτό πείραμα, με την ορθή εφαρμογή του στα μνημεία, χωρίς να αναιρεί τον λειτουργικό τους ρόλο, δεν βρήκε τη θέση του στον ναό των Αγίων Θεοδώρων. Δυστυχώς, δεν ευοδώθηκε μια παλαιότερη πρόταση που απέβλεπε στην οργανική ενσωμάτωση ενός εικαστικού έργου στην κατανοκτική ατμόσφαιρα του ναού. Η πρόταση του δημιουργού του, Πάνου Παπαδολιά που έλκει την καταγωγή του από την Σπάρτη για την εγκατάσταση του έργου *Άγιοι Θεόδωροι/Αλλάγιον* ήταν εμπνευσμένη γι' αυτόν ειδικά τον χώρο¹⁵⁸. Σύμφωνα με την έμπνευση του καλλιτέχνη (Εικ. 78-80) θεωρείται ότι το έργο αποκτά ιδιαίτερο χαρακτήρα και μοιάζει «γέννημα του ίδιου του ναού από τη στιγμή που βασικό στοιχείο της εγκατάστασης αποτελεί μια βυζαντινή πανοπλία [έργο του μελετητή και κατασκευαστή Δημήτρη Κατσίκη]. Ο θεατής βρίσκεται ενώπιον μιας αλληλουχίας αντικειμένων που ξεκινά με τα εργαλεία ανακατασκευής της αρχαίας σκευής, τα οποία σταδιακά μετουσιώνονται στον ίδιο τον [ανακατασκευασμένο] βυζαντινό εξοπλισμό ο οποίος και τοποθετείται αποδομημένος στον άξονα Ανατολής – Δύσης και προ του ιερού. Το στοιχείο που κυριαρχεί είναι εκείνο της αλλαγής και της μετουσίωσης. Από τις πρώτες ύλες και την επεξεργασία, στη δημιουργία ενός πλήρους πολεμικού εξοπλισμού, ο διάλογος ανάμεσα στην πανοπλία και στις πανοπλίες των αγίων, το στοιχείο της απώλειας αλλά και της απουσίας». Το έργο που θα αποτελούσαν από μία πανοπλία του βυζαντινού στρατού, καθώς και εργαλεία του σύγχρονου δημιουργού, θα παρουσιαζόταν κάτω από συνθήκες του διάχυτου

¹⁵⁷ Οι εκθέσεις αυτές φιλοξενήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα από 2002-2017. Για την παρουσίασή τους το μνημείο λειτούργησε ως σκηνικό και με αναστρέψιμες παρεμβάσεις, όπως η παροχή ρεύματος, και ήπιας κλίμακας οικοδομικές εργασίες για την ανάρτηση των εκθεμάτων τοποθετήθηκαν με ενδεδειγμένο τρόπο, ώστε να μην προκληθεί φυσική ή αισθητική αλλοίωση στο μνημείο.

¹⁵⁸ Το *αλλάγιον* ήταν στρατιωτική μονάδα από πενήντα έως τετρακόσιους άνδρες, έφιππους πολεμιστές, ή και ανταλλαγή αιχμαλώτων, βλ. <https://www.defence-point.gr/news/vyzantinos-stratos-ton-paleologon-i-teleftei-froui-tis-aftokratorias>.

φωτισμού, που διαθέτει ο ναός, σε μουσική υπόκρουση του μουσικού συνόλου Κώδιξ Θεσσαλονίκης¹⁵⁹.

Με αφορμή τη μελέτη της δράσης του βυζαντινού στρατού, στην οποία, εκτός από την οργάνωση και την εξάρτηση, υπάρχει μελέτη και για τα εκστρατευτικά σώματα και την καταγραφή των απεικονίσεων στρατιωτικών αντίσκηνων¹⁶⁰, θα μπορούσαν να αναπτυχθούν διάφορες δράσεις στα πλατώματα που χωροθετούνται στα πλάγια του ναού σε μεγάλα αντίσκηνα με υφάσματα σε έντονα χρώματα και σύμβολα, στα οποία θα φιλοξενούνταν περιοδικές δράσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα σχετικά με την οργάνωση της μετακίνησης των μεσαιωνικών στρατευμάτων κατά τη διάρκεια μια εκστρατείας. Σε αντίσκηνα είναι εφικτή και η προβολή video με σκηνές αναπαράστασης της στρατοπέδευσης.

Επίσης, επειδή όπως αναφέρθηκε, δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία να τεκμηριώνουν τη θέση και την χρήση των βοηθητικών κτισμάτων που ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία της μονής και τυχόν συστηματικές ανασκαφές στον χώρο θα αργήσουν να ολοκληρωθούν, θα μπορούσε να φιλοξενηθεί σε ένα αντίσκηνο δράση σχετική με την αντιγραφή κωδίκων. Εκεί, οι επισκέπτες θα εξοικειώνονται με το επάγγελμα του γραφέα κατά τη βυζαντινή περίοδο, τα σύνεργα γραφής και την εξέλιξή της. Επίσης, θα δίνονται πληροφορίες για τον σημαντικό ρόλο των βυζαντινών μοναχών στην αντιγραφή κωδίκων και στη διάσωση των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Ο Μυστράς έχει τέτοια δυναμική, που αποτελεί μια αέναη πηγή έμπνευσης για τους ανθρώπους που έχουν πνευματικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις¹⁶¹ (**Εικ. 81**). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Παρή Καλαμαρά *«Η αμφίεση, βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής σε κάθε ανθρώπινη κοινότητα αποτελεί καθρέπτη της πολιτισμικής της ταυτότητας»*¹⁶². Έτσι, η αμφίεση της κοινωνίας του Μυστρά δεν άφησε ανεπηρέαστη τη μοναχή Αγνή που ζει στην μοναδική εν λειτουργία Μονή του Χώρου. Η Αδελφή Αγνή, κατά κόσμο Αικατερίνη Τσολιάκου αναφέρει χαρακτηριστικά:

¹⁵⁹ Αυτήν την περίοδο (30.10.2020 – 28.11.2020) υλοποιείται στη Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης-Casa Bianca έκθεση με θέμα: «Οι στρατιωτικοί άγιοι στο Βυζάντιο» (<https://cityportal.gr/oi-stratiwtikoi-agioidi-sto-byzantio-sthn-casa-bianca>, 198478,237,7,0).

¹⁶⁰ Babuin 2014, 259-271.

¹⁶¹ Στο εξώφυλλο του βιβλίου του Σταμάτη Χονδρογιάννη απεικονίζεται ο δικέφαλος αετός από το δάπεδο του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) και με γραφιστικό τρόπο αποδίδεται σε πολλαπλές θέσεις σαν διακοσμητική ταινία σε ψηφιδωτό που προέρχεται από ναό στη Ρώμη και χρησιμοποιείται ως φόντο.

¹⁶² Καλαμαρά 2001, 143-147.

«Ζώντας και βιώνοντας στον Μυστρά ως μοναχή στο μοναστήρι της Παντάνασσας και βλέποντας καθημερινά τις υπέροχες τοιχογραφίες των δωρητών και αφιερωτών με τα ταφικά τους πορτρέτα μου έδωσαν την έμπνευση για μια καλλιτεχνική αναπαράσταση, επιθυμώντας να έρθουν μέσα από αυτό από τη ΛΗΘΗ στην ΜΝΗΜΗ. Με υλικά όπως βελούδα, σκόνες αγιογραφίας, χάντρες και τρέσες να προσδώσουν μια ιδέα της ενδυμασίας τους σαν ένα ταξίδι στον χρόνο και τον τόπο». Η αγάπη της για τον Μυστρά, η συνεχής επαφή με τον τοιχογραφικό διάκοσμο των ναών, αλλά και η δίψα της για την πρόσληψη της πολιτισμικής ταυτότητας των Βυζαντινών, η οποία διαφαίνεται και στις ενδυματολογικές τους συνήθειες, της έδωσαν το έναυσμα να προχωρήσει στον σχεδιασμό και την κατασκευή φορεσιών σε πραγματικό μέγεθος. Ανάμεσα στις ολόσωμες φορεσιές που έχει ράψει συγκαταλέγονται δύο, επηρεασμένες από τα πορτραίτα και τα ενδύματα μορφών που εικονίζονται στον ναό των Αγίων Θεοδώρων. Η παρουσίαση των πορτραίτων με τα ενδύματά τους θα μπορούσε να γίνει με 3D animation, δηλαδή να προβάλλεται γρήγορα με μια σειρά από εικόνες, ή θέσεις ενός μοντέλου, έτσι ώστε να δημιουργείται η ψευδαίσθηση της κίνησης, σαν να ζωντανεύουν ολόσωμες οι μορφές και να σε προϋπαντούν στο μνημείο.

Μα πάνω απ' όλα θα θέλαμε να προβληθούν τα έργα προσωπικοτήτων της επιστήμης και των γραμμάτων που έχουν ασχοληθεί με τον Μυστρά, έχουν συνδεθεί με τον χώρο και συνθέτουν με τα έργα τους την άυλη πολιτιστική κληρονομιά του Μυστρά.

Μία οικουμενική πνευματική φυσιογνωμία που συνδέθηκε με τον χώρο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι ο Γεώργιος Γεμιστός, ή κατά το αρχαιοπρεπέστερον Πλήθων. Η προσωπικότητα και το έργο του έχουν συγκινήσει και εμπνεύσει πολλούς μελετητές, νεότερους φιλοσόφους και συγγραφείς. Δίκαια ο Νίκος Καζαντζάκης τον αποκαλεί «Ο Προφήτης της νέας Ελλάδος»¹⁶³. Όπως αναφερθήκαμε ανωτέρω, η στενή σχέση του Παχωμίου με την Πρωτεύουσα είχε εξασφαλίσει στη Μονή Βροντοχίου σημαντικά προνόμια και οικονομική ευρωστία, χάρη κυρίως στην εύνοια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', ο οποίος φρόντισε να αυξήσει την κτηματική περιουσία της μονής, με χρυσόβουλλα. Τελικά η μονή εξελίχθηκε σταδιακά και αναδείχθηκε ως

¹⁶³ Εκτενής αναφορά στον Πλήθωνα και στο έργο του γίνεται στο: «Ο Ν. Καζαντζάκης στην Καστροπολιτεία του Μυστρά μέσα από το «Ταξιδεύοντας - ο Μοριάς», βλ. Σπηλιοπούλου 2017, 241-245. Η συγγραφέας αναλύει μέσα από μία πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση την πορεία που ακολούθησε ο Καζαντζάκης στον Μυστρά, καταφέροντας να μάς αποδώσει το πνεύμα του τόπου, όπως το αποτύπωσε ο Κρητικός ταξιδιώτης.

το πλέον σημαντικό κέντρο της πνευματικής ζωής του Μυστρά. Αυτό το πνευματικό κέντρο θεωρείται ότι αποτελούσε τον χώρο διδασκαλίας του Πλήθωνα και της συνάθροισης με τους μαθητές του, που συνέχισαν το έργο του Βησσαρίωνα¹⁶⁴ και του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Κατά συνέπεια ο χώρος, εγγύς των Αγίων Θεοδώρων, που απηχεί τις προσωπικότητες αυτές, θα μπορούσε να μετατρέπεται ευκαιριακά σε χώρο πραγματοποίησης συμποσίων, ή βραδιών φιλοσοφίας στις οποίες θα προβάλλονταν οι διαχρονικές αξίες και η επιστροφή στις πολιτιστικές και φιλοσοφικές ρίζες μας. Ας θυμηθούμε λίγο τις ομιλίες ενός άλλου φιλοσόφου της εποχής μας του αείμνηστου Γεωργίου Λιαντίνη που ξεσήκωνε το ακροατήριό του, με θέματα που συσχετίζονταν με την Αρχαία Ελλάδα, φιλοσοφικές θέσεις για τη ζωή και τον θάνατο, κ.ά.. Ο κόσμος στη σημερινή εποχή διψάει για γνώση και χρειάζεται ερεθίσματα, για να μπορέσει να ανταπεξέλθει στις αντιξοότητες. Με βάση τα ανωτέρω δεν θα μπορούσε να εξευρεθεί

¹⁶⁴ Ο Βησσαρίων ήταν καρδινάλιος και ένας από τους μεγαλύτερους Έλληνες θεολόγους του 15ου αιώνα και διάσημος ουμανιστής που έδρασε στην Ελλάδα και την Ιταλία. Γεννήθηκε στην Τραπεζούντα γύρω στο 1400 και σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη όπου και έμεινε μέχρι το 1431, ενώ εν τω μεταξύ εκάρη μοναχός και εν συνεχεία χειροτονήθηκε διάκονος και ιερέας. Κατόπιν έρχεται στον Μυστρά όπου φοίτησε επί τέσσερα ή πέντε έτη στην εκεί σχολή του φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνα. Η μαθητεία του κοντά στον Πλήθωνα είχε αποφασιστική σημασία στη διαμόρφωση των πολιτικών και φιλοσοφικών του ιδεών (πλατωνισμός). Δεν φαίνεται, όμως, να συμμερίζεται και τις θρησκευτικές δοξασίες του διδασκάλου του. Στον Μυστρά συνδέθηκε με φιλία με τους δεσπότες Θεόδωρο Β΄, Θωμά, Κωνσταντίνο ΙΑ΄ και Δημήτριο, τους Παλαιολόγους, αδελφούς του αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄, καθώς και με άλλους επίσημους άνδρες. Από αυτή τη συναναστροφή του απέκομισε γνώσεις και πείρα που του επέτρεπαν να εκτιμήσει το μέγεθος της πολιτικής και κοινωνικής αποσύνθεσης στις οποίες είχε περιπέσει ο Ελληνισμός και να επισημάνει τον επικείμενο όλεθρο. Παρόλο που δεν εισακούστηκε η πρότασή του για μεταρρυθμίσεις, έχαιρε τόσο μεγάλης εκτίμησης για τη μόρφωσή του, έτσι ώστε να συμπεριληφθεί στην αντιπροσωπεία που θα μετέβαινε στην Ιταλία για να διαπραγματευθεί την ένωση των Εκκλησιών στη Σύνοδο με τους Ρωμαιοκαθολικούς Για τον λόγο αυτό, προηγείται η χειροτονία του σε επίσκοπο Νικαίας. Αρχικά, ο Βησσαρίων στις συζητήσεις δεν απέκλινε της ορθόδοξης γραμμής, όμως στη συνέχεια είτε προσχωρούσε σε συμβιβαστικές λύσεις ή δεχόταν τις απόψεις των ρωμαιοκαθολικών. Μετά την υπογραφή του «Όρου της Ενώσεως», επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη, αλλά επειδή το κλίμα ήταν πολύ αρνητικό προς τη συνομολογηθείσα συμφωνία της Φλωρεντίας και δεδομένου ότι είχε τιμηθεί από τον πάπα Ευγένιο Δ΄ για τις υπηρεσίες του με τον τιμητικό τίτλο του καρδινάλιου δεν μπορεί να μείνει στην Πόλη και επιστρέφει στην Ιταλία το έτος 1441. Στην Ιταλία, λαμβάνει μέρος σε διάφορες διοικητικές επιτροπές και διπλωματικές αποστολές και αμείβεται με τίτλους και αξιώματα από τον πάπα. Επίσης, για τη διαμονή του, τού έχει παραχωρηθεί ανάκτορο στη Ρώμη, το οποίο γίνεται σπουδαίο ουμανιστικό κέντρο, σημείο συνάντησης των διασημότερων εκπροσώπων της Αναγέννησης. Εκεί, βρήκαν καταφύγιο και Έλληνες λόγιοι, πρόσφυγες στη Ιταλία τους οποίους περιέθαλπε. Εξ άλλου, πολλούς από αυτούς τους χρησιμοποίησε ως μεταφραστές κλασικών κειμένων στη λατινική ή αντιγραφείς χειρόγραφων κωδίκων με έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Με τον τρόπο αυτό, κατάρτισε πλουσιότατη συλλογή χειρογράφων, η οποία αποτέλεσε τον πυρήνα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στη Βενετία. Μετά την Άλωση, αφιέρωσε τις δυνάμεις του για να συγκροτήσει σταυροφορία των ηγεμόνων της Δύσης κατά των Τούρκων, αλλά οι προσπάθειές του απέβησαν άκαρπες. Πέθανε στη Ραβέννα της Ιταλίας το 1472. Η προσωπικότητα του Βησσαρίωνα κρίθηκε ποικιλοτρόπως από τους μελετητές του πολιτικού και εκκλησιαστικού βίου του Βυζαντίου, που έδνε. Και ενώ δεν υπάρχει αμφισβήτηση για τη συμβολή του στο κίνημα της αναγέννησης των ελληνικών σπουδών στη Δύση, η στάση του στο ζήτημα της ένωσης των εκκλησιών υπήρξε σημείο αντιλεγόμενο μεταξύ των ιστορικών και των θεολόγων.

καλύτερος χώρος για τη παρουσίαση εκδηλώσεων πολιτισμού στα άνδρα που αναπτύσσονται πλησίον του μνημείου.

Ο Μυστράς συμβάλλει ως χώρος στην καλλιέργεια του ήθους, καθώς «μιλάει» απευθείας στην ψυχή του ανθρώπου. Συχνά, πολύ απλοί άνθρωποι που έρχονται ως επισκέπτες, χωρίς να διαθέτουν τις αρχαιολογικές και ιστορικές γνώσεις που απαιτούνται για την κατανόηση του πλαισίου του αρχαιολογικού χώρου βιώνουν την γαλήνη και ομορφιά του τόπου και συγκινούνται, δηλαδή οι επισκέπτες επηρεάζονται θετικά, όχι εγκεφαλικά, αλλά ψυχικά και συναισθηματικά.

Σήμερα, που το ηθικό των ανθρώπων έχει καταπέσει κατακόρυφα ως αποτέλεσμα πολλαπλών κοινωνικών και οικονομικών πρόσφατα μάλιστα και υγειονομικών κρίσεων, η δυναμικότητα που εκπέμπει ένας τέτοιος αρχαιολογικός χώρος, εξυψώνει το ηθικό της τοπικής κοινωνίας, αλλά και του συνόλου των πολιτών γενικότερα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι χρονολογικά το δεύτερο μνημείο μετά τον Άγιο Δημήτριο του Μυστρά. Η οικοδόμησή του μόλις τριάντα χρόνια μετά την εγκατάσταση των βυζαντινών κατοίκων στον λόφο του Μυστρά φανερώνει τη δύναμη και ευμάρεια του ιδρυτή του, αλλά και τη γνώση του για την αρχιτεκτονική και τους τύπους που εφαρμόζονται. Η αφιέρωσή του μάλιστα στους προσφιλείς στρατιωτικούς αγίους, αλλά και η απόδοσή τους στον τοιχογραφικό διάκοσμο σε μεγάλες διαστάσεις, με λεπτομερή στρατιωτική εξάρτηση, καταδεικνύει από τη μια τον στρατιωτικό χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και από την άλλη τη βαθιά πίστη των Βυζαντινών και την ανάγκη της αφιέρωσης σε αγαπημένους ήρωες για την υπεράσπιση και προστασία της νεόδμητης πόλης.

Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων, είναι ο τελευταίος μιας σειράς ναών που ονομάζονται «οκταγωνικού τύπου», που εκφράζει τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης «Ελλαδικής Σχολής». Και ενώ το μνημείο έχει μεγάλο όγκο, ωστόσο ξεχωρίζει συγκριτικά με τους άλλους διάσπαρτους επιβλητικούς και μνημειώδεις Ναούς του ίδιου τύπου στην Ελλάδα, διότι προκαλεί αίσθημα κατάνυξης με τον εσωτερικό του χώρο να διαρθρώνεται αρμονικά σε σχέση με το σύνολο, και όχι μόνο εντύπωση μνημειώδους έκφρασης. Ο κυβικός όγκος του μνημείου με τον τεράστιο, για τις αναλογίες του, τρούλο αμβλύνεται από τη διάρθρωση των όψεων, κυρίως της ανατολικής, που με τον διαχωρισμό της σε οριζόντιες ζώνες, την καλαισθησία και τη λιτή διαμόρφωση φαίνεται σαν να βρίσκεται το μνημείο σε κίνηση (**Εικ. 82, 83**). Ο χορηγός, φαίνεται ότι αντλεί το αρχιτεκτονικό του πρότυπο από τους κοντινούς στον Μυστρά ναούς της Αγίας Σοφίας στη Μονεμβασία και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στους Χριστιάνους Τριφυλίας. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει άνθρωπο με γνώσεις, αλλά και πλούτο. Η σχέση του Παχωμίου με την αυτοκρατορική αυλή και η προσήλωσή του στο πρόσωπο του αυτοκράτορα και κατά συνέπεια τα προνόμια που απολαμβάνει, αλλά κυρίως η δυναμική προσωπικότητά του τού επιτρέπουν να ιδρύσει ένα μεγάλο μοναστικό συγκρότημα με δύο Καθολικά και με μεγάλες εγκαταστάσεις, το οποίο, πέρα από ισχυρό οικονομικό κέντρο εξελίχθηκε (με την προσθήκη της Οδηγήτριας) και στο λίκνο της έκφρασης της πνευματικής ζωής της νέας πόλης.

Από τη μελέτη του ίδιου του μνημείου, των Αρχείων της Υπηρεσίας και της σχετικής Βιβλιογραφίας φάνηκε ότι ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων και η γύρω έκταση

δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί. Για την επίτευξη μιας πλήρους και επικαιροποιημένης επιστημονικής δημοσίευσης είναι απαραίτητη η συνεργασία αρχαιολόγων και συντηρητών, και κατά συνέπεια η δημιουργία μιας διεπιστημονικής ομάδας εργασίας (και μελέτης) με στόχο την αναλυτική μελέτη του Ναού. Αρχιτεκτονικά η διεξοδική μελέτη των Αγίων Θεοδώρων θα αναδείξει την ομάδα των Ναών οκταγωνικού τύπου και ίσως δώσει μια ερμηνεία για τον μικρό αριθμό των παραδειγμάτων, για την εγκατάλειψη του τύπου από κατασκευαστές και χορηγούς. Η σύγκριση των συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών παραλλαγών θα μάς επιτρέψει να εμβαθύνουμε στο ζήτημα των βυζαντινών μαστόρων και αρχιτεκτόνων και τη μεταφορά των εξειδικευμένων γνώσεων και τεχνικών από τη μια περιοχή στην άλλη.

Αρχαιολογικά η λεπτομερής δημοσίευση του τοιχογραφημένου διακόσμου, καθώς και των εντυπωσιακών αρχιτεκτονικών γλυπτών θα συμπληρώσουν τα σχετικά (ήδη πλούσια) κεφάλαια της Τέχνης του Μυστρά.

Όταν υλοποιηθεί και το πρόγραμμα καθαρισμών και ανασκαφικών ερευνών θα μάς δοθεί η δυνατότητα να ερευνήσουμε το ίδιο το μνημείο, τον περίβολό του και τα συνοδά μοναστηριακά κτήρια (τραπεζαρία, κελλιά κλπ). Καθώς ήδη η μικρή ανασκαφική έρευνα έχει δώσει σημαντικά ευρήματα, μπορούμε να ελπίζουμε ότι οι νέες έρευνες θα αποδώσουν τόσο στοιχεία του αρχικού μοναστηριακού συμπλέγματος, όσο και της χρήσης του χώρου ως «παραρτήματος» της Οδηγήτριας και του μεγάλου Τζαμιού αργότερα.

Ο ανασκαφικός καθαρισμός του συγκροτήματος θα δώσει πιθανότατα και νέα στοιχεία για την πολεοδομική ανάπτυξη του Μυστρά, τη σχέση του πρώιμου αυτού θρησκευτικού ιδρύματος με τα Παλάτια και την οχύρωση του οικισμού.

Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι ένα μνημείο το οποίο δεν έχει αναδειχθεί. Είναι σαν να πέρασε στη λήθη, όχι μόνο όταν εγκαταλείφθηκε ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος, αλλά και όταν το συγκεκριμένο Καθολικό υποβαθμίστηκε και επισκιάστηκε από την Οδηγήτρια. Στη σύγχρονη εποχή η σημασία του δεν έχει ακόμη αναδειχθεί ούτε μέσα στον αρχαιολογικό χώρο για τον επισκέπτη, ούτε και στη βιβλιογραφία για τον επιστήμονα μελετητή.

Ως εκ τούτου, θα πρέπει να γίνουν συντονισμένες προσπάθειες για την ανάδειξη των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών του. Το μνημείο έχει περιθώριο ανάδειξης και προβολής και θα πρέπει να διαχυθεί στους επισκέπτες η πληροφορία που εμπεριέχει. Οι πληροφορίες θα αναδυθούν στη επιφάνεια μέσα από την

αξιοποίηση των δεδομένων που μας παρέχει το ίδιο το μνημείο. Ο σπάνιος αρχιτεκτονικός τύπος του ναού, η παλαιότητά του, η αισθητική, καθώς και η θρησκευτική αξία του θα πρέπει να γίνονται κατανοητές στον σημερινό επισκέπτη, με αναγωγή όμως στο ιστορικό και καλλιτεχνικό περιβάλλον του κτήτορα.

Κατά συνέπεια θα πρέπει να αποκαλυφθούν οι δυνατότητες και οι δυναμικές που παρουσιάζει το ίδιο το μνημείο και να προβληθούν η διδακτική και πολιτισμική αξία του. Πρέπει να οργανωθεί η συντήρηση και προστασία του με τους κανόνες της τεχνικής και της τέχνης με άμεσο στόχο την διατήρηση της αυθεντικότητας του μνημείου και τη διάσωσή του. Ωστόσο και, παράλληλα με τη δρομολόγηση των ανωτέρω ενεργειών θα ήταν ευκαίιο να πραγματοποιούνται πολιτισμικές δράσεις με στόχο την ενδεδειγμένη προβολή του.

Η βελτίωση των προσβάσεων σίγουρα θα βοηθήσει τους επισκέπτες, ακόμη και αυτούς που έχουν μειωμένη κινητικότητα, ή τους ηλικιωμένους για την εύκολη προσέγγισή του.

Η λειτουργία του Μυστρά ως επισκέψιμου οργανωμένου Αρχαιολογικού Χώρου, έχει περιορίσει τη λειτουργική χρήση των μνημείων. Η λελογισμένη χρήση του Ναού των Αγίων Θεοδώρων ενδεχομένως δύο φορές τον χρόνο, το πρώτο Σάββατο των νηστειών κατά τον εορτασμό της μνήμης τους και ενδεχομένως ένα ακόμη Ψυχοσάββατο, αναδεικνύει μία πολύτιμη πληροφορία, η οποία παραμένει εξοβελισμένη επί μακρόν. Με τον εορτασμό της μνήμης τους συνδέεται η εκκλησιαστική υμνολογία μέσα την ακουστική του χώρου, που σε συνδυασμό με την ευωδία του θυμιάματος προκαλεί κατάνυξη, παρέχοντας στον επισκέπτη τη δυνατότητα απολαβής μιας υψηλής ποιότητας εμπειρίας.

Η παρουσίαση στοιχείων της ιστορίας του ναού, των χαρακτηριστικών της τυπολογίας του αρχιτεκτονικού τύπου που επιλέχθηκε για την κατασκευή του σε ενημερωτικές πινακίδες, καθώς και η πραγματοποίηση πολιτιστικών εκδηλώσεων στον χώρο του μνημείου, θα ανασύρουν στην επιφάνεια ιστορίες για την διαχρονικότητά του και τις εκφάνσεις της μοναστικής ζωής κατά την περίοδο ακμής του.

Η διοργάνωση ημερίδων με θέματα φιλοσοφικού περιεχομένου θα προβάλουν την σπουδαιότητα της πρώτης Μονής του Μυστρά, ως ενός από τα πιο σημαντικότερα κέντρα της πνευματικής ζωής της περιφέρειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, λίγο πριν τη δύση της. Το πνευματικό αυτό κέντρο μπορεί να έχει περάσει στη λήθη, αλλά

δεν είναι τυχαίο ότι οι προσωπικότητες του Παχωμίου και του Πλήθωνα εξακολουθούν να εμπνέουν μετά από παρέλευση εξακοσίων σχεδόν χρόνων.

Αποτελεί, λοιπόν, χρέος μας όχι μόνο η συντήρηση και προστασία του μνημείου των Αγίων Θεοδώρων από περαιτέρω φθορά, αλλά και η ανάδειξη όλων των στοιχείων, καλλιτεχνικών και πνευματικών, που αυτό εκπέμπει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικὸν Δελτίον</i>
<i>ΑΒΜΕ</i>	<i>Αρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος</i>
<i>ΑΕ</i>	<i>Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς</i>
<i>An Boll</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
<i>CahArch</i>	<i>Cahiers Archéologiques</i>
<i>Δ.Χ.Α.Ε.</i>	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
<i>RbK</i>	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>

Ἀδαμαντίου Ἀ., 1907, «Ἔργασια Μυστρᾶ καὶ Δαφνίου» Α', *ΠΑΕ*, 129-146.

Αντουράκης Γ., 2003, *Χριστιανικὴ Αρχαιολογία καὶ Επιγραφικὴ*, τομ. 2, *Ζωγραφικὴ, Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ*, Αθήνα, 308-310.

Αρβανιτόπουλος Σ., 2004, *Ἡ πόλη του Μυστρά: ὄψεις τῆς οργάνωσης καὶ λειτουργίας ἐνός υστεροβυζαντινοῦ αστικοῦ συνόλου με βάση τις πηγές καὶ τα κοσμικὰ κτίσματα*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, ΕΚΠΑ, τόμ. Α'–Γ', Αθήνα.

Αρβανιτόπουλος Στ., 2008, «Τάφοι καὶ ἐθίμα ἐνταφιασμοῦ στο Μυστρά κατὰ τὴν υστεροβυζαντινὴ περίοδο», *ΑΕ* 147, 79-120.

Αρβανιτόπουλος Στ., 2011, «Ὁ Μυστράς κατὰ τὴ Β' Βενετοκρατία. Αρχαιολογικὰ κατάλοιπα καὶ γραπτές πηγές», στο: *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου. (Κομοτηνὴ, 20-23 Σεπτεμβρίου 2007)*, Κομοτηνὴ, Περιλήψεις, 168-169.

Ἀσπρά-Βαρδαβάκη Μ. – Ἐμμανουήλ Μ., 2005, *Ἡ Μονὴ τῆς Παντάνασσας στὸν Μυστρά, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰῶνα*, Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα.

Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1994, *Ἑλληνικὴ Τέχνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Ἐκδοτικὴ Αθηνῶν, Αθήνα.

Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, Μ., 2003, *Μυστράς, Ἱστορικὸς καὶ Αρχαιολογικὸς ὁδηγός*, Αθήνα.

- Babuin A., 2009, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Babuin A., 2014, «Τα στρατιωτικά αντίσκηνα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο» *Ιστοριογεωγραφικά* 13- 15, Γιάννενα – Θεσσαλονίκη, 259- 271.
- Βαραλής Ι. Δ., 1996 – 1997, «Παρατηρήσεις για τη θέση του Ευαγγελισμού στη μνημειακή ζωγραφική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ* 4/19, 201-220.
- Βάσση Ο., 2012, *Μία ομάδα ναών της Χίου και η θέση τους στην υστεροβυζαντινή Αρχιτεκτονική, Μονόχωροι ναοί με τετράγωνο νάρθηκα & τυφλό ημισφαιρικό θόλο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Βαχαβιώλος Δ. Θ., 2013, «Αρχαιολογικές και γραπτές μαρτυρίες για τους Φραγκισκανούς Τηρητές του Κανονισμού (Minori Frati Osservanti) στον Μυστρά κατά τη διάρκεια της Β΄ Βενετοκρατίας (1685 - 1715)», *ANNO DOMINI*, τομ. III–MMXIII, 19-44.
- Βαχαβιώλος Δ. Θ., 2014, *Η ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Βελένης Γ., 1984, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής, Παράρτημα αριθμός 10 του Θ΄ τόμου, τόμ. Α΄(κείμενο) και Β΄ (πίνακες σχέδια), Θεσσαλονίκη.
- Βελένης Γ., 2018, «Έμπνευση και δημιουργία στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», *ΔΧΑΕ*, 4/ 39, 67- 82.
- Βογιατζής Σ., 2018, «Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο», *ΔΧΑΕ*, 4/39, 237-250.
- Βογιατζής Σ. – Δεληνικόλα Ε., 2002, «Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας», *ΔΧΑΕ* 4/23, 41-58.
- Bonneti A., 2004, *Έρπουν, πετούν κι ανθίζουν στο Μυστρά*, ΥΠΠΟΑ–5η ΕΒΑ, Αθήνα.
- Γεωργιάδης Ν., 2002¹⁵, *Μυστράς*, Αθήνα.
- Γκιολές Ν., 2014³, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα.
- Chatzidakis M. 1969, “A propos de la date de fondateur de Saint-Luc”, *CahArch* 19, 127-150.
- Chondrogiannis St., 2017, *Byzantium in the world. Artistic,Cultural & Ideological Legacy from the 19th to the 21st century*, Α.Π.Θ, Thessaloniki.
- Couchaud A., 1842, *Choix d'églises bysantines en Grèce*, Paris.

- Δρανδάκης Ν., 1951, «Ἐκθεσις ἐργασιῶν ἐν Μυστρᾷ», *ΠΑΕ 1952*, 213.
- Δρανδάκης Ν., 1952, «Ἀνασκαφαί παρεκκλησίων τοῦ Μυστρᾷ», *ΠΑΕ 1952*, 508-510.
- De Giorgio, T., 2016, *San Teodoro.- L' invincibile guerriero. Storia, culto e iconografia*. Gangemi Editore, Roma.
- De Giorgio, T., 2019, "Le icone archetipiche dei santi nell'alto Medioevo: origine, funzione e percezione di una specifica tipologia di ritratto 'dal vero' e 'a somiglianza' dell'effigiato", in *"Intorno al ritratto"*, Πρακτικά Συνεδρίου (*Torino, Università, 1-2 dicembre 2016*) (επ. Επιμ.) Filippo Carlà-Uhink, Jean Yves Frégné, Jean-Louis Gaulin, Anna Guarducci, Girolamo Imbruglia, Manuela Mari, Michel Perrin, Luca Peyronel, Claude Pouzadoux, Margarita Pérez Pulido, Serena Romano, Torino, 93-98.
- Demus O., 1953, *Byzantine Mosaic Decoration*, London 1953, 14-29.
- Dufrenne S., 1970, *Les Programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Bibliothèques des Cahiers Archéologiques IV, Paris.
- Ετζέογλου Ρ., 2005, «Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ». Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον 14ο αἰώνα., *ΔΧΑΕ 4/26*, 181-192.
- Ετζέογλου Ρ., 2013, *Ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου στὸν Μυστρά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα καὶ ἡ λειτουργικὴ χρῆση τοῦ χώρου*, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα.
- Etzeoglou R. 1982, «Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra», in: *XVI Internationaler Byzantinistenkongress Akten*, II/5, Wien 1982, 513-521.
- Etzeoglou R., 2005, "The Cult of the Virgin Zoodochos Pege at Mistra", στο: Vassilaki M., (ed.) *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot, 239-249.
- Ζίας Ν., 1969, «Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου. (Α' Μυστρᾷς. Β' Μονεμβασία. Γ' Μάνη. Περιοδεῖται)», *ΑΔ 24*, Χρονικά, Β'1, 168-172, πιν. 171-186.
- Grossmann P., 2018, «Zu einigen Achtstützenbautenausserhalb Griechenlands», in: Μ. Κορρές, Στ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας, Φ. Μαλλούχου-Tufano κ.ά. (επιμ.), *Ἡρως Κτίστης, Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Ἀθήνα, 255-264.
- Guillet G., 1676, *Lacedemone ancienne et nouvelle*, Paris, 564-565.
- Hadermann- Misguich L., 1975, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, τόμ. I-II, Bruxelles.

- Haldon J. 2016, *A Tale of Two Saints. The Martyrdoms and Miracles of Saints Theodore 'the Recruit' and 'the General'*, Oxford University Press, Oxford.
- Καββαδία-Σπονδύλη Α., 1984, «Παρατηρήσεις σε ανάγλυφη πλάκα του Μυστρά. Συμβολή στη γλυπτική του Μυστρά», *ΑΔ* 39, Μελέτες, 48-57.
- Καββαδίας Π., 1895, «Λογοδοσία του Συμβουλίου», *ΠΑΕ*, 17.
- Καζανάκη-Λάππα Μ. – Μαλλούχου-Tufano Φ. (επιμ.) 2009, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ελλάδος στη Διεθνή Έκθεση της Ρώμης του 1911. Οι φωτογραφίες του Φωτομετρικού Ινστιτούτου του Βερολίνου στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα.
- Καλαμαρά Π. – Μέξια Α. (επιμ.), 2001, *Η Πολιτεία του Μυστρά*, Μυστράς, Αύγουστος 2001–Ιανουάριος 2002, Κατάλογος Έκθεσης, Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Μυστράς 2001, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα.143-147.
- Καλαμαρά Π. – Μέξια Α. (επιμ.), 2001, *Η Πολιτεία του Μυστρά*, Μυστράς, Αύγουστος 2001–Ιανουάριος 2002, Κατάλογος Έκθεσης, Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Μυστράς 2001, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα..
- Καλλιγά Χ., 2010, *Μονεμβασία Μια Βυζαντινή Πόλις-Κράτος*, Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, 224-234.
- Καλοκύρης Κ., 1972, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως*, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη.
- Kalopissi-Verti, S., 2013, «Mistra, A Fortified Late Byzantine Settlement», in: J. Albani – E. Chalkia, (ed.), *Heaven and Earth. Cities and countryside in byzantine Greece*, Athens, 224-239.
- Καραλής Η., 2013, *Ο οπλισμός και η στρατιωτική ενδυμασία στη μνημειακή ζωγραφική του 10ου με 14ου αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Καραπιδάκης Ν. 2012, «Οι πόλεις των αρχόντων: η δυναμική και τα όρια ενός τύπου αστικής ανάπτυξης. Ήπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Μοριάς (13ος-16ος αι.)», στο: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 216.

- Κατσιώτη Α., 1998, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα.
- Κατσουγκράκη Γ., (υπό δημοσίευση), «Παλιές πρακτικές και νέες ματιές: μία πρόταση προβολής και εξοικείωσης με την πολιτιστική μας κληρονομιά», στο: *Πρακτικά του 9ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο, 30.10 – 2.11.2015*.
- Keiko K., 1995, *Η ζωή του Προδρόμου στη βυζαντινή ζωγραφική*, τόμ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη.
- Κετσερίδου Ε., 2013, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος – Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Lafontaine-Dosogne J., 1975α, "Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ", in: P. A Underwood (ed.), *The Kariye Djami*, τόμ. 4, *Studies in the Art of the Kariye Djami*, Princeton, New Jersey, 195-241.
- Lafontaine-Dosogne J., 1975β, "Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin", in: P. A. Underwood (ed.), *The Kariye Djami*, τόμ. 4, *Studies in the Art of the Kariye Djami*, Princeton, New Jersey, 161-194.
- Λαμπρινουδάκης Β., 2008, *Δέκα μαθήματα αρχαιολογίας. Οδοιπορικό από την αρχαία ελληνική τέχνη στη σύγχρονη ζωή*, Εκδ. Λιβάνη, Αθήνα.
- Λαμπρινουδάκης Β., 2010, «Η διαμόρφωση και η ωρίμανση της έννοιας της διαχείρισης μνημείων στην Ελλάδα κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια», στο: Χ. Μπούρας – Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.
- Λούβη-Κίζη Α., 2019, *Η Φραγκική πρόκληση στον Βυζαντινό Μυστρά, Περίβλεπτος και Παντάνασσα*, Πραγματεΐα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. ἀρ. 74, τόμ. 1-2, Ἀθῆναι.
- Μαλλούχου-Tufano Φ., 2015, *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων*. Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, (www.kallipos.gr), 184-186.
- Μαμαλούκος Στ., 2003, «Ζητήματα σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», *ΔΧΑΕ* 4/24, 119-130.
- Μαμαλούκος Στ., 2018, «Από τον σχεδιασμό στην κατασκευή: Ζητήματα εφαρμογής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», *ΔΧΑΕ* 4/39, 83-96.
- Μαρίνου Γ., 2002, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα.
- Μαρίνου Γ., 2007, «Οι παρά τα τείχη της πόλης βυζαντινές μονές του Μυστρά και οι οχυρώσεις τους», στο: Η. Κόλλιας (επιμ.) *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού*

συνεδρίου, 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Αθήνα, 413-421.

Μαρίνου Γ., 2009α «Η πολεοδομική συγκρότηση του οικισμού», στο: Σίνος Σ. (επιστ. επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 55-78.

Μαρίνου Γ., 2009β, «Η οχύρωση της πόλης», στο: Σ. Σίνος (επιστ. επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 79-112.

Μαρίνου Γ., 2009γ, «Οι εκκλησίες του Μυστρά», στο: Σ. Σίνος (επιστ. επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 113-115.

Μαρίνου Γ., 2009δ, «Άγιος Δημήτριος, η μητρόπολη του Μυστρά» στο: Σ. Σίνος (επιστ. επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 115-135.

Μέξια Α., 2006, «Δύο μαρμάρινες διακοσμητικές πλάκες στον Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 4/27, 115-124.

Millet G., 1910, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris.

Millet G., 1960², *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris.

Μουρίκη Ν., 1985, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου*, ἔκδ. Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 1 καὶ 2, Ἀθήνα.

Mouriki D., 1991, *The wall paintings of the Pantanassa at Mistra: Models of a Painters' Workshop in the fifteen Century in The Twilight of Byzantium*, Princeton University, New Jersey.

Μπακούρου Α. 1981, «5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 36, Χρονικά, Β'1, 135-146, πίν. 69-84.

Μπακούρου Α. – Χαραλάμπους Δ., 2001-2004, *ΑΔ* 56-59, Χρονικά, Β'4, 339.

- Μπίρταχας Π., 2011-2014, *Κριτική θεώρηση της σύγχρονης μεθοδολογίας των επεμβάσεων αποκατάστασης στα αρχιτεκτονικά μνημεία της αρχαίας, βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου: θεωρητικό υπόβαθρο, κριτική παρουσίαση και επαλήθευση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τομ. Α' (κείμενο), Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Ξάνθη.
- Μπούρας Χ., 1962–1963, «Δύο μικροί ναοί όκταγωνικοῦ τύπου, ανέκδοτοι», *ΔΧΑΕ* 4/3 127-173 και πίν. 41-45.
- Μπούρας Χ., 1981, *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Εκδ. Εμπορικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 1994², *Ιστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, τόμ. 2, *Αρχιτεκτονική στὸ Βυζάντιο, τὸ Ἰσλάμ καὶ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν Μεσαίωνα*, Ἐκδοτικός Οἶκος Μέλισσα, Ἀθήνα.
- Μπούρας Χ., 2001, *Βυζαντινὴ & Μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ελλάδα*, Ἐκδοτικός Οἶκος Μέλισσα, Αθήνα.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., 2002, *Ἡ ἐλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Οἰκονομίδης Ν., 1986, “Le dédoublement de saint Théodore et les villes d'Euchaïta et d'Euchaneia”, *An. Boll*, 104, 327-335
- Ὀρλάνδος Α. Κ., 1935, *ABME*, 1, 197-209.
- Ὀρλάνδος Α. Κ., 1936, «Δανιὴλ ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾶ», *ΕΕΒΣ* 12, 443-448.
- Ὀρλάνδος Α. Κ., 1937, *Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ*, τόμ. Γ' *ABME*, Αθήναι.
- Ὀρλάνδος Α. Κ., 1952, «Ἐκθεσις περὶ τοῦ ἔργου τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1952», *ΠΑΕ* 1952, 51-52.
- Ousterhout R., 1999, *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press.
- Πάλλας Δ. Ι., 1971, «Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγὴ», *ΑΔ* 26, Μελέται, 201-224.
- Παναγιωτίδης Μ., 2000, «Τὸ πρόβλημα τοῦ ρόλου τοῦ χορηγοῦ καὶ τοῦ βαθμοῦ ανεξαρτησίας τοῦ ζωγράφου στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία. Δύο παραδείγματα τοῦ 12ου αἰῶνα», στο: Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη στὸ Βυζάντιο*, Ηράκλειο, 77-105.
- Πάντος Π., 1993, «Ἡ Αρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία στὴ δεκαετία τοῦ '90», *Αρχαιολογία* 11-15.
- Παπαμαστοράκης Γ., 1996–1997, «Ἐπιτύμβιες παραστάσεις κατὰ τὴ μέση καὶ ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο», *ΔΧΑΕ* 4/19, 285-304.

Παπαμαστοράκης Τ., 1998, «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών», *ΔΧΑΕ* 4/20, *Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)*, 213-230.

Παπουλάκου Α., (υπό δημοσίευση), «Η προστασία των μεσαιωνικών μνημείων στο νέο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα έξ' αφορμής απόπειρας κατοίκων Μισθρά προς κακοποίησην Γάλλου G. Millet και περί έκδικάσεως τῆς κατ' αὐτῶν δίκης/ 1895», στο: *Συνέδριο της Διεύθυνσης Εθνικού Αρχείου Μνημείων με τίτλο "Περί των Αρχαιοτήτων ιδίως: Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19ου αι. μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 24 Οκτωβρίου 2014.*

Περδικούλιας Π., 2018, *Τα χρυσόβουλλα του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά: Τοπογραφία και ζητήματα γαιοκτησίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα.

Πούλιος Ι., 2012, «Εισαγωγή στη Διαχείριση της Πολιτισμικής Κληρονομιάς: Ορολογία, Έννοια και Μοντέλα Διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία*, 16 (1-3), 321-340.

Πούλιος Ι., Τουλούπα Σ., 2015, «Τουρισμός, πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη», στο: Ι. Πούλιος κ.ά., *Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη*, Εκδ. Κάλλιπος, 103 – 112.

Runciman S., 1986, *Μυστράς, βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Schiller G., 1968, *Ikonomographie der christlichen Kunst*, τόμ. II, Die Passion Jesu Christi, Verlag: Gütesloh/Gerd Mohn.

Σμαρνάκης Γ., 2005, *Αναγέννηση και Βυζάντιο: Το παράδειγμα του Πλήθωνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2005, ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Σίνος Σ., (επιστ. επιμ.), 2009, *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα.

Σίνος Σ., 2009α, «Η ιστορία του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά», στο: Σ. Σίνος (επιστ. επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 11-22.

Σίνος Σ., 2009β, «Οι αναστηλωτικές εργασίες στον Μυστρά», στο: Σ. Σίνος (επιστ. επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων*

Μυστρά, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 23-44.

Σίνος Σ., 2009γ, «Μονή Βροντοχίου. 1. Άγιοι Θεόδωροι», στο: Σίνος Σ. (επιστ. επιμ.), Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 136-141.

Σίνος Σ., 2009γ, «Μονή Βροντοχίου. 2. Οδηγήτρια», στο: Σ. Σίνος (επιστ. επιμ.), Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 151-154.

Σίνος Σ., 2012, *Η αρχιτεκτονική του Καθολικού της Μονής Παντάνασσας του Μυστρά*, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

Σπέντζας Σ., 1959, «Αί οικονομικά και δημοσιονομικά άποψεις του Πλήθωνος», διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Σπηλιοπούλου Ι., 2017, «Στὸ σταυροδρόμι Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ὁ Νίκος Καζαντζάκης στὴν Καστροπολιτεία τοῦ Μυστρά μέσα ἀπὸ τὸ “Ταξιδεύοντας – Ὁ Μοριᾶς”», στο Ξανθάκη-Καραμάνου Γ. (ἐπιμ. ἐκδ.), Τὸ Βυζάντιο κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους Χρόνους: Σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ Ἀφετηρία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Πρακτικὰ Συνεδρίων Μυστράς 6 – 8 Νοεμβρίου 2015 καὶ 27 – 29 Μαΐου 2016, Ἀθῆναι, 233-267.

Σπηλιοπούλου Ιω. - Ξέστερνου Μ., 2014 «Συνεργασία του Ινστιτούτου Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (ΙΝ.Ε.ΒΥ.Π.) με εταιρεία διαχείρισης πολιτισμικών αγαθών για τη διοργάνωση εκπαιδευτικών επισκέψεων στον Μυστρά. Μία περιπτώσιολογική μελέτη (case study) στον τομέα της Εκπαίδευσης και του Πολιτισμού», *Βυζαντινός Δόμος*, τ. 19-20-21, 343-378.

Σταυριανοπούλου Σ., 2009, «Περιηγητές στον Μυστρά», στο: Σ. Σίνος (επιστ. επιμ.), Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα, 45-54.

Στίκας Ε., 1970, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, Αθήνα, 235-237.

- Struck A. H. 1910, *Mistra: Eine mittelalterliche Ruinenstadt. Streifblicke zur Geschichte und zu den Denkmälern des fränkisch-byzantinischen Zeitalters in Morea*, Leipzig, 87-104.
- Τάντσης Α., 2008, *Το υπερώο στη Βυζαντινή Ναοδομία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 260-261.
- Τάντσης Α., 2012, *Η αρχιτεκτονική σύνθεση στο Βυζάντιο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Τάντσης Α., 2014, «Η χρονολόγηση του ναού της Οδηγήτριας στο Μυστρά», *Βυζαντικά* 31, 179-204.
- Τσιλιπάκου Α., 2019, *Στρατιώτες Άγιοι, Ηρώες Προστάτες. Μέσα από τη Συλλογή Εικόνων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού/ Military Saints: Heroes & Protectors*, Ημερολόγιο/Desk Diary 2019, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Σωματείο Φίλων Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2018.
- Τσουρής Κ., 1988, *Ο κεραμοπλαστικός Διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Καβάλα.
- Φιλιππίδης Δ., 1984, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 148, 334.
- Φουντουλάκη Ο., 2009, «André Couchaud, ο αρχιτέκτων του Καστέλου της Ροδοδάφνης στην Πεντέλη», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ 112, 87-93.
- Velmans T., 1968, “Éiconographie de la “Fontaine de Vie” dans la tradition byzantine à la fin du moyen âge”, in: *Synthronon*, Paris, 119-134.
- Walter Chr., 1999, “Theodore, archetype of the warrior saint”, *Revue des études byzantines* 57, 163-210.
- Wessel K., 1966, “Bildprogramm”, *RbK I* (1966), 668-690.
- Χαραλάμπους Δ., 2014, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Ζερμπίτσας Λακωνίας (1669). Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής της Πελοποννήσου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Χατζηδάκη Ν., 1982 – 1983, «Γέννηση Παναγίας – Γέννηση Προδρόμου, παραλλαγές και αποκρυστάλλωση ενός θέματος στην κρητική εικονογραφία του 15ου – 16ου αιώνα», *ΔΧΑΕ* 4/11, 127-178.
- Χατζηδάκης Μ., 1953, *Η ζωγραφική στο Μυστρά, Άγγλο-Ελληνική Έπιθεώρησις*.
- Χατζηδάκης Μ., 1972, «Περὶ μονῆς Ὁσίου Λουκά, νεώτερα», *Ἑλληνικά* 25, 298-313.
- Χατζηδάκης Μ., 1997, *Μυστράς, Η Μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα.

Χλέπα Ε., 2011, *Τα Βυζαντινά Μνημεία στη Νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και Πρακτική των Αποκαταστάσεων, 1833 – 1939*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα.

Χονδρογιάννης Στ., 2014, *Το Βυζάντιο από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα. Μουσειακή και Μνημειακή Διαχείριση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα.

Χριστοφίδου Α., 1993, «Οι Αναστηλώσεις των Μνημείων στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία* 46, 19-24.

EIKONEΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα	Περιγραφή	Σελίδα
Εικόνα 1:	Ο Αρχαιολογικός Χώρος του Μυστρά, σημερινή άποψη της πόλης.	5
Εικόνα 2:	Χάρτης της πόλης του Μυστρά του Millet.	5
Εικόνα 3:	Guillet de Saint-Georges, 1676, Ο Guillet δίνει την πρώτη περιγραφή του Μυστρά το 1676, αν και πιθανότατα δεν είχε ποτέ επισκεφθεί τον χώρο.	12
Εικόνα 4:	Misitra Olim Sparta. Λιθογραφία, 1687. Vincenzo Coronelli: Στο περιηγητικό κείμενο του Coronelli ο Μυστράς είναι η πόλη που κατ' αρχάς ονομαζόταν Σπάρτη, μετά Λακεδαίμων και τώρα Μιζίτρα.	12
Εικόνα 5:	Τοπογραφικός χάρτης του Μυστρά του Γάλλου μηχανικού Le Vasieur, περίπου 1700, Αρχείο Grimani. Πρόκειται για την πρώτη λεπτομερή χαρτογράφηση του Μυστρά.	13
Εικόνα 6:	Mistra, near Sparta, Greece. Σχέδιο Bartlett 1842: Ο Bartlett δίνει μια ρομαντική, μυστηριακή απεικόνιση του Μυστρά και του Ταυγέτου από τα νότια, τονίζοντας το ανάγλυφο του λόφου.	13
Εικόνα 7:	Ο Μυστράς, όπως παρουσιάστηκε στη φωτογραφική έκθεση του 1911 στη Ρώμη.	13
Εικόνα 8:	Τοπογραφικό του Μυστρά. Διακρίνεται το συγκρότημα της Μονής Βροντοχίου, θεμελιωμένο στο βορειοδυτικό άκρο της νέας πόλης τριάντα χρόνια μετά την ίδρυσή της.	14
Εικόνα 9:	Κάτοψη του ναού των Αγίων Θεοδώρων και άποψη από τα ΝΑ από τον Couchaud.	17
Εικόνες 10-14:	Φωτογραφίες και σχέδια απεικόνισης του ναού των Αγίων Θεοδώρων των R.W. Schultz και S. H. Barsley, 1888- 1890.	17
Εικόνες 15, 16:	Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά κατά τις εργασίες αποκατάστασής του το 1907 από τον Άδαμάντιο Άδαμαντίου.	17, 47
Εικόνες 17-20:	Φωτογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά, όπως δημοσιεύτηκαν από τον Millet το 1910.	17
Εικόνες 21, 22:	Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά, όπως δημοσιεύτηκε από τον Struck το 1910.	18
Εικόνες 23, 24:	Άποψη του Μυστρά και της Μονής Βροντοχίου από ΒΔ όπως παρουσιάστηκε στη φωτογραφική έκθεση του 1911 στη Ρώμη.	18
Εικόνα 25:	Άποψη από ΒΑ του ναού των Αγίων Θεοδώρων όπως παρουσιάστηκε στη φωτογραφική έκθεση του 1911 στη Ρώμη.	18
Εικόνες 26-30:	Αποτύπωση του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου με 3d Lazer scanner που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας.	19
Εικόνες 31, 32:	Φωτογραφική αποτύπωση με χρήση drone του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας.	20
Εικόνες 33, 34:	Φωτογραφική αποτύπωση με χρήση drone του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας.	21

Εικόνα 35:	Η αετωματική επιφάνεια της νότιας κεραίας.	21
Εικόνα 36:	Ανατολική όψη του ναού.	22
Εικόνα 37:	Λεπτομέρεια κεραμοπλαστικού διακόσμου της ανατολικής πλευράς.	22
Εικόνα 38:	Τετράγωνο διάχωρο της ανατολικής πλευράς απογυμνωμένα σήμερα από το υλικό διακόσμησής του.	22
Εικόνες 39-41:	Εσωτερικό του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Διακρίνονται οι τοιχοποιίες του μνημείου, χωρίς την παρεμβολή γείσου.	23
Εικόνα 42:	Φωτογραφική λήψη με χρήση drone από δυτικά. Διακρίνεται η μεταγενέστερη προσθήκη του νάρθηκα και τα πυργόσχημα κτίσματα εκατέρωθεν.	24
Εικόνα 43:	Εσωτερικό του νάρθηκα. Λήψη προς τα βόρεια. Διακρίνονται τα ίχνη γένεσης του θόλου κάλυψής του.	24
Εικόνα 44:	Εσωτερικό του νάρθηκα. Λήψη προς τα νότια. Διακρίνονται τα υπολείμματα του τοίχου για την έδραση του θόλου, καθώς και τα εσωτερικά ανοίγματα του πυργόσχημου νότιου κτίσματος.	24
Εικόνες 45, 46:	Σχεδιαστική αναπαράσταση του νάρθηκα του ναού των Αγίων Θεοδώρων.	25
Εικόνα 47:	Ναοί οκταγωνικού τύπου:1, 2, 3, 4.	26
Εικόνα 48:	Ναοί οκταγωνικού τύπου:5, 6, 7, 8.	26
Εικόνα 49:	Φωτογραμμετρική αποτύπωση του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά, που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας.	28
Εικόνα 50:	Αξονομετρική τομή με 3d Lazer scanner του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας.	28
Εικόνες 51-56:	Ζωγραφικός Διάκοσμος του ναού των Αγίων Θεοδώρων.	31 και 36, 37
Εικόνες 57-60:	Ζωγραφικός Διάκοσμος του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά.	31 και 38
Εικόνες 61-65:	Ζωγραφικός Διάκοσμος του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά.	32, 33 και 38
Εικόνα 66:	Εγχάρακτη έμμετρη επιγραφή σε τμήμα επιστυλίου τέμπλου.	40
Εικόνα 67, 68:	Ανακατασκευή του ημισφαιρικού θόλου από μπετόν του ναού των Αγίων Θεοδώρων από τον Άναστάσιο Όρλάνδο το 1933. Σημερινή κατάσταση του δεσπόζοντος τρούλου.	42
Εικόνα 69:	Έκδοση του βιβλίου: Η πολιτεία του Μυστρά για τις ανάγκες της έκθεσης: «Ωρες Βυζαντίου».	53
Εικόνα 70:	Δημιουργία παιχνιδιού για τις ανάγκες της έκθεσης: «Ωρες Βυζαντίου».	53
Εικόνα 71:	Έκδοση εντύπου για τις ανάγκες της έκθεσης: «Ωρες Βυζαντίου».	53
Εικόνα 72:	Έκδοση βιβλίου για τη γλωρίδα και την πανίδα του Μυστρά, βλ. Bonneti 2004.	59
Εικόνα 73:	Φωτογραμμετρικός Χάρτης της Μονής Βροντοχίου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.	66
Εικόνα 74:	Προτεινόμενη πρόσβαση ατόμων ΑμεΑ.	66

Εικόνα 75:	1 Εικόνα των Αγίων Θεοδώρων που φυλάσσεται στη Μονή Αικατερίνης στο Σινά. 2. Ο σπασμένος καβαλάρης, πήλινες ανάγλυφες εικόνες από τη Vicina κοντά στα Σκόπια. 3. Σφραγίδες και εκκλησιαστικά σκεύη.	71
Εικόνα 76:	Έκθεση τέχνης στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.	74
Εικόνα 77:	Έκθεση τέχνης στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.	74
Εικόνες 78-80:	Η εγκατάσταση του έργου: <i>Άγιοι Θεόδωροι/Αλλάγιον</i> ήταν εμπνευσμένη για τον ναό των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.	74
Εικόνα 81:	Ο δικέφαλος αετός του Μυστρά.	75
Εικόνα 82:	Λεπτομέρεια της ανατολικής όψης του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.	79
Εικόνα 83:	Λεπτομέρεια της ανατολικής όψης του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.	79

Εικόνα 1: Ο Αρχαιολογικός Χώρος του Μυστρά, σημερινή άποψη της πόλης.

Εικόνα 2: Χάρτης της πόλης του Μυστρά του Millet.
Δεξιά διακρίνεται ο ναός των Αγίων Θεοδώρων, βλ. Millet 1910, Pl. 1

LACEDEMONE
ANCIENNE & J.
ET NOUVELLE,

Où l'on voit les Mœurs, & les Cou-
tumes des Grecs Modernes, des
Mahometans, & des Juifs du
Pays. *Musc. A. Tab. 141.*

Et quelques Particularitez, du Seigneur
que le Sultan Mahomet IV. a fait
dans la Theffalie. *n. 49.*

Avec le Plan de la Ville de Lacedemone.

Par le Sieur de LA GUILLÉRIERE,
PREMIERE PARTIE.

A PARIS,
Chez JEAN RIBOU, au Palais, dans la
Salle Royale, à l'Image S. Louis.
M. DC. LXXVI.
AVEC PRIVILEGE DU ROI.

564 LACEDEMONE

reilles, luy donnoit la main pour
le relever. L'effonnement parois-
soit moins sur le visage du Capu-
cin, que sur celuy du Turc, qui
s'estria qu'il avoit voulu éprouver
si la main toute-puissante de Dieu
fourniroit le cœur des Infidèles,
& qu'il venoit d'estre persuadé
qu'elle leur offroit la peur de mou-
rir, & leur donnoit des forces
qui mançoient souvent aux
Musulmans. Alors ne se pouvant
lasser de louer l'interpresidie du
Capucin, il luy asida à remonter à
cheval, & fut querir les Agogias-
tis qui estoient cachez derrière
des arbres, & qui eurent bien de
la peine à se raffauser. Il pour-
suivit avec eux le chemin de Mi-
stris, faisant mille amitiés au Pere,
& comme quantité de Turcs le
regardent sur la route, il leur ra-
connoit avec admiration la fer-
meté du Capucin, & vouloit qu'ils

ANCIENNE ET NOUV. 565

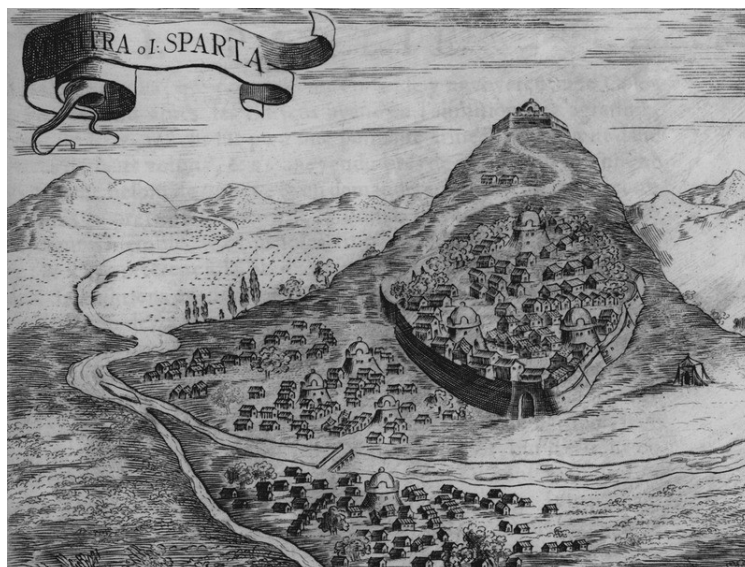
luy rendissent autant de civilités
qu'à luy-mesme.
Il ne me reste donc plus qu'à vous
donner le Froli, ou l'Alpeid de
Mistris, & voyez l'explication des
principales parties de la Figure.

- A, *Τεταρα*. Le Chasteau.
- B, *Μόντις Μίστρας*. La Montagne de Mistris.
- C, *Πόλις Μίστρας*. La Ville de Mistris.
- D, Le Melokorion.
- E, L'Eurotas, ou Vasilipotamos.
- F, *Γεωργία*. Le Babou, le Puits.
- G, L'Exokorion.
- H, *Τὸ Μίστρον ἢ Τίμωρον*. Le Ruisseau de Mistris.
- I, Le Plataniatas.
- K, Le Dromos.

Le fin dessein de partir vers le
commencement de laillet; & ac

Εικόνα 3: Guillet de Saint-Georges, 1676, Ο Guillet δίνει την πρώτη περιγραφή του Μυστρά το 1676, αν και πιθανότατα δεν είχε ποτέ επισκεφθεί τον χώρο, βλ. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k85321m/f1.item>.

Εικόνα 4: Misitra Olim Sparta. Λιθογραφία, 1687. Vincenzo Coronelli: Στο περιηγητικό κείμενο του Coronelli ο Μυστράς είναι η πόλη που κατ' αρχάς ονομαζόταν Σπάρτη, μετά Λακεδαίμων και τώρα Μιζίτρα, βλ. Σταυριανοπούλου 2009, 46, Εικ. 1.

Εικόνα 5: Τοπογραφικός χάρτης του Μυστρά του Γάλλου μηχανικού Le Vasieur, περίπου 1700, Αρχείο Grimani. Πρόκειται για την πρώτη λεπτομερή χαρτογράφηση του Μυστρά, βλ. Σίνος 2009α, 20, Εικ. 2.

Εικόνα 6: Mistra, near Sparta, Greece. Σχέδιο Bartlett 1842: Ο Bartlett δίνει μια ρομαντική, μυστηριακή απεικόνιση του Μυστρά και του Ταυγέτου από τα νότια, τονίζοντας το ανάγλυφο του λόφου, βλ.

https://r.search.yahoo.com/_ylt=AwrE19yOM9pfDDwALTxXNyoA;_ylu=Y29sbwNiZjEEcG9zAzEEdnRpZANBMDU5OV8xBHNIYwNzcg/RV=2/RE=1608164366/RO=10/RU=https%3a%2f%2fwww.maphouse.co.uk%2fantique-prints%2ftopographical%2fgreece-med%2fP262-misitra-near-sparta-greece%2f/RK=2/RS=nnoF0mB.KM5i_1gp80XcFTPw8YU-

Εικόνα 7: Ο Μυστράς, όπως παρουσιάστηκε στη φωτογραφική έκθεση του 1911 στη Ρώμη, βλ. Καζανάκη-Λάππα – Μαλλούχου-Tufano (επιμ.) 2009, 228-229.

Εικ. 1. Τοπογραφικό του Μυστρά.
Fig. 1. Plan of Mystras.

ΜΟΝΗ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ

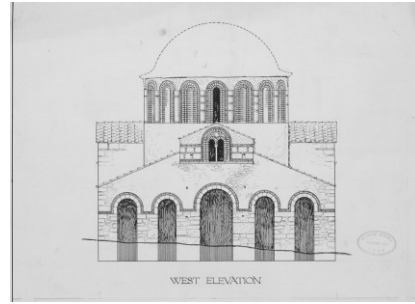
Εικόνα 8: Τοπογραφικό του Μυστρά. Διακρίνεται το συγκρότημα της Μονής Βροντοχίου, θεμελιωμένο στο βορειοδυτικό άκρο της νέας πόλης τριάντα χρόνια μετά την ίδρυσή της. Το πρώτο Καθολικό της Μονής αποτελεί ο ναός των Αγίων Θεοδώρων. Για τη χωροθέτηση των μονών έγινε χρήση του χάρτη, ο οποίος είναι βασισμένος στο τοπογραφικό υπόβαθρο στο: Μαρίνου 2009α, 57, Εικ. 1.

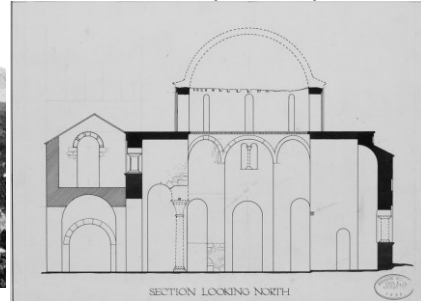
Εικόνα 9: Κάτοψη του ναού των Αγίων Θεοδώρων και άποψη από τα ΝΑ. Ο ναός είχε θεωρηθεί εσφαλμένα από τον Couchaud ως ο ναός του Αγίου Νικολάου, ο οποίος βρίσκεται στην Άνω Πόλη του Μυστρά, βλ. Couchaud 1842.

Εικόνα 10: Ανατολική όψη

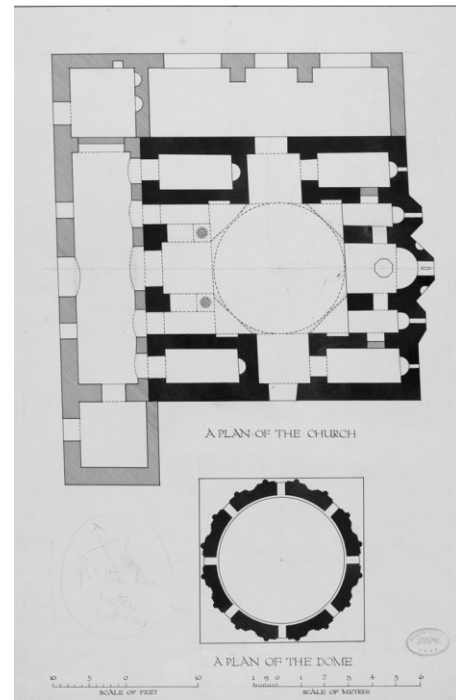
Εικόνα 11: Δυτική όψη, αναπαράσταση

Εικόνα 12: Κατά μήκος τομή

Εικόνα 13: Το εσωτερικό του ναού προς τα Δυτικά

Εικόνα 14: Κάτοψη του ναού. Αναπαράσταση των οικοδομικών φάσεων.

Εικόνες 10-14: Φωτογραφίες και σχέδια απεικόνισης του ναού των Αγίων Θεοδώρων των R.W. Schultz και S. H. Barsley, 1888- 1890, βλ. Χλέπα 2011, 136, 138-139.

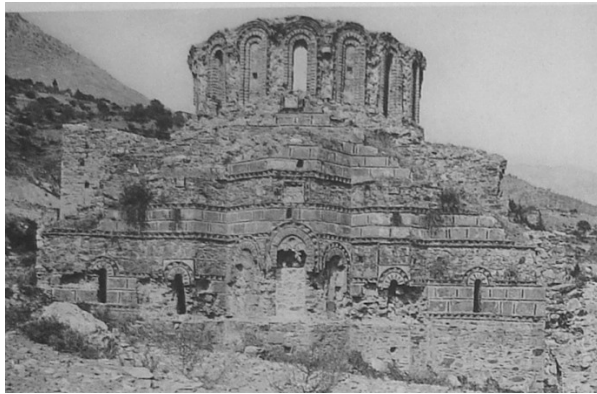

Εικόνα 15: Απεικονίζεται το ερειπωμένο μνημείο πριν τις εργασίες συντήρησής του.

Εικόνα 16: Εργασίες αποκατάστασης του μνημείου.

Εικόνες 15, 16: Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων κατά τις εργασίες αποκατάστασής του το 1907 από τον Άδαμάντιο Άδαμαντίου, βλ. Άδαμαντίου 1907, 132, 135.

Εικόνα 17: Ανατολική όψη του μνημείου.

Εικόνα 18: Δυτική Όψη.

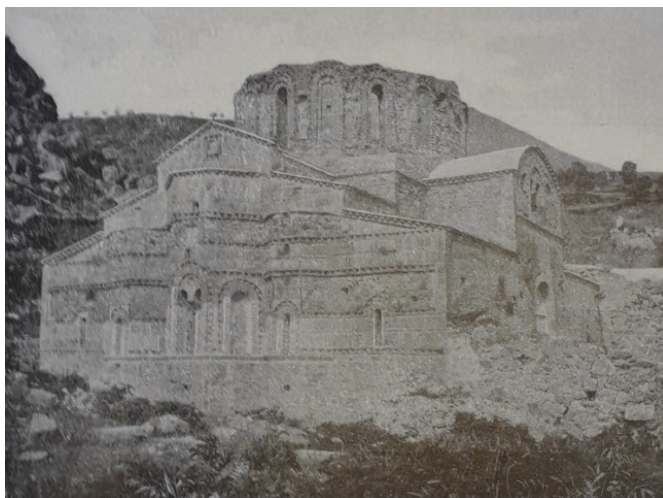

Εικόνα 19: Άποψη του μνημείου από νοτιοανατολικά.

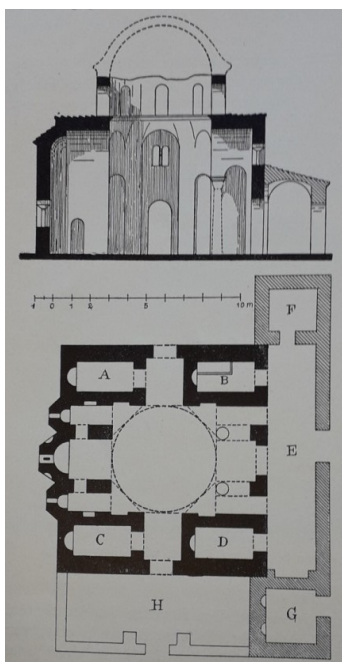

Εικόνα 20: Εσωτερική άποψη των Αγίδων του Ιερού Βήματος.

Εικόνες 17-20: Φωτογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά, όπως δημοσιεύτηκαν από τον Millet το 1910, βλ. Millet 1910, Pl. 21, Εικ. 1, 2, 3, 4.

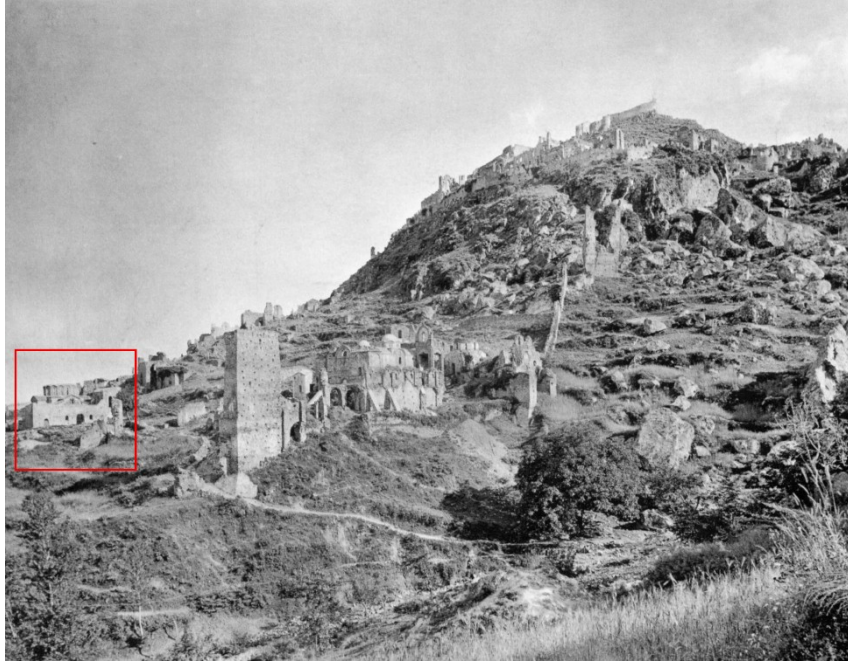

Εικόνα 21: Άποψη του μνημείου από βορειοανατολικά.

Εικόνα 22: Κάτοψη και κατά μήκος τομή του μνημείου.

Εικόνες 21, 22: Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά, όπως δημοσιεύτηκε από τον Struck το 1910, βλ. Struck A., 1910, 89, 90.

Εικόνα 23: Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων και το συγκρότημα της Μονής Βροντοχίου στον Αρχαιολογικό Χώρο Μυστρά.

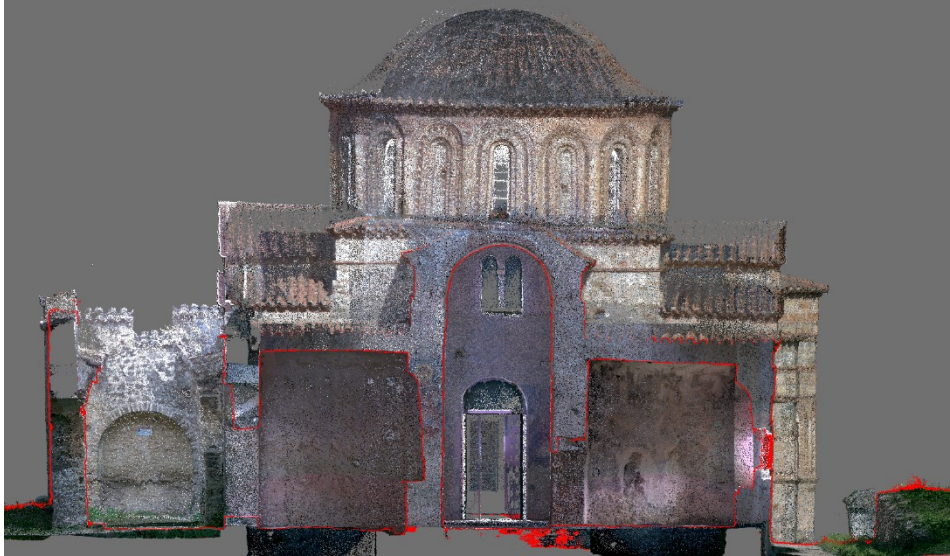

Εικόνα 24: Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων. Λεπτομέρεια της άνω φωτογραφίας.

Εικόνες 23, 24: Άποψη του Μυστρά και της Μονής Βροντοχίου από ΒΔ όπως παρουσιάστηκε στη φωτογραφική έκθεση του 1911 στη Ρώμη. Στο βάθος αριστερά διακρίνεται ο ναός των Αγίων Θεοδώρων, ενώ σε πρώτο πλάνο παρουσιάζεται ο πύργος και ο ναός της Οδηγήτριας, όλα συνανήκοντα στο συγκρότημα της Μονής Βροντοχίου, βλ. Καζανάκη-Λάππα Μ. – Μαλλούχου-Tufano Φ. (επιμ.) 2009, 234-235.

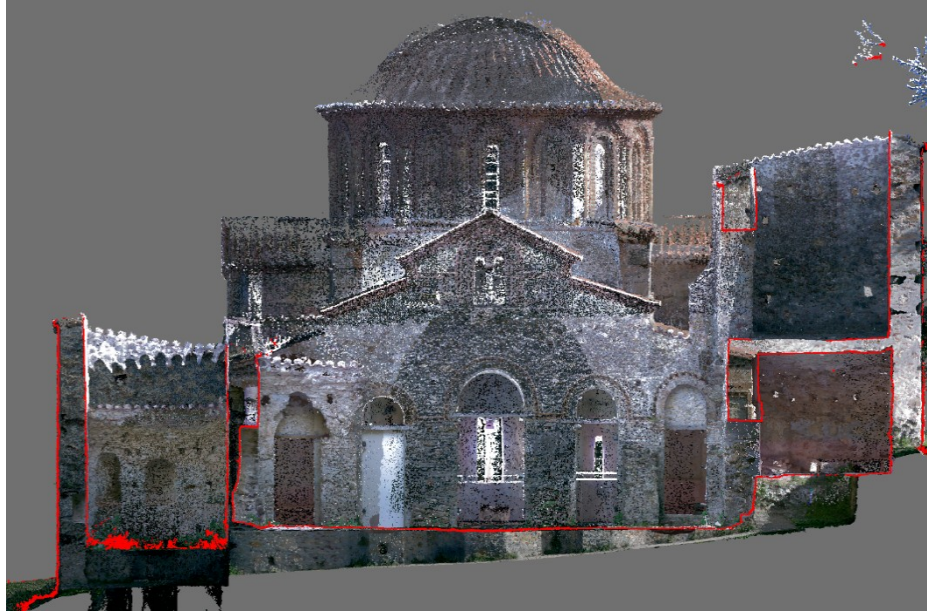
Εικόνα 25: Άποψη από ΒΑ του ναού των Αγίων Θεοδώρων όπως παρουσιάστηκε στη φωτογραφική έκθεση του 1911 στη Ρώμη. Το μνημείο έχει αποκατασταθεί πλέον, ωστόσο δεν έχει κατασκευαστεί ακόμη ο τρούλος του, βλ. Καζανάκη-Λάππα Μ. – Μαλλούχου-Tufano Φ. (επιμ.) 2009, 245.

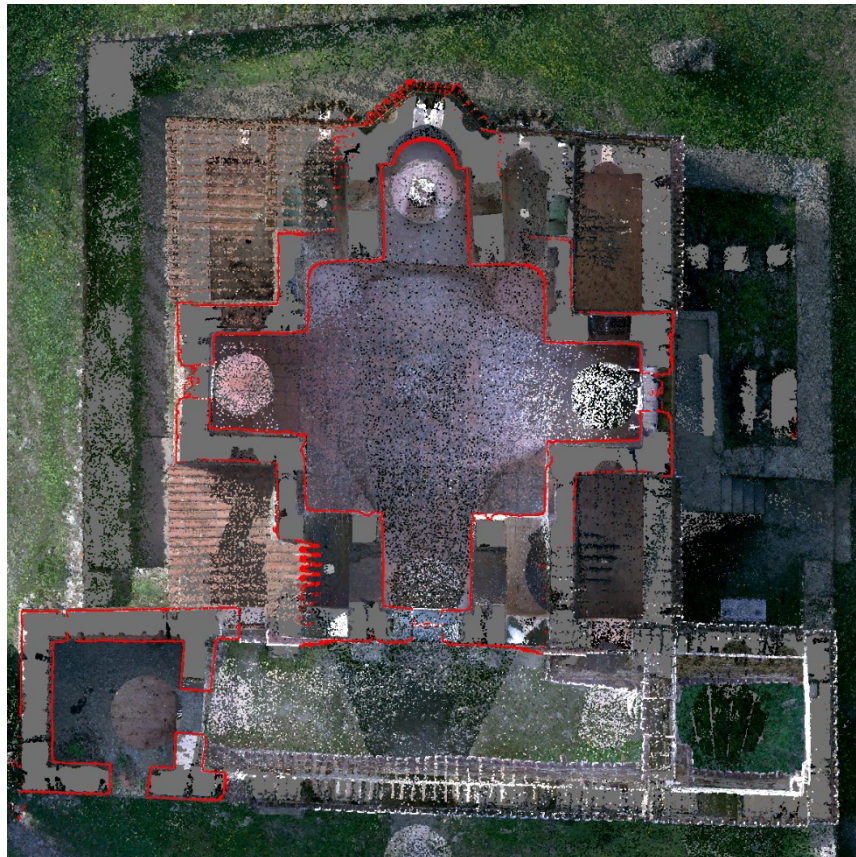
Εικόνα 26: Κατά μήκος τομή.

Εικόνα 27: Κάτοψη.

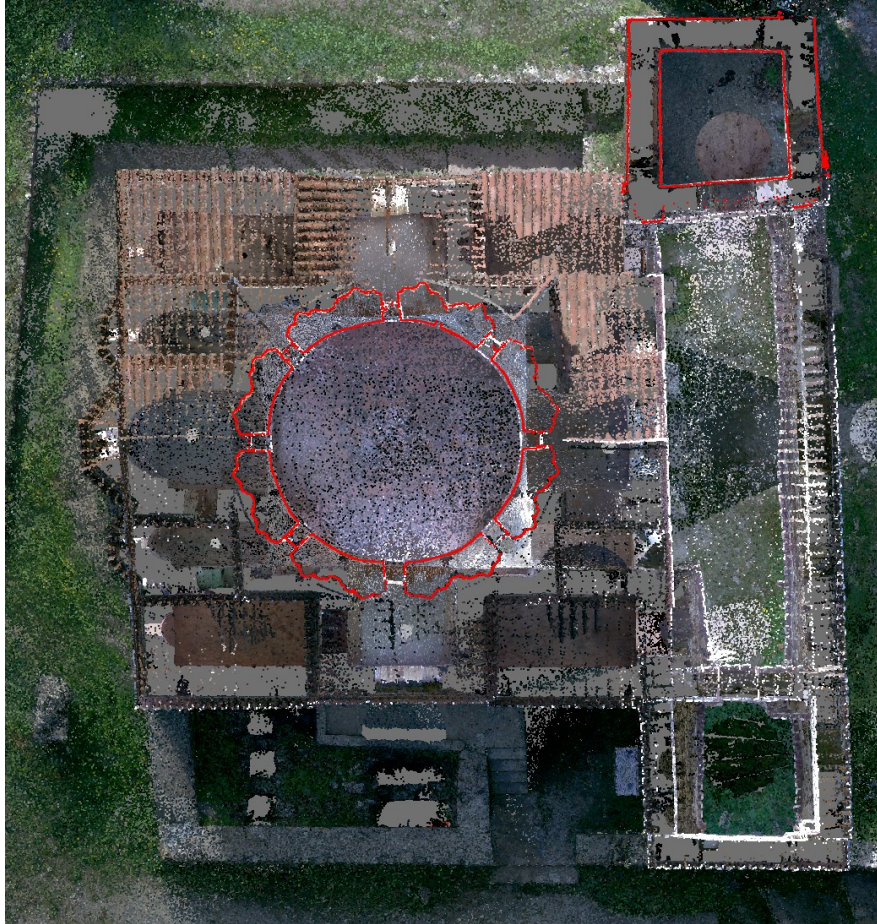

Εικόνα 28: Τομή κατά μήκος του νάρθηκα.

Εικόνα 29: Κάτοψη.

Διακρίνεται το τετράγωνο στο οποίο εγγράφεται ο τρούλος και οι κεραίες του σταυρού.

Εικόνα 30: Κάτοψη στη στάθμη του τυμπάνου του τρούλου.

Εικόνες 26-30: Αποτύπωση του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου με 3d Lazer scanner που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας. Την αποτύπωση του μνημείου πραγματοποίησαν οι Σπ. Τζινιέρης αρχιτέκτων μηχανικός και Στ. Χαντζάκος πολιτικός μηχανικός.

Εικόνα 31: Κάτοψη των στεγών του ναού.

Εικόνα 32: Λεπτομέρεια του τυμπάνου του τρούλου. Λήψη από ανατολικά.

Εικόνες 31, 32: Φωτογραφική αποτύπωση με χρήση drone του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας. Τις λήψεις πραγματοποίησε ο Σπ. Τζινιέρης, αρχιτέκτων μηχανικός.

:

Εικόνα 33: Άποψη του ναού από τα βόρεια.

Εικόνα 34: Άποψη του ναού από τα νότια.

Εικόνες 33, 34: Φωτογραφική αποτύπωση με χρήση drone του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας. Τις λήψεις πραγματοποίησε ο Σπ. Τζινιέρης, αρχιτέκτων μηχανικός.

Εικόνα 35: Η αετωματική επιφάνεια της νότιας κεραίας.

Εικόνα 36: Ανατολική όψη του ναού.

Εικόνα 37: Λεπτομέρεια κεραμοπλαστικού διακόσμου της ανατολικής πλευράς.

Εικόνα 38: Τετράγωνο διάχωρο της ανατολικής πλευράς απογυμνωμένα σήμερα από το υλικό διακόσμησής του.

Εικόνα 39: Λήψη από ανατολικά, που πραγματοποίησε ο αγρονόμος-τοπογράφος μηχανικός Γ. Γιαξόγλου.

Εικόνα 40: Λήψη από δυτικά.

Εικόνα 41: Λήψη από ανατολικά.

Εικόνες 39-41: Εσωτερικό του ναού των Αγίων Θεοδώρων.
Διακρίνονται οι τοιχοποιίες του μνημείου, χωρίς την παρεμβολή γείσου.

Εικόνα 42: Φωτογραφική λήψη με χρήση drone από δυτικά. Διακρίνεται η μεταγενέστερη προσθήκη του νάρθηκα και τα πυργόσχημα κτίσματα εκατέρωθεν.

Εικόνα 43: Εσωτερικό του νάρθηκα.
Λήψη προς τα βόρεια.
Διακρίνονται τα ίχνη γένεσης του θόλου κάλυψής του.

Εικόνα 44: Εσωτερικό του νάρθηκα.
Λήψη προς τα νότια.
Διακρίνονται τα υπολείμματα του τοίχου για την έδραση του θόλου, καθώς και τα εσωτερικά ανοίγματα του πυργόσχημου νότιου κτίσματος.

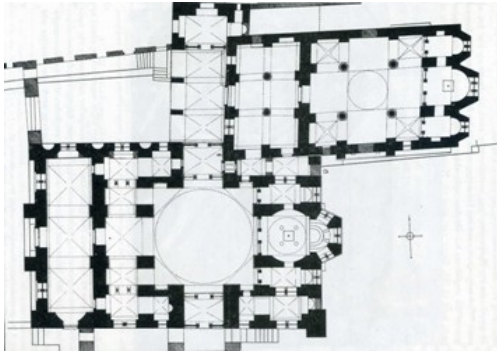
Εικόνα 45: Δυτική εξωτερική όψη του νάρθηκα του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Προσπάθεια αναπαράστασης της δυτικής όψης με βάση τα σωζόμενα στοιχεία.

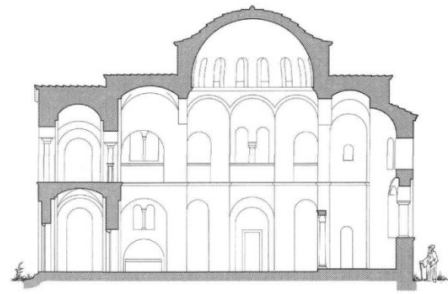
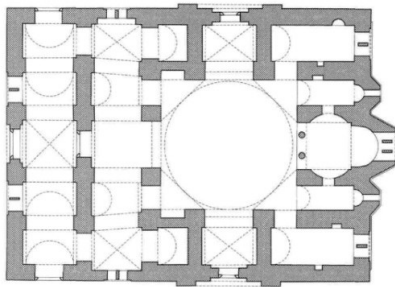
Εικόνα 46: Εσωτερικός χώρος του νάρθηκα του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Προσπάθεια αναπαράστασης του θόλου κάλυψής του με βάση τα σωζόμενα στοιχεία.

Εικόνες 45, 46: Σχεδιαστική αναπαράσταση του νάρθηκα του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Τη σχεδίαση πραγματοποίησε ο αρχιτέκτων μηχανικός Χρήστος Περδίκης για τις ανάγκες της εργασίας.

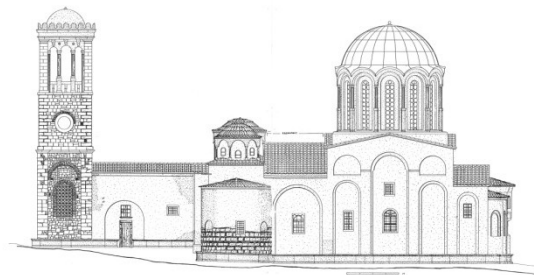
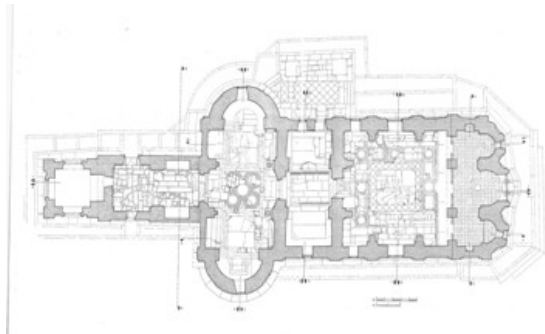
Εικόνα 47: Ναοί οκταγωνικού τύπου.

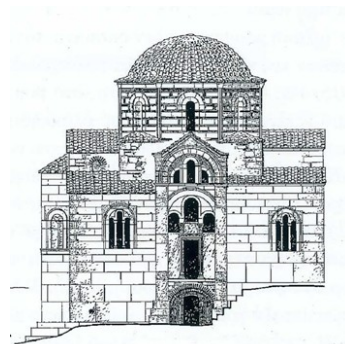
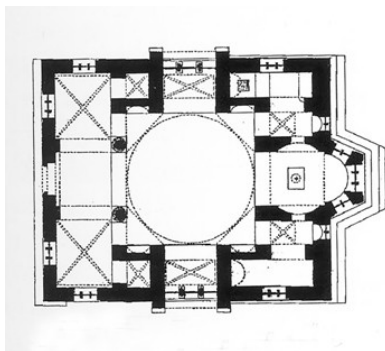
1. Μονή Οσίου Λουκά Βοιωτίας.

2. Σώτειρα Λυκοδήμου, Αθήνα.

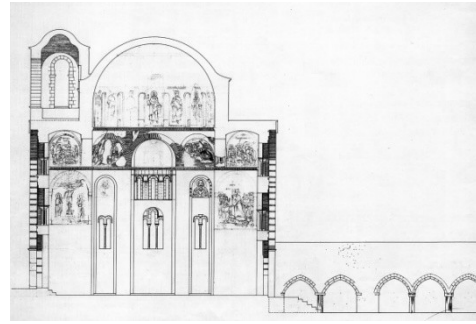
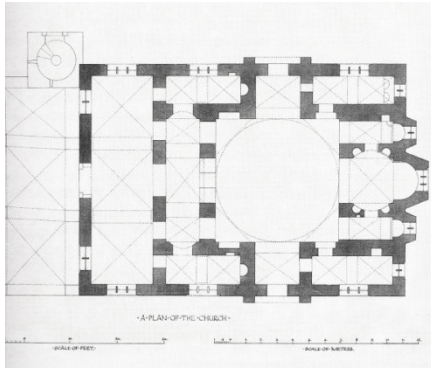

3. Νέα Μονή Χίου.

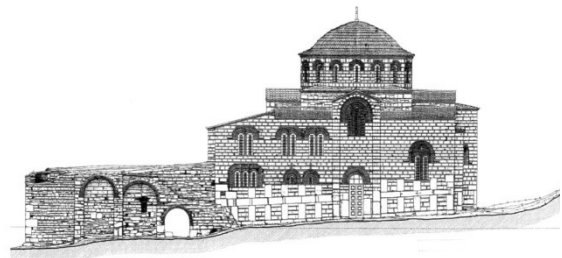
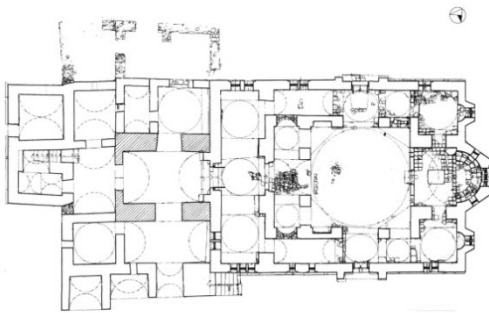

4. Μονή Αγίου Νικολάου, Καμπιά Βοιωτίας.

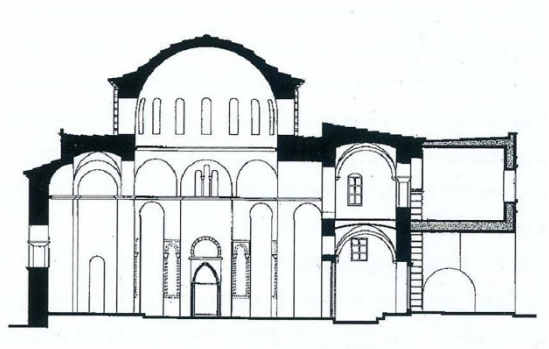
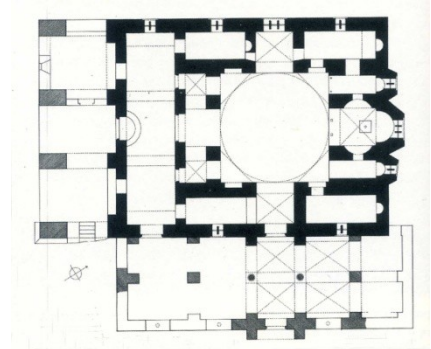
Εικόνα 48: Ναοί οκταγωνικού τύπου.

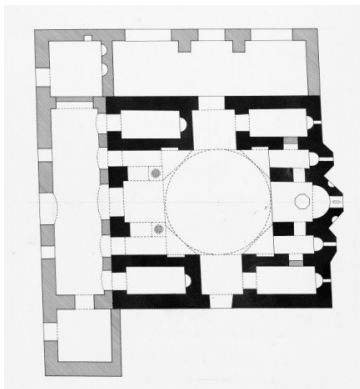
5. Μονή Δαφνίου, Αθήνα.

6. Ναός του Σωτήρα Χριστιάνων Μεσσηνίας.

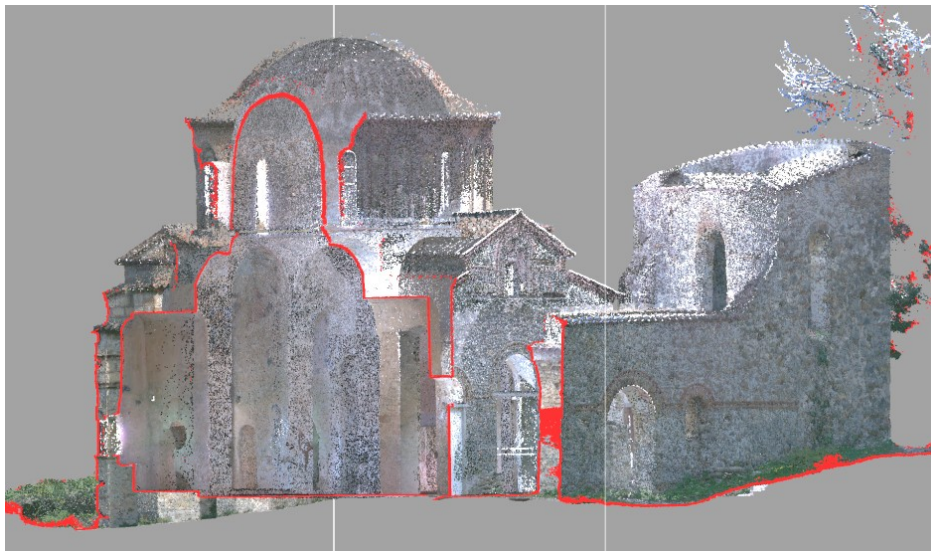
7. Αγία Σοφία Μονεμβασίας.

8. Ναός των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά.

Εικόνα 49: Φωτογραμμετρική αποτύπωση του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά, που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας. Η αποτύπωση – σχεδίαση έγινε από τον Αγρονόμο –Τοπογράφο μηχανικό Γ. Γιαξόγλου.

Εικόνα 50: Αξονομετρική τομή με 3d Lazer scanner του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της εν λόγω εργασίας. Η απόδοση έγινε από τους Σπ. Τζινιέρη αρχιτέκτονα μηχανικό και Στ. Χαντζάκο πολιτικό μηχανικό.

Εικόνα 51: Αρχάγγελος Γαβριήλ.

Εικόνα 52: Η Αρνηση του Πέτρου

Εικόνα 53: Η Πεντηκοστή

Εικόνα 54: Η Βρεφοκτονία.

Εικόνα 55: Η φυγή της Ελισάβετ.

Εικόνα 56: Η Γέννηση της Θεοτόκου.

Εικόνες 51-56: Ζωγραφικός Διάκοσμος του ναού των Αγίων Θεοδώρων.

Εικόνα 57: Τα Εισόδια της Θεοτόκου.

Εικόνα 58

Εικόνα 59

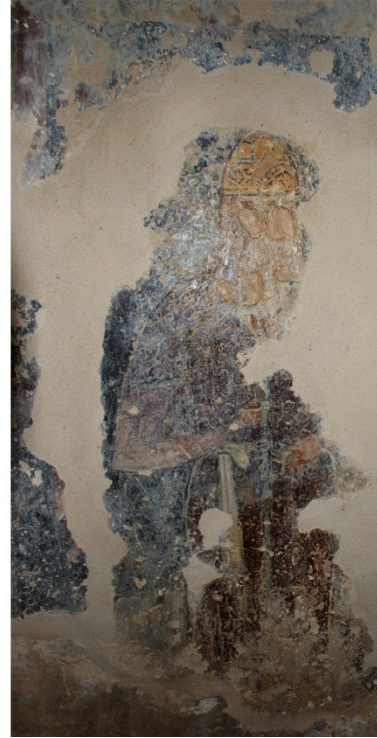
Εικόνα 60

Εικόνες 58-60: Στρατιωτικοί Άγιοι.

Εικόνες 57-60: Ζωγραφικός Διάκοσμος του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά.

Εικόνα 61: Θεοτόκος η Ζωοδόχος Πηγή.

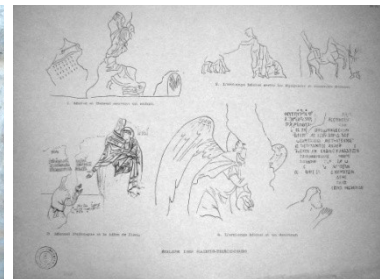
Εικόνα 62: Δωρητής

Εικόνα 63: Η Κοίμηση της Θεοτόκου

Εικόνα 64: Θεοτόκος- Δεόμενος δωρητής

Εικόνα 65: Παρεκκλήσι αρχαγγέλων (Millet, 1910, 91.1,2,4)

Εικόνες 61-65: Ζωγραφικός Διάκοσμος του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά.

ΘΕΙΟΣ ΚΟΝΤΟΣ ΑΝΕΓΗΓΕΡΤΑΙ ΔΟΜΟΣ ΤΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ ΑΛΗΝΗΛ ΠΑΧΩΜΙΩ ΕΧΕΙΝ ΜΟΝΑ

Εικόνα 66: Εγχάρακτη έμμετρη επιγραφή σε τμήμα επιστυλίου τέμπλου.

Εικόνα 67: Ο θόλος από μπετόν του τρούλου.

Εικόνα 68: Σημερινή κατάσταση του δεσπόζοντος τρούλου.

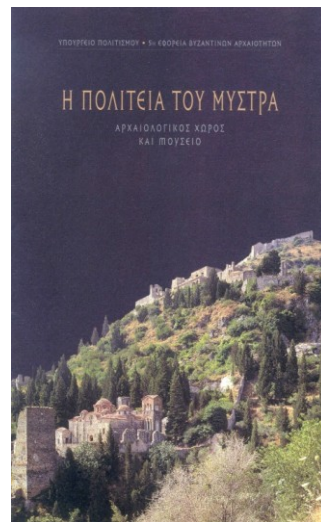
Εικόνες 67, 68: Ανακατασκευή του ημισφαιρικού θόλου από μπετόν του ναού των Αγίων Θεοδώρων από τον Αναστάσιο Όρλάνδο το 1933. Σημερινή κατάσταση.

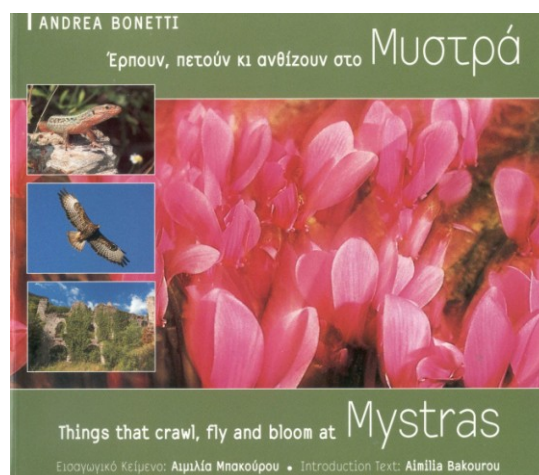
Εικόνα 69: Έκδοση του βιβλίου: Η πολιτεία του Μυστρά για τις ανάγκες της έκθεσης: «Ωρες Βυζαντίου».

Εικόνα 70: Δημιουργία παιχνιδιού για τις ανάγκες της έκθεσης: «Ωρες Βυζαντίου».

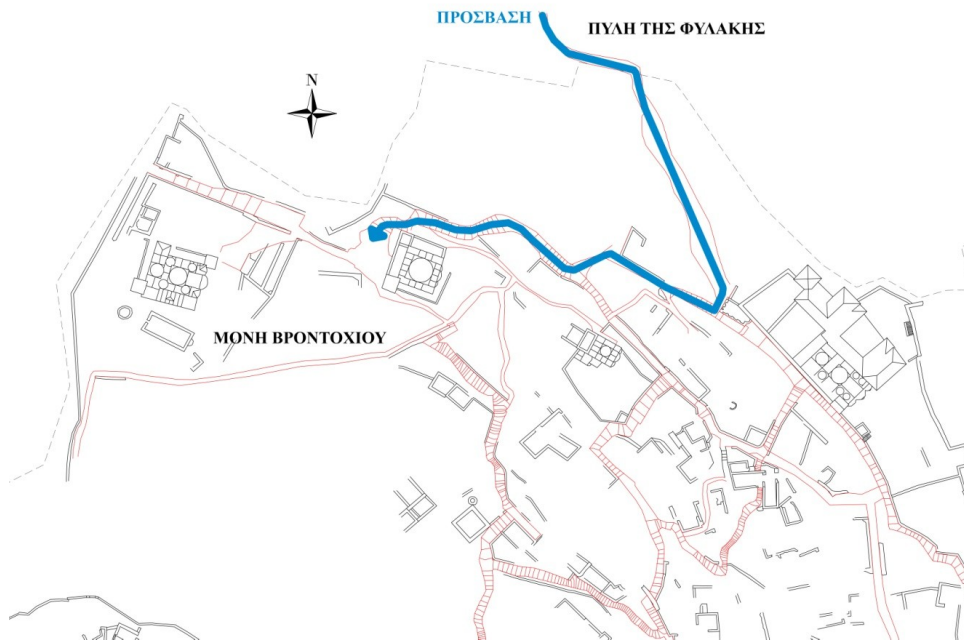
Εικόνα 71: Έκδοση εντύπου για τις ανάγκες της έκθεσης: «Ωρες Βυζαντίου».

Εικόνα 72: Έκδοση βιβλίου για τη χλωρίδα και την πανίδα του Μυστρά, βλ. Bonneti 2004.

Εικόνα 73: Φωτογραμμετρικός Χάρτης της Μονής Βροντοχίου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά. Με άσπρο περίγραμμα διακρίνεται η κάτοψη της Μονής σχεδιασμένη από τον Millet, τοποθετημένη σε σημερινό φωτογραμμετρικό υπόβαθρο. Δεξιά διακρίνεται ο ναός των Αγίων Θεοδώρων και η πιθανή αρχική οριοθέτηση της πρώτης Μονής.

Εικόνα 74: Προτεινόμενη πρόσβαση ατόμων ΑμεΑ
Πηγή τοπογραφικού υπόβαθρου ΕΦΑΛΑΚ.

1.

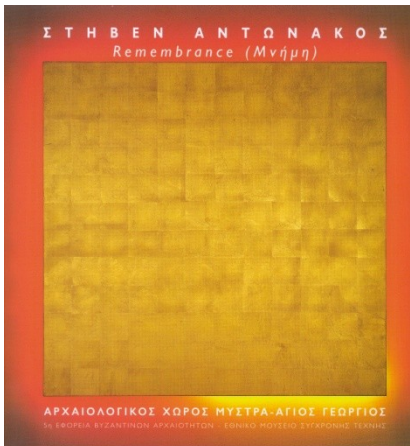

2.

3.

Εικόνα 75: 1 Εικόνα των Αγίων Θεοδώρων που φυλάσσεται στη Μονή Αικατερίνης στο Σινά.
Πηγή: <http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/6452>
2. Ο σπασμένος καβαλάρης, πήλινες ανάγλυφες εικόνες από τη Vicina κοντά στα Σκόπια.
3. Σφραγίδες και εκκλησιαστικά σκεύη.
Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Terracotta_icons_in_Vinica#/media/File:St._Theodor,_the_victor_of_death.jpg

ΙΣΤΗΒΕΝ ΑΝΤΩΝΑΚΟΣ
Remembrance (Μνήμη)

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΥΣΤΡΑ-ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΥΣΤΡΟΦΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Ο Στέβεν Αντωνάκος γεννήθηκε το 1926 στον Λιόνα Νικόλαο Αρκαδίας. Το 1950, η οικογένειά του μετακόπησε στη Νέα Υόρκη. Έκτοτε από τους σημαντικότερους κολλεγίστες της Επιστολής που ζει και εργάζεται στη Νέα Υόρκη. Σκοπεύει γόνιμο το έργο του ήδη από το μέσο της δεκαετίας του '60, είναι η κρίση ενός τεχνολογικού υλικού, οι συνήθειες νέων τους σπόρους, πραγματοποιεί σε ζωγραφική, κατασκευές και εμπειρισμούς. Έχει μεγάλη διεθνή επίδοξη παρουσία στην Αμερική, Ευρώπη και Ιαπωνία όπου βρίσκεται και έργο του σε μνημεία και δημόσιους χώρους.

Remembrance (Μνήμη), 1987-1989
Το έργο αποτελείται από τέσσερις μέρη:

Χωρίς τίτλο (για τον αβάντ γκαζ Μπλ), 1989
Νέοι φύλλο αλουμινίου πάνω σε έργο 9,44 x 9,44 x 0,16 εκ.

Χωρίς τίτλο (για τον αβάντ γκαζ Τσάι), 1989
Νέοι φύλλο αλουμινίου πάνω σε έργο 9,44 x 9,44 x 0,16 εκ.

Χωρίς τίτλο (για τον αβάντ γκαζ Πίτσες), 1987
Νέοι φύλλο αλουμινίου πάνω σε έργο 9,44 x 9,44 x 0,16 εκ.

Χωρίς τίτλο (για την αβάντ γκαζ Κανάλι), 1989
Νέοι φύλλο αλουμινίου πάνω σε έργο 9,44 x 9,44 x 0,16 εκ.

Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Αρ. Εισ. 63302

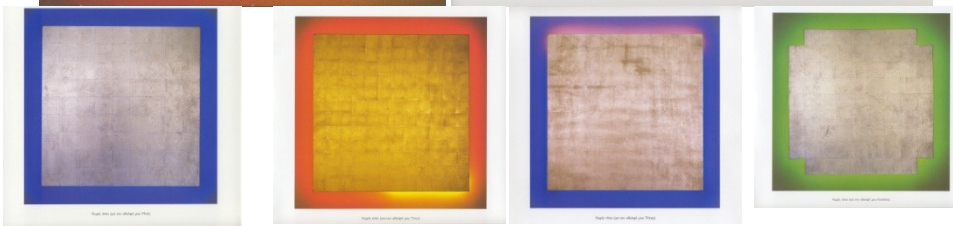
Συ συνεργασία με το
ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΥΣΤΡΟΦΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
Προσκήνιο 14 Αθηνών 1513
Τηλ: 210 9242812
www.emst.gr

Συλλογή-Επιμέλεια έκθεσης
Αντρέας Ιωαννίδης
Ιστορικός Τέχνης

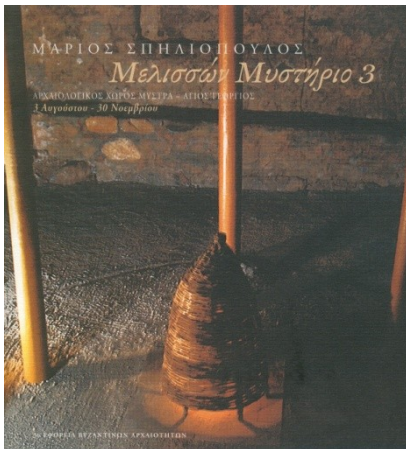
Φωτογράφιση
Greg Hens

Καλλιτεχνική Επιμέλεια
Ρίτα Αδαμπίτη

Διάκριση έκθεσης
Αθηνάϊκος Σηπτεμβρίου 2004

Εικόνα 76: Έκθεση τέχνης στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.

ΜΑΡΙΟΣ ΣΦΗΑΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
Μελισσών Μυστήριο 3

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΥΣΤΡΑ - ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

3 Αυγούστου - 30 Νοεμβρίου

ΣΥΛΛΟΓΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ο Μάριος Σφαιροπούλος γεννήθηκε στην Παλιόγρια Χαλκιδικής το 1957. Σπούδασε στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Πραγματοποίησε καλλιπείς σπουδές, καθώς και συνεργασίες με εργασίες στο εξωτερικό. Διαμόρφωσε με το Γραφείο Ρίτα στην 18η Μεταπολεμική δεκαετία και είναι αρραβωνιασμένος με την τέχνη και τις πολιτιστικές πρωτοβουλίες Κοσμάκη, Μαρίττα, Γλαυκώδη. Έργα του υπάρχουν σε βιβλιοθήκες και δημοτικές συλλογές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Διδάσκει στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών ως Αναπληρωτής Καθηγητής.

Νέος Άνδρας Παναγιώτης Μπαρτζής

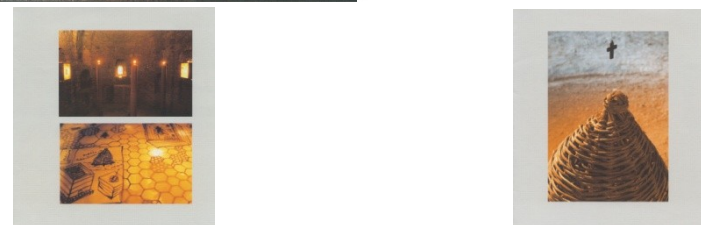
ΣΥΛΛΟΓΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΥΣΤΡΑ
Τηλ: 210 924 3377
www.emst.gr

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΘΕΣΤΩΣ
ΑΝΤΡΕΑΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ
Ιστορικός Τέχνης

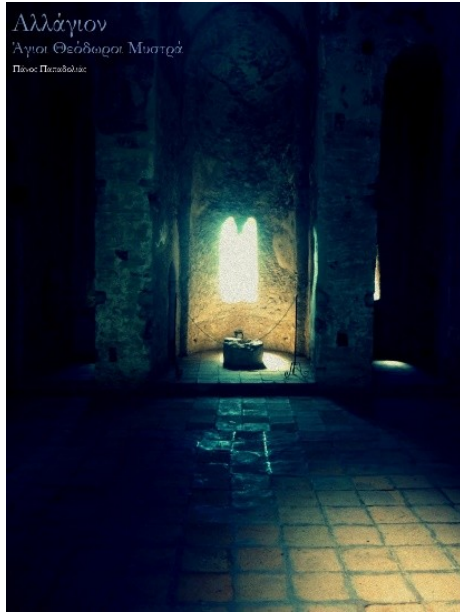
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ
ΜΑΡΙΟΣ ΣΦΗΑΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΕΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΡΑΜΟΥΣΗΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΑΝΤΡΕΑΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ
ΚΑΡΑΜΟΥΣΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΛΑΚΑΤΣΗΣ

ΚΑΤΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
ΑΝΤΡΕΑΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Εικόνα 77: Έκθεση τέχνης στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.

Εικόνα 78

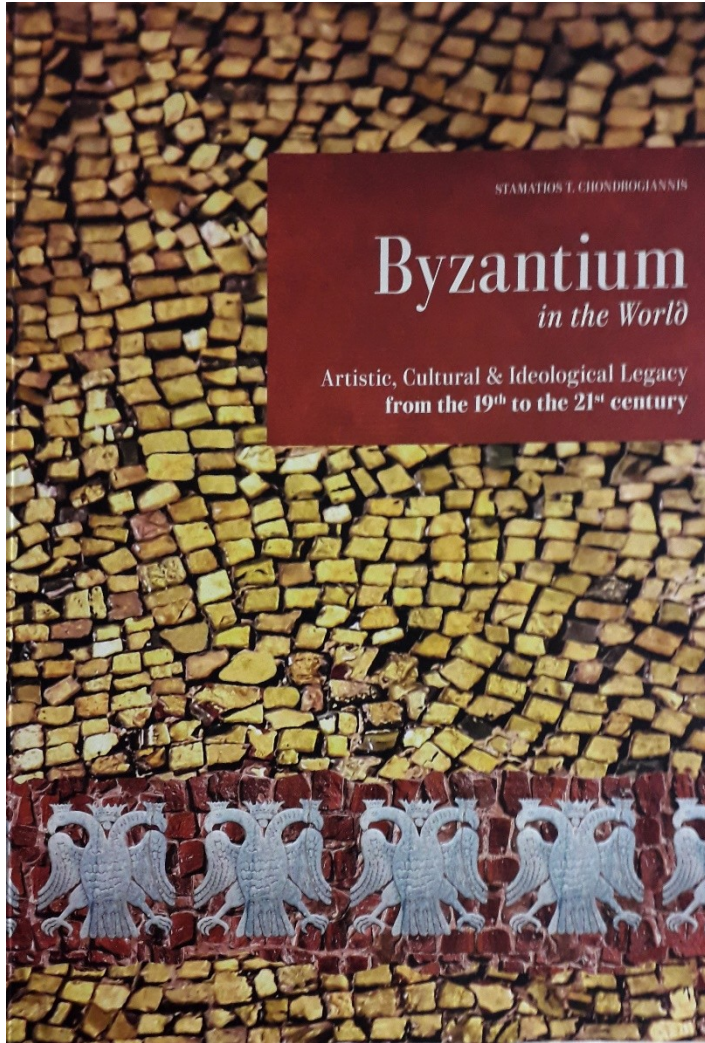

Εικόνα 79

Εικόνα 80

Εικόνες 78-80: Η εγκατάσταση του έργου: Άγιοι Θεόδωροι/Αλλάγιον ήταν εμπνευσμένη για τον ναό των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά. Ευγενική παραχώρηση του εμπνευστή της, Π. Παπαδολιά.

First Edition: July 2017

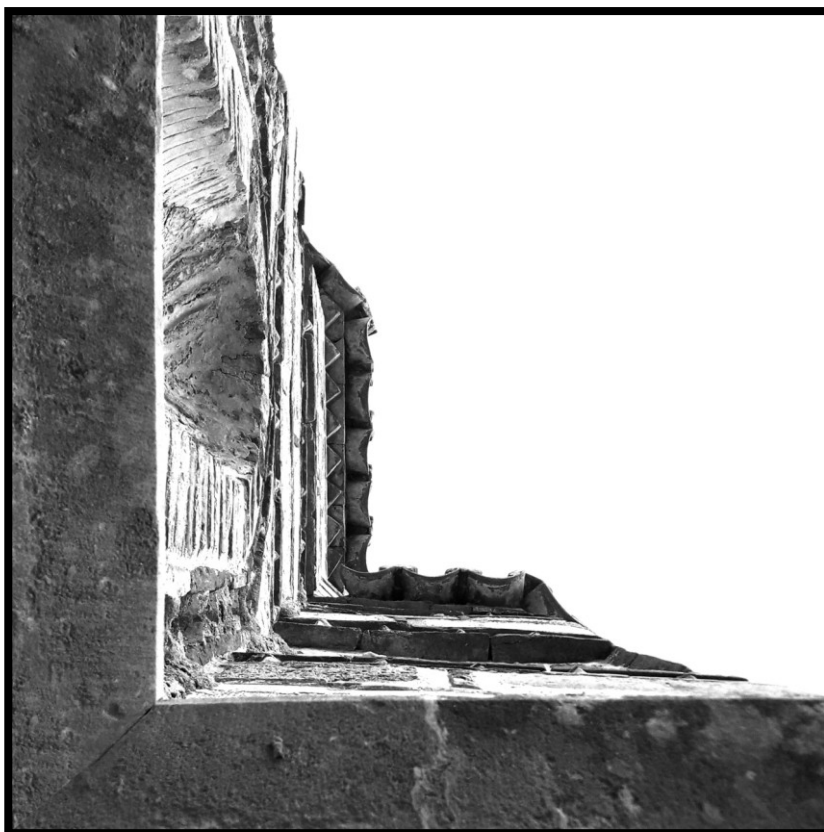
Printing: Papadopoulos, www.printing.gr | Athens, Greece.

The transliteration of Byzantine names into the Latin alphabet is based on the ODB.

Cover design composition:

Roma, Basilica of Santa Prassede all'Esquilino, chapel of San Zenone, golden mosaic decoration of the vault, 9th century, (photographer S. Ionas) and, Mystras (Peloponnese), Saint Demetrius Church (Mitropolis), pavement marble relief with double-headed eagle, 14th century (detail), (photo: Ephorate of Antiquities of Lakonia).

Εικόνα 81: Ο δικέφαλος αετός του Μυστρά.

Εικόνα 82: Λεπτομέρεια της ανατολικής όψης του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.

Εικόνα 83: Λεπτομέρεια της ανατολικής όψης του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά.

- Οι φωτογραφίες και τα φωτογραμμετρικά σχέδια προέρχονται από το αρχείο της ΕΦΑΛΑΚ..
- Προέλευση σχεδίων εικόνας 47:
 1. Στίκας 1970.
 2. Χλέπα 2013.
 3. Ousterhout 1999.
 4. Μπούρας – Μπούρα, 2002.
- Προέλευση σχεδίων εικόνας 48:
 5. Χλέπα 2013.
 6. Ευγενική παραχώρηση, Μ. Κάππας.
 7. Μπούρας 2001.
 8. Χλέπα 2013.

